

Poznań – Strasbourg

Powinowactwa w czasie
i przestrzeni

*Cross-relations
in Space and Time*

Redakcja / *Editors*

Hanna Grzeszczuk-Brendel
Małgorzata Praczyk

2022

Poznań – Strasbourg

Powinowactwa w czasie i przestrzeni

Poznan – Strasbourg

Cross-relations in Space and Time

redakcja / editors

Hanna Grzeszczuk-Brendel
Małgorzata Praczyk

Poznań 2022

© Copyright by Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Adam Mickiewicz University in Poznań
Wydział Historii UAM / AMU Faculty of History, Poznań 2022

Recenzja: Grażyna Kodym-Kozaczko, Agnieszka Zabłocka-Kos
Tłumaczenie: Małgorzata Praczyk, Marta Walkowiak, Agnieszka Włodarek
Redakcja i korekta: Hanna Kossak-Nowocień

Projekt okładki łącznie z ilustracją: Ewa Angoneze-Grela
Projekt typograficzny: Ewa Angoneze-Grela
Skład i łamanie: Scriptor s.c.

Utwór w całości ani we fragmentach nie może być powielany ani
rozpowszechniany za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych,
kopiujących, nagrywających i innych bez pisemnej zgody posiadacza praw
autorskich.

ISBN 978-83-67284-05-9

Wydział Historii UAM
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
tel. 61 829 14 64
e-mail: whwydawnictwo@amu.edu.pl
www.historia.amu.edu.pl

Druk i oprawa
PERFEKT — Gaul i wspólnicy sp.j.
ul. Skórzewska 63
60-185 Skórzewo

Poznań_Strasbourg

**Imperialne
powinowactwa**

Spis treści

Wstęp / 11

ALEXANDRE KOSTKA

Interferencje między Poznaniem a Strasburgiem w czasach Drugiej Rzeszy.
O budynkach i ludziach / 15

HANNA GRZESZCZUK-BRENDEL

Obraz miasta w pocztówkach Poznania i Strasburga / 39

MAŁGORZATA PRACZYK

Wynaleziona tradycja Poznania i Strasburga / 61

VOLKER ZIEGLER

Droga Strasburga i Poznania ku nowoczesności / 79

PIOTR MARCINIAK

Nowoczesne miasto i modernizacje w Poznaniu na tle Strasburga / 115

Noty biograficzne / 133

Contents

Introduction / 11

ALEXANDRE KOSTKA

Interferences between Poznań and Strasbourg in the Time of the Second
Empire. Of Buildings and Men / 15

HANNA GRZESZCZUK-BRENDEL

An Image of a City in Postcards from Poznań and Strasbourg / 39

MAŁGORZATA PRACZYK

Invented Tradition in Poznań and Strasbourg / 61

VOLKER ZIEGLER

The Road of Strasbourg and Poznań to a Modern Metropolis / 79

PIOTR MARCINIAK

A New Image. Modernisation in Poznań against the Backdrop
of Strasbourg / 115

Biographical notes / 133

Wstęp

Na kongresie wiedeńskim w 1815 roku Prusom przyznano dużą część Nadrenii. Była to po części rekompensata za utratę terytoriów na wschodzie¹. Pod naciskiem Rosji Prusy musiały bowiem zrezygnować z Warszawy, która przed wojnami rewolucyjnej Francji należała właśnie do nich. Poznań stał się wtedy miastem granicznym. Pruska Nadrenia zaczęła się w tym czasie rozwijać. Poczyniono ogromne inwestycje w infrastrukturę (koleje, kanały, uniwersytet w Bonn) i politykę dziedzictwa (ukończenie katedry w Kolonii, odrestaurowanie zamku Stolzenfels). Kiedy Prusy poprowadziły inne kraje niemieckie do wojny z Francją, mogły z powodzeniem wykorzystać Nadrenię jako bazę wojskową, aby zaskoczyć armię francuską szybkością swoich działań. Tymczasem leżący na drugim krańcu Królestwa Prus Poznań znajdował się niejako poza głównym obszarem inwestycji, będąc raczej jednym z punktów zapalnych polskich zrywów powstańczych, co prowadziło do coraz trudniejszego współistnienia ludności niemieckiej i polskiej. Innymi słowy: bez pruskiego odwrotu na wschodzie, w wyniku którego Poznań stał się miastem warownym, Strasburg mógłby nie zostać zdobyty tak łatwo. To pierwszy punkt styczny wspólnej historii obu miast.

Po zwycięstwie armii niemieckiej granice imperium objęły alzacki Strasburg. W wyniku tego samego konfliktu powstało Cesarstwo Niemieckie, na którego zachodniej granicy znajdowała się stolica Alzacji, a na wschodniej — stolica Wielkopolski. Oba miasta przez nieco ponad czterdzieści lat należały do tego samego państwa. Oba zyskały rzadki status rezydencji cesarskich — kaiserliche Residenzstadt. W tym okresie powstały reprezentacyjne dzielnice

---

¹ Autorki wstępu bardzo dziękują za wszystkie konstruktywne i bezcenne uwagi Alexandrowi Kostce.

Introduction

At the Congress of Vienna, 1815, Prussia was given large parts of the Rhineland, in part as a compensation for losing territory in the East.¹ On the insistence of Russia, it had to give up Warsaw, which had belonged to Prussia before the Revolutionary Wars. Poznań became the new border town. The Prussian Rhinelands soon were to prosper, experiencing a vast investment project in infrastructure (railways, canals, university of Bonn) and heritage policy (completion of the cathedral of Cologne, restoration of Stolzenfels castle). In the meantime, Poznań, situated at the other end of the Prussian kingdom, was somehow less a focus of attention for development, rather a trouble spot for Polish insurrections, which led to a more and more difficult coexistence of the German and Polish population. When Prussia led the other German states into a war with France, it could successfully use the Rhinelands as a military rear base for surprising the French army by the swiftness of its action. In other words: without the Prussian retreat in the the East, by which Poznań became its status as fortified city, Strasbourg might not have been conquered as easily. This is the first point of a connected history.

After the victory of the German army, the borders of the empire embraced Alsatian Strasbourg. As a result of the same conflict, the German Empire was established, on the western border of which was the capital of Alsace, and on the eastern border—the capital of Greater Poland. Both cities belonged to the same state for just over forty years. Both gained the rare status of imperial residences—kaiserliche Residenzstadt. It was during this period that they

---

¹ Authors express their gratitude to Alexandre Kostka for all constructive and invaluable remarks to this introduction.

niemieckie, zorganizowane wokół starannie zaprojektowanych placów. Znaczące różnice stylowe i treściowe wynikały z politycznego zaplecza obu miast: istnienia silnej Francji i braku państwowości polskiej w XIX wieku. W Poznaniu oznaczało to intensyfikację polityki germanizacyjnej i wprowadzania kolonizacji wewnętrznej, natomiast w Strasburgu — uwzględnienie różnic regionalnych Alzacji i Lotaryngii.

W Prusach myślano, że można wykorzystać wcześniejsze doświadczenia w Nadrenii, sprawiając, że nabyte na zachodzie terytoria staną się częścią nowego narodu niemieckiego. Znaczną część elit politycznych i kulturalnych sprowadzono w tym celu z Kolonii czy Koblenji, ale sprawa alzacka okazała się znacznie bardziej skomplikowana. Nowa administracja wahała się między „miękkim” a „twardym” podejściem, aby nie antagonizować ludności, zwłaszcza elit frankofilskich stolicy nowo utworzonego „Reichslandu” Alzacji-Lotaryngii. Na wschodzie administracja pruska nie musiała być tak ostrożna. Poznań stanowił już od dawna część własnego terytorium, a w dodatku kolej zbliżała go coraz bardziej do Berlina. Mimo powiązań Cesarstwo Niemieckie funkcjonowało zatem odmiennie na zachodnim i wschodnim krańcu państwa. Istniała bowiem zasadnicza różnica w ocenie „drugiej” grupy etnicznej. W myśl przywódców niemieckich Alzatczycy „w rzeczywistości” należeli do Niemiec, od których zostali oddzieleni w 1648 roku perfidną strategią francuską. Polacy natomiast byli po prostu Polakami, nawet jeśli mieszkali na terenie Niemiec.

Pod koniec XIX wieku oba przygraniczne ośrodki łączyła już powiązana historia, której emanacją były między innymi rozwój urbanistyczny, architektoniczny i wystrój miast dających świadectwo historycznych przemian. Historia przestrzeni miejskiej Poznania i Strasburga tego okresu ilustruje jak w soczewce zmiany sytuacji politycznej, społecznej i kulturowej tych dwóch, z pozoru odmiennych i oddległych ośrodków oraz zamieszkujących je społeczności. Jest ona nie tylko niezwykle ciałym wskaźnikiem tego, co działo się w miastach i z miastami, ale nade wszystko interesującym przykładem tego, jakie znaczenie dla kreowania tożsamości miasta ma architektura, jaka jest jej społeczna rola oraz zasięg jej oddziaływania.

Po latach 1918–1919 oba miasta weszły w skład osobnych państw — Polski i Francji — ale już w czasie II wojny światowej, jako miasta okupowane,

created representative German districts, organized around carefully designed squares. Significant style and content differences resulted from the political base of both cities: the existence of strong France and the lack of Polish statehood in the 19th century. In Poznań, this meant the intensification of the policy of strengthening German and implementing internal colonization, while in Strasbourg the regional differences of Alsace and Lorraine were taken into account. Prussia thought it could capitalize on its prior experience of bringing the Rhineland into the nation, and a significant part of the political and cultural elites was brought over from Cologne or Koblenz—but the Alsatian case turned out to be much more complicated. Hesitating between a “soft” and a “harsh” approach, the administration wished not to antagonize the population, especially the Francophile elites of the capital of the newly created “Reichsland” (Imperial province) of Alsace-Lorraine. Prussia had not to be that cautious in the East—Poznań was its own territory, and the railway brought it ever closer to Berlin. Thus, the German Empire presented itself in quite different—though connected—ways at the Western and Eastern part. And there was an essential difference on the part of the German administration in the assessment of the “other” ethnic group: the Alsatians “actually” belonged to Germany, from which they had been separated in 1648 by a perfidious French strategy. Poles, on the other hand, were Poles, even if they lived on German territory.

This significantly influenced the character of the urban fabric of Poznań and Strasbourg. At the end of the nineteenth century, both border centers were then connected by a common history, the emanation of which were, among others, the history of urban development, architecture and city decor, which beared witness to historical changes. The history of the urban space of Poznań and Strasbourg in this period illustrates, in a lens, the changes in the political, social and cultural situation of these two, seemingly different and distant centers and the communities inhabiting them. It is not only an extremely sensitive indicator of what happened in cities and with cities, but above all an interesting example of the importance of architecture for creating the city’s identity, its social role and the range of its influence.

After 1918–1919, both cities were included in separate states, Poland and France, but already during World War II, as occupied cities, they again found themselves within the German state, becoming part

ponownie znalazły się w obrębie państwa niemieckiego, stając się częścią III Rzeszy, jako stolice Gau Wartheland i Gau Baden-Elsaß, co stanowi kolejny etap w ich historii, pozwalający porównywać obydwa miasta. Planowano wówczas szeroko zakrojone przekształcenia urbanistyczne, podkreślające przynależność do III Rzeszy, dokonano też zmian w materii architektonicznej wybranych obiektów. Zarówno w Poznaniu, jak i w Strasburgu powołano także do życia Uniwersytety Rzeszy, w których na nowo, zgodnie z ideologią nazistowską, opracowywano historię obydwu obszarów. Każdorazowe zmiany polityczne najwyraźniej ujawniały się przez wymianę pomników stawianych często na miejscu zburzonych „wrogich” monumentów.

Po roku 1945 oba miasta powróciły odpowiednio do Polski i Francji, ale tym razem ich polityczna historia rozeszła się na dłużej, bowiem ponad czterdzieści lat funkcjonowały po przeciwległych stronach żelaznej kurtyny. Jednakże, niezależnie od odmiennej przynależności państwowej i politycznej, powojenna historia ich przestrzeni miejskich była naznaczona wspólnym rysem modernizmu, który zadomowił się w pustych przestrzeniach zrujnowanych wojną centrów miast i pokrywał peryferie dużymi osiedłami mieszkaniowymi. Dzieje architektury i urbanistyki obu miast przekraczały ówczesne, zimnowojenne podziały. Polityczne zbliżenie Poznania i Strasburga nastąpiło ponownie po roku 1989, kiedy Polska wkroczyła w demokratyczną rzeczywistość Europy. Następnym wydarzeniem, które spowodowało, że oba miasta stały się elementami większego politycznego organizmu, była akcesja Polski do Unii Europejskiej.

Perspektywa dwóch stuleci paralelnych dziejów rzuca interesujące światło na zagadnienie lokalności i peryferyjności w kontekście wspólnej historii europejskiej. Tytułowe powinowactwa przestrzeni odnoszą się do wizerunku obu miast wyraźnie określonego przez niemieckie dziedzictwo, które wpisuje je w szersze ramy europejskiej historii. Pruskie dziedzictwo jest bowiem dla całej Europy ważnym punktem odniesienia i nadal istotną składową miejskiej tożsamości Strasburga i Poznania. Przechodzenie miast z rąk do rąk, które stanowi przejaw (a często także istotę) ich pograniczności, pozwala dostrzec wyjątkowe zjawiska związane ze wzajemnym oddziaływaniem kultur. Ślady niemieckiej obecności w Poznaniu i Strasburgu uruchomiły bowiem wiele ciekawych procesów zmagania się z niemieckim dziedzictwem kulturowym, jego wypierania, negacji

of the Third Reich, as the capitals of Gau Wartheland and Gau Baden-Elsaß, which is another stage in their history, making both cities comparable. At that time, extensive urban changes were planned, emphasizing belonging to the Third Reich and changes were also made in the architectural tissue of selected buildings and in the monuments in the urban space. Both in Poznań and in Strasbourg, Reich Universities were established, in which the history of both areas was rewritten in accordance with the Nazi ideology. Each political change was revealed to the public through the creation of monuments, often erected on the site of demolished, “hostile” monuments.

After 1945, both cities returned to Poland and France, respectively, but this time their political history spread for a longer time, and for over forty years they were on opposite sides of the Iron Curtain. Regardless of their different national and political affiliation, both architectures were characterised by functionalist modernism, which was able to gain a foothold in the war-induced empty spaces in the inner cities and covered the periphery with its large housing estates. The history of city architecture and urban planning transcended the Cold War divisions. The political rapprochement between Poznań and Strasbourg took place again after 1989, when Poland entered the democratic life of Europe. The next event that made both cities become elements of a larger political organism was Poland's accession to the European Union.

The perspective of two centuries of parallel history sheds an interesting light on the issue of locality and peripherality in the context of common European history. The term “Cross-relations” in the title was chosen because of the clear mark German architecture and urban planning left on the topography of both cities, in the wider frame of European history. The national changes of cities, which is a manifestation (and often also the essence) of the borderland nature of these peripheral cities, allow us to see unique phenomena related to the interaction of cultures. The traces of the German presence in both cities triggered a series of interesting processes of struggling with the German cultural heritage, its rejection, negation and, finally, taming. Nowadays, in both cities, German architecture has become part of the lived history of cities, influencing a unique urban, spatial narrative. For this reason, the discussion on the affinities of Poznań and Strasbourg constitutes an important contribution to the discussion

i wreszcie osławiania. Współcześnie w obu miastach niemiecka architektura stała się częścią złożonej materii kulturowej wpływającej na powstanie wyjątkowej narracji przestrzennej. Z tego też powodu dyskusja nad przestrzennymi powinowactwami Poznania i Strasburga stanowi ważny wkład w dyskusję nad tożsamością obu europejskich ośrodków i ich wspólnymi doświadczeniami, przekraczając utarte schematy myślenia o „starym kontynencie” i jego dziedzictwie kulturowym w kategoriach podziałów na Europę Zachodnią i Wschodnią.

Niniejsza publikacja powstała w związku z wystawą prezentowaną w Bibliotece Raczyńskich od 20 sierpnia do 22 października 2022 roku, zatytułowaną: *Poznań – Strasburg. Od imperialnych do europejskich powinowactw*, której kuratorami byli Hanna Grzeszczuk-Brendel, Alexandre Kostka, Piotr Marciniak, Małgorzata Praczyk oraz Volker Ziegler. Wystawa ta stanowiła wydarzenie towarzyszące XXIII Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych, który odbył się w Poznaniu w 2022 roku. Stanowi ona część projektu realizowanego przez międzynarodowy zespół badaczy, poświęconego przestrzennemu dziedzictwu Poznania i Strasburga oraz ich regionów, finansowanego hojnie przez Fundację Polsko-Niemiecką. W książce tej pogłębione zostały wątki dotyczące wzajemnych wpływów i oddziaływań przestrzeni miejskich Poznania i Strasburga, które pojawiły się na wystawie. Do rąk czytelniczek i czytelników trafia zatem zbiór tekstów napisanych przez kuratorki i kuratorów wystawy, które dotyczą rozwoju urbanistycznego obu miast, ich architektury i sposobów jej prezentowania, a także symbolicznej tkanki miejskiej oraz paraleli historycznych między tymi dwoma ośrodkami, zogniskowanych w szczególności na wspólnym niemieckim dziedzictwie obu ośrodków. Zapraszamy do lektury!

Hanna Grzeszczuk-Brendel
Małgorzata Praczyk

on the identity of European cities and their shared experiences, crossing the well-established patterns of thinking about Europe and its cultural heritage in terms of divisions into the Western and the Eastern Europe.

This book was created in connection with the exhibition presented at the Raczyński Library from August 20th to October 22nd, 2022, entitled: *Poznań – Strasbourg. From Imperial to European Affinities*, curated by Hanna Grzeszczuk-Brendel, Alexandre Kostka, Piotr Marciniak, Małgorzata Praczyk, and Volker Ziegler. This exhibition was an accompanying event of the XXIII International Congress of Historical Sciences, which took place in Poznań in August 2022. It is the part of the project of the international team of researchers which concerns the German spatial heritage of Poznań and Strasbourg and its regions, generously funded by the Polish-German Science Foundation. This book explores the issues related to the mutual influences and interactions of the urban spaces of Poznań and Strasbourg, which appeared at the exhibition. Thus, the reader can widen the focus with a panorama of texts written by the curators of the exhibition, which concern the urban development of both cities, their architecture, and ways of presenting it, as well as the decoration of urban space and historical parallels between the two centers, focused in particular on the common German heritage of both cities. Enjoy the book!

Hanna Grzeszczuk-Brendel
Małgorzata Praczyk

Alexandre Kostka

Interferencje między Poznaniem
a Strasburgiem w czasach Drugiej
Rzeszy. O budynkach i ludziach

Interferences between Poznan and
Strasbourg in the Time of the Second
Empire. Of Buildings and Men

Pytany o powody swojego oporu wobec niemieckiej administracji¹ Pierre Bucher (1869–1921), jeden z najzagorzalszych obrońców kultury francuskiej w Alzacji w czasach pruskich, wyjmował ze swojej biblioteki krótką publikację pt. *Aus den Tagen der Okkupation (Z czasów okupacji)* autorstwa pruskiego pisarza Theodora Fontane’a, który uczestniczył jako dziennikarz w bitwach wojny francusko-pruskiej (1870–1871). W rozdziale pt. *Strasbourg* czytamy:

Francuskiego ducha należy przede wszystkim wypędzić. Co do tego wszyscy są zgodni. Ale ducha tego nie wypędzi nasza administracja cywilna ani wojskowa, bez względu na to jak ją wychwalamy. Aby poznać zalety naszej administracji, która jest staranna, wierna i nieprzekupna, musimy całe to duchowe podłoże dogłębnie zaorać [*umackern*]. Nie dokonamy jednak tak dogłębnej orki, stosując paragrafy. Popełnilibyśmy poważny błąd, nie widząc wyraźnej różnicy między Prusami Zachodnimi i Poznańskiem a Alzacją-Lotaryngią [Strasburgiem] i działając wobec nowo zdobytych prowincji według przekonania: co sprawdziło się tu, sprawdzi się i tam. Różnice stałyby się wkrótce oczywiste².

---

¹ Pragnę podziękować Tobiasowi Möllmerowi, z którym dyskutowałem podejmowane w niniejszym artykule kwestie i którego krytycznym i zawsze konstruktywnym uwagom wiele zawdzięczam.

² Gustav Hilger, *Pierre Bucher. Der „Apostel“ französischer Propaganda im deutschen Elsass 1897–1918*, Göttingen, Die Rheinbrücke, 1926, s. 45; Theodor Fontane, *Aus den Tagen der Okkupation. Eine Osterreise durch Nordfrankreich und Elsaß-Lothringen 1871*, Band II, 2. Auflage, Berlin, Verlag der Königl. Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1872, s. 291.

When asked about his reasons for his resistance to the German administration,¹ Pierre Bucher (1869–1921), one of the staunchest defenders of the French culture in Alsace during the German administration, used to take out of his library a small volume by the Prussian writer Theodor Fontane, who had participated as a journalist in the battles of the Franco-Prussian War 1870–1871, entitled *Aus den Tagen der Okkupation (From the days of occupation)*. One can read in the chapter “Strasbourg”:

The French spirit must first be driven out, that is what everyone agrees on. But we are not likely to get rid of the French spirit through our civil or military administration, no matter what is said in praise of them. In order to discover the advantages of our administration, which is exact, faithful and incorruptible, the whole spiritual ground must first be ploughed in depth (*umackern*). But such a deep ploughing cannot be achieved with paragraphs, not even the best, and it would be a profound mistake if we would not make a clear distinction between Western Prussia/Poznan and Alsace-Lorraine, and act, regarding the newly conquered provinces, with the conviction: what has proven to work well *here*, will also work *there*. The differences would soon become obvious.²

---

¹ This text owes much to discussions with Tobias Möllmer, whom I would like for his critical and always constructive remarks.

² Gustav Hilger, *Pierre Bucher. Der „Apostel“ französischer Propaganda im deutschen Elsass 1897–1918*, Göttingen, Die Rheinbrücke, 1926, p. 45; Theodor Fontane, *Aus den Tagen der Okkupation. Eine Osterreise durch Nordfrankreich und Elsaß-Lothringen 1871*, Band II, 2. Auflage, Berlin, Verlag der Königl. Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1872, p. 291.

Stosując przeniesiony z rolnictwa termin „orać” (*umackern*), Fontane wpisywał się w przekonania wielu liberałów, którzy podobnie jak on uważali, że integracja prowincji z nowo powstałym narodem niemieckim nie jest możliwa bez całkowitego przekształcenia tkanki społeczno-kulturowej, nawet jeśli Alzacja wymagała znacznie łagodniejszego i opartego na szacunku podejścia niż prowincje wschodnie, które począwszy od średniowiecza kojarzyły się wielu myślicielom ze „zderzeniem cywilizacji”. Bucher na pewno był świadomy tego, że młody pruski patriota Fontane stał się w latach późniejszych jawnym krytykiem „nowego” państwa pruskiego. Zręcznie jednak posłużył się argumentacją Fontane’a, aby podkreślić, że jego zdaniem Niemcy poniosły porażkę w Alzacji, nie umiejąc porzucić swego autorytarnego oblicza, które ukazywały na wschodzie. Bucher zwraca uwagę na procesy przenoszenia i wymiany pomiędzy *Westmark* i *Ostmark*, które w jego czasach były ważkim przedmiotem zainteresowania opinii publicznej. W tym kontekście jest zaskakujące, że owe procesy wymiany rzadko poddaje się analizie. Są to procesy leżące u podstaw projektu badawczego, którego jedną z pierwszych realizacji jest wystawa w Bibliotece Raczyńskich.

Z tej perspektywy użyteczniejsze może okazać się zastąpienie terminu „przeniesienie” terminem „interferencja” zaproponowanym przez Jean-Louisa Cohena i Hartmuta Franka we wstępie do wystawy „Interferenzen, interférences: Deutschland — Frankreich, Architektur, 1800–2000” (2014). Wywodzący się z fizyki termin określający „perturbacje, które pole elektromagnetyczne powoduje w polu sąsiednim”, wskazuje na to, że wzajemne oddziaływania funkcjonują w „intensywnej interakcji, w której oba pola zachowują swoją pierwotną dynamikę, będąc obiektem różnego rodzaju bodźców — czy to częściowych, nagłych, czy też długotrwałych, głębokich”³.

Aby ukazać szerszą perspektywę interesującego mnie zjawiska, omówmy dwa przykłady pozwalające zagłębić się w tego rodzaju wzajemnych oddziaływaniach między dwoma miastami. Pierwszy z nich dotyczy architekta i urbanisty Josefa Stübbena, który był aktywny zarówno w Strasburgu, jak i Poznaniu. Natomiast drugi obejmuje niemieckie placówki akademickie, tj. uniwersytet w Strasburgu i Akademię Królewską w Poznaniu.

---

³ *Interferenzen, interférences: Deutschland – Frankreich, Architektur, 1800–2000*, ed. Jean-Louis Cohen, Hartmut Frank, Tübingen, Wasmuth, 2013, s. 15.

By using the agricultural metaphor of “plowing” (*umackern*), Fontane is in line with the convictions of many liberals, who believe like him that the integration of the provinces into the newly found German nation cannot be achieved without a complete restructuring of the social and cultural fabric, even though Alsace required a much softer and respectful approach than the Eastern provinces which was associated by many intellectuals with a “clash of civilisations” since the Middle Ages. Bucher was probably not blind to the fact that the young Prussian patriot Fontane had in later days evolved into a lucid critic of the “new” Prussian state. But he was astutely using Fontane’s authority in order to denounce that—according to him—Germany had failed its mission in Alsace, not having been able to get rid of an authoritarian trait it displayed in the East. Bucher points to a process of transfers and cross-exchange between the “Westmark” and the “Ostmark”, which were a major preoccupation for the public opinion of his days. It is all the more surprising that these exchange processes have rarely been analysed, and which are at the core of the research project of which the exhibition at the Raczyński Library is one of the first realizations.

Rather than to “transfer”, it can be useful in this perspective to refer to the term “interference”, following the suggestions of Jean Louis Cohen and Hartmut Frank in their introduction to the exhibition “Interferences. Germany – France, 1800–2000” (2014). Derived from its use in physics, where it refers originally “to those perturbations which an electromagnetic field causes in a neighbouring field”, the term “interference” points to the fact that reciprocal influences operate in an “intensive interplay, where both fields keep their original dynamics while being object of different sorts of stimuli—be they partial, sudden or long-term and profound”.³

In order to show larger perspectives, we will single out two cases where one can speak of such cross-influences between the two cities: the architect and urbanist Josef Stübben, who was both active in Strasbourg and Poznań and the German academic institutions, the University in Strasbourg and the Academy in Poznań.

---

³ *Interferenzen, interférences: Deutschland – Frankreich, Architektur, 1800–2000*, ed. Jean-Louis Cohen, Hartmut Frank, Tübingen, Wasmuth, 2013, p. 15.

Josef Stübben. Urbanistyka jako sieć kumulowania nauki łącząca Strasburg i Poznań

Zachęcając do prowadzenia badań nad „interferencjami”, Jean-Louis Cohen i Hartmut Frank podkreślają ich wartość dla zrozumienia personalnych powiązań łączących oba miasta. Architektura rzeczywiście szybko stała się „wspólną” nauką, której przedstawiciele dobrze się znali, czy to jako sędziowie konkursów architektonicznych, czy dzięki wspólnym doświadczeniom realizacyjnym, czy też z publikacji w prężnie rozwijających się czasopismach branżowych.

Jednym z prominentnych członków tej społeczności był Josef Stübben (1845–1936), urbanista, który stworzył cieszący się szerokim uznaniem projekt rozbudowy stolicy obecnego województwa wielkopolskiego. Jako członek specjalnie powołanej komisji (1892–1898) nadzorował rozpoczętą w 1902 roku realizację, w ramach której zburzono otaczające Poznań fortyfikacje. Obok Reinharda Baumeistera (1833–1917), który był zarówno poprzednikiem, jak i jego kolegą po fachu, Stübbena uważa się za ważną postać urbanistyki rozumianej jako „proces kumulowania wiedzy”. Będąc przede wszystkim praktykiem, zasłynął on z rozbudowy Kolonii (po 1881–1898) zaplanowanej jako system koncentrycznych pierścieni, a swoją wiedzę pogłębiał dzięki licznym realizacjom, m.in. w Darmstadt, Dortmundzie, w Kilonii, Koblenz, Saarlouis i Luksemburgu.

W 1890 roku powstało pierwsze wydanie jego uznanej książki *Der Städtebau* (dosł. Nauka o urbanistyce)⁴. Kolejne jej wydania (1890, 1907, 1924) ulegały licznym zmianom wraz z rozwojem jego własnej praktyki i debaty na temat teorii budownictwa miast, np. po opublikowaniu *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen (Planowanie miast według zasad artystycznych)* Camilla Sittego (1889). W kluczowych dla architektury latach, tj. między 1880 a 1920 rokiem, dziedzinę tę cechował szybki postęp innowacji technicznych oraz zmian estetycznych i politycznych. Dlatego też ze względu na „kumulacyjną” istotę wiedzy architektonicznej kwestia „autorstwa” jest w niej o wiele silniej zaznaczona niż w innych obszarach sztuki, sprawiając, że trudno jest dokładnie przypisać daną innowację techniczną konkretnej osobie czy

⁴ Oliver Karnau, *Hermann Josef Stübben: Städtebau 1876–1930*, Braunschweig, Vieweg, 1996.

Josef Stübben—urbanism as a cumulative science network linking Strasbourg and Poznan

In pleading for a study of “interferences” Jean Louis Cohen and Hartmut Frank underline its value for the understanding of personal networks that connect cities. Architecture indeed became rapidly a “connected” science, whose members knew each other well from their participation at competition juries, expertise on building sites and, last not least, from their publications in a vibrant realm of professional magazines. A very prominent member of this network was Josef Stübben (1845–1936), who was the urbanist who has conceived the much-appraised city extension of the capital of what is today the Province of Greater Poland. Member of the Commission created to the effect (1892–1898) he watched over its implementation after 1902, when the fortifications were demolished.

Along with Reinhard Baumeister (1833–1917), who was at the same time a predecessor and a colleague, Josef Stübben can be considered as being an important figure of urbanism considered as a “cumulative knowledge process”. Foremost a practitioner, he achieved fame for the extension of Cologne (after 1881–1898), conceived as a system concentric rings, and perfected his skill in a great number of building sites (Darmstadt, Dortmund, Kiel, Koblenz, Saarlouis, Luxembourg) and conceived in 1890 the first edition of his acclaimed publication *Der Städtebau* (literally: The science of urbanism).⁴ Evolving with his building practice, and taking into account the debates in the theory of city-building such as those following the publication of Camillo Sitte’s *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen (City planning according to Artistic principles)* (1889), the book was changed considerably along the different editions (1890, 1907, 1924). The architectural field was characterized in the crucial decades between 1880 and 1920, by a rapid succession of technical innovations, changes in taste, and political changes. Therefore, more than other artistic disciplines, architecture is characterized, because of the “cumulative” nature of its knowledge process, by the question of “authorship”, which in many cases make it difficult to directly link a technical innovation to a person and

⁴ Oliver Karnau, *Hermann Josef Stübben: Städtebau 1876–1930*, Braunschweig, Vieweg, 1996.

1. Karykatura Josefa Stübbena.
Przeprowadzka z Aachen do Kolonii
(Historisches Archiv der Stadt Köln)

1. Caricature of Josef Stübben.
Moving from Aachen to Köln

miejscu. Niemniej jednak Strasburg i Poznań wpisują się w proces zbiorowego uczenia się prowadzącego od późnego stadium projektowania ulic na planie regularnej siatki (charakterystycznych dla późnego urbanizmu haussmanowskiego, który zastosowano w Strasburgu) do swobodniejszego i bardziej indywidualnego podejścia do relacji między przestrzenią miejską, przyrodą i modelem komunikacji.

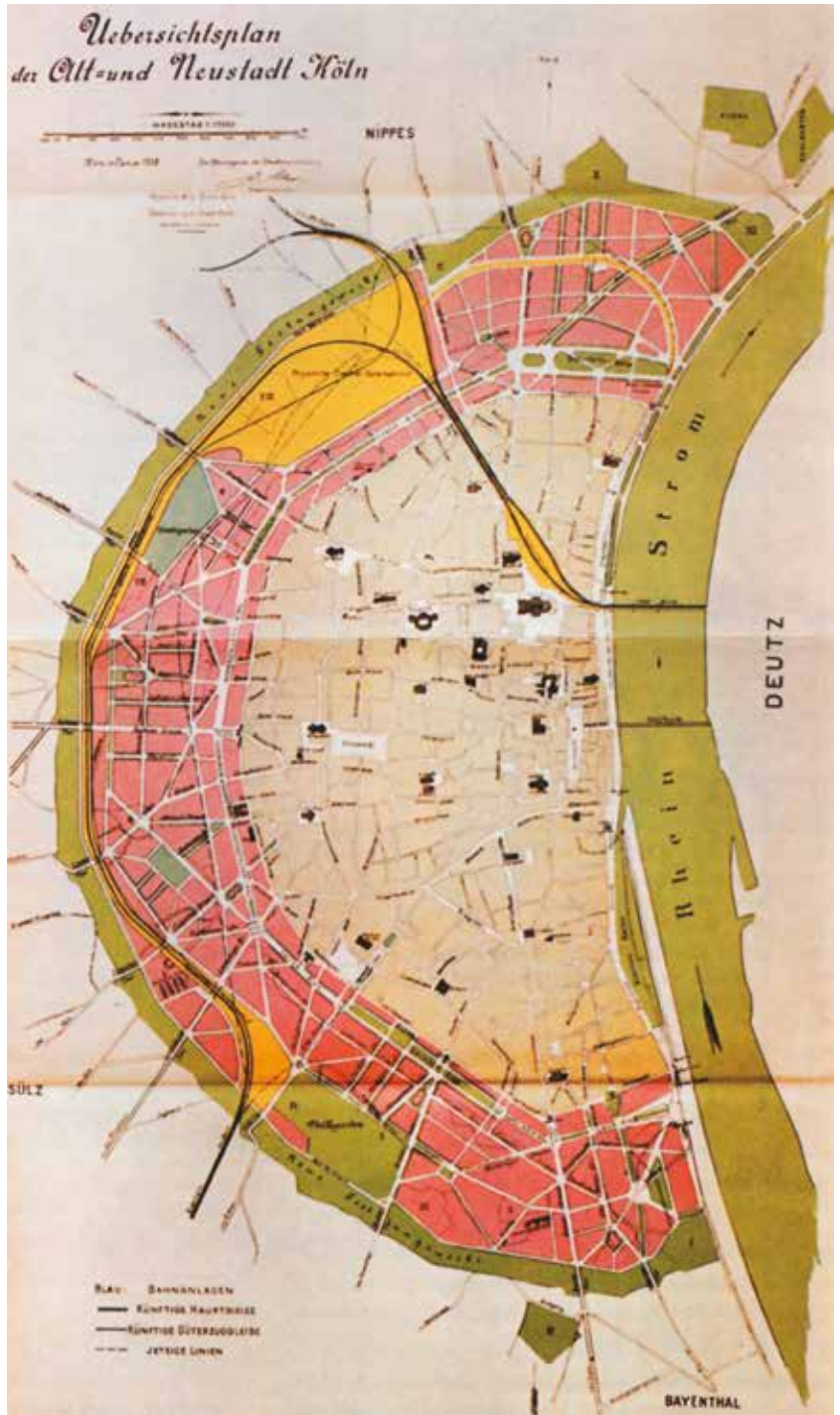
Stübben osobiście znał autora planu rozbudowy Strasburga, Jean-Geoffroya Conratha, a jego biograf Oliver Karnau sugeruje również, że Stübben uczestniczył w dorocznym kongresie Niemieckiego Stowarzyszenia ds. Higieny Publicznej, który odbył się w stolicy Alzacji w 1889 roku⁵. Był także ekspertem ds. realizacji późniejszych etapów planu generalne-

a place. Nevertheless, we can place Strasburg and Poznań in the line of a collective learning process that leads from the last stages of the grid-system characteristic of the late Haussmannian urbanism, applied in Strasburg, to the much freer and individual handling on the relations between city space, nature and modelling of circulation.

Stübben knew personally its author of the extension plan for Strasburg, Jean-Geoffroy Conrath, and Stübben's biographer, Oliver Karnau, also hints that Stübben must have been present at the Annual Congress of the German Association for public hygiene, held in the Alsatian capital in 1889.⁵ He also acted as an expert for the implementation of later stages of the master plan for Strasburg, although

⁵ Informacje otrzymane od Olivera Karnaua, któremu składam podziękowania.

⁵ Communication of Oliver Karnau, whom I would like to thank.

2. Josef Stübben, plan rozszerzenia Kolonii, 1883 (Historisches Archiv der Stadt Köln)

2. Josef Stübben. Extension plan for Cologne. 1883

go Strasburga, choć nieznane są jego dokładne daty. Można jednak zauważyć, że Strasburg był dla Stüb-bena ważnym modelem, o czym świadczy umieszczenie dwustronicowej mapy Neustadt w samym środku dwóch wydań jego książki (z 1890 i 1907 roku)⁶. Do Stüb-bena musiały szczególnie przemawiać zastosowane w Strasburgu rozwiązania, jakim były połączenia między Starym Miastem a Neustadt, którego charakterystycznym elementem między Kaiserplatz i Fischertor był przypominający park pas zieleni malowniczo (*malerisch*) łączący wodę (rzekę Ill i Canal des Faux Remparts) z roślinnością. Sam Stüb-ben dobrze znał ten teren z czasów, gdy pełnił funkcję eksperta w urzędzaniu Wyspy Heleny, która stanowi centralny element tego subtelnego rozwiązania łączącego przestrzenie miejskie.

Stüb-ben zastosował owo malownicze podejście w Poznaniu z uwzględnieniem elementów wcześniejszego planu stworzonego przez architekta miejskiego Heinricha Grüdera, o czym pisze Hanna Grzeszczuk-Brendel w swojej przełomowej pracy na temat mieszkalnictwa w stolicy Wielkopolski⁷. Przesadą byłoby twierdzić, że tylko Strasburg służył jako model luźnego układu parków i placów z wykorzystaniem nieregularnych kształtów dawnych bastionów, czy też wkomponowania w układ miasta widoku na Wartę w zachodniej jego części. Niemniej rozszerzenie Poznania należy rozpatrywać w ramach zbiorowego doświadczenia i jako rozwiązanie postępowe w stosunku do wciąż jeszcze schematycznego post-haussmannowskiego planu Strasburga. Wprawdzie Stüb-ben już wcześniej wkomponował drzewa i roślinność w swój słynny plan rozbudowy Kolonii (1881), jednak kunszt, jakim wykazał się w Poznaniu, świadczy o tym, że skorzystał z doświadczeń dotyczących bardziej malowniczego podejścia do miasta i że Strasburg (jak też bez wątpienia teorie Sittego) stanowił ważny krok we wspomnianym kumulacyjnym procesie uczenia się.

Kolejnym krokiem w tym ewolucyjnym procesie, o którym wyraźnie wspomina sam Stüb-ben, są podobieństwa między prawie równoległą rozbudową drugiej stolicy Alzacji-Lotaryngii — Metz — i Po-

the precise date is not known. That Strasbourg was an important model for Stüb-ben is testified by the insertion of a double-page presentation of the map of the Neustadt right in the middle of the book, in both the editions of 1890 and 1907.⁶ Stüb-ben must have been particularly attracted by the solutions applied in Strasbourg for the connection between the Old City and the Neustadt, which is characterized in its central part between the Kaiserplatz and the Fischertor by a park-like green belt, integrating water (the Ill river as well as the Canal des Faux Remparts) and vegetation in a picturesque (*malerisch*) manner. He himself had a close personal knowledge of this area, since he had acted as expert for the arrangement of the Helena Island, which is the central element of this sensitive solution of connecting the urban spaces.

This picturesque approach is also what Stüb-ben applies to Poznan, incorporating elements of the previous planning by the city architect Heinrich Grüder, as noted by Hanna Grzeszczuk-Brendel in her groundbreaking work on the habitat of Poznań. It would be an overstatement to point exclusively to Strasbourg as a model for grouping parcs and squares in a loose pattern, taking advantage of the irregular shape of former bastions, and integrating the view on the Warthe river in its Southern part, but Poznań's Neustadt should be considered in the framework of a collective experience, and as a progress compared to the still quite schematic post-Haussmann planning of Strasbourg.⁷ Even though Stüb-ben had already integrated trees and vegetation in his famous city extension in Cologne (1881), the mastery he is displaying in Poznań shows that he has integrated lessons for a more picturesque approach, and that Strasbourg (as well as, of course, Sitte) was certainly an important step in this cumulative learning process.

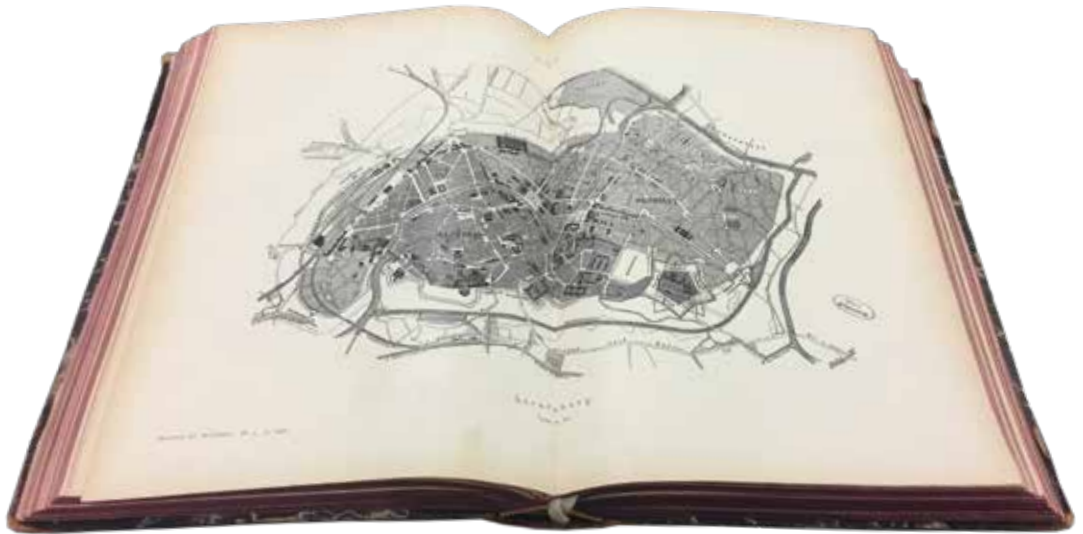
Another step in this evolutionary process, which is mentioned explicitly by Stüb-ben himself, are the similarities between the almost parallel urban extensions of the second capital of the Reichsland Alsace-Lorraine, Metz, and Poznań, which are almost

⁶ Josef Stüb-ben, *Der Städtebau*, Stuttgart, Kröner, wydanie pierwsze z 1890 roku, s. 264 (wydanie z 1907 roku, s. 292).

⁷ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań, Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2018, s. 69 i następane.

⁶ Josef Stüb-ben, *Der Städtebau*, Stuttgart, Kröner, edition 1890, next p. 264, also in the second edition 1907, next p. 292.

⁷ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Eine Stadt zum Leben, Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, übersetzt. Sandra Ewers, De Gruyter Oldenbourg, Berlin – Boston 2018, p. 122.

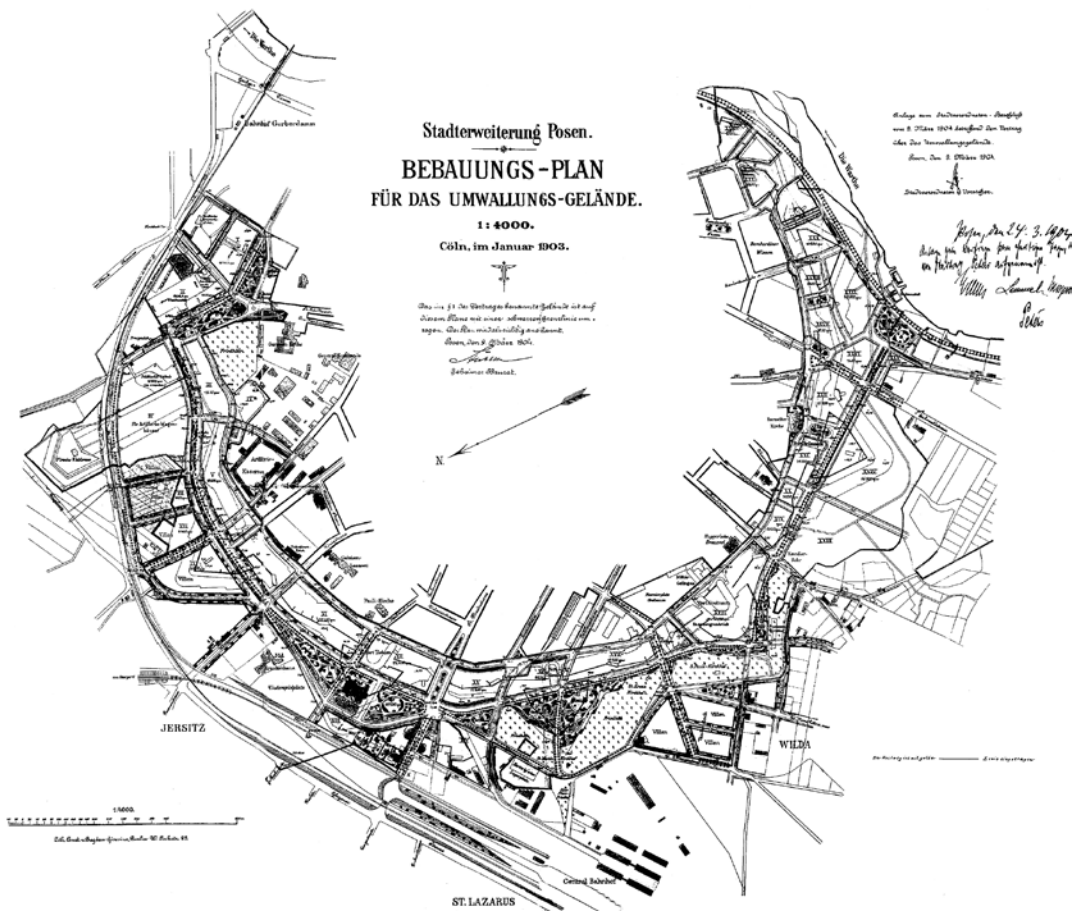
3. Jean-Geoffroy Conrath, plan rozbudowy Strasburga, 1880
(Stübben, 1907. Fot. A. Kostka)

3. Jean-Geoffroy Conrath. Extension plan for Strasbourg. 1880

4. Historyczna pocztówka prezentująca przejście pomiędzy Starym Miastem a Neustadt. Kaiserplatz, przed 1919
(Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg [BNU])

4. Historical postcard of the transition between Old City and Neustadt. Kaiserplatz. Before 1919

5. Josef Stübben, plan rozszerzenia Poznania, zabudowa terenów fortecnych, 1903–1904 (Archiwum Państwowe w Poznaniu [APP])

5. Josef Stübben. Plan for the urban extension of Poznań, fortifications development. 1903–1904

znania, których realizację rozpoczęto w 1902 roku⁸. W drugim wydaniu *Der Städtebau* z 1907 roku stwierdził, że zarówno w Metz, jak i Poznaniu powstał układ „pięknych ulic”, mimo że w wypadku Metz ubolewał z powodu „nadmiernej liczby skośnych ulic” oraz braku „atmosfery” w aranżacji skwery przed dworcem kolejowym⁹. Ta drobna krytyka mogła być spowodowana tym, że to nie do Stübbena zwrócono się o stworzenie planu rozbudowy Metz, ale do uczniów jego dawnego kolegi Karla Henricie-

contemporary, since the implementation started in both cases in 1902⁸. In the second edition of *Der Städtebau*, 1907, Stübben illustrates two similar solutions for connecting a ringroad (Ringstraße) with the former fortifications (Wallstraße), mentioning that in both Metz and Poznań an array of “beautiful streets” is created—even if in Metz he regrets the “excessive number of diagonal streets” and the lack of “ambiance” in the arrangement of the square in front of the railway station.⁹ This slight criticism

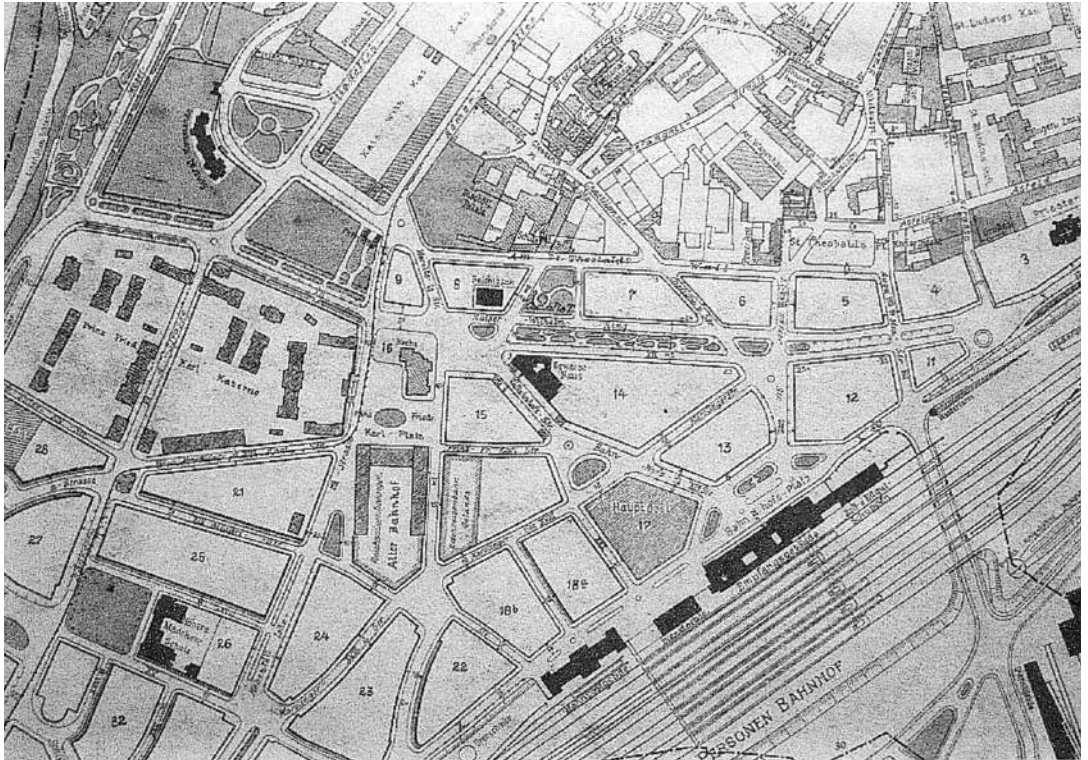
⁸ Alexandre Kostka, *Trois façons de concevoir une extension urbaine au temps de l'Empire allemand: Strasbourg, Metz et Poznań* [w:] *Etudes sur le monde germanique. Littérature, civilisation, arts. Choix de conférences (2005–2020) organisées par la Société Goethe de France*, ed. Anne Feler, Raymond Heitz et Roland Krebs, vol. 2, Würzburg, Königshausen & Neumann 2021, s. 389–410.

⁹ Stübben, *Der Städtebau*, s. 324.

⁸ Alexandre Kostka, *Trois façons de concevoir une extension urbaine au temps de l'Empire allemand: Strasbourg, Metz et Poznań* [in:] *Etudes sur le monde germanique. Littérature, civilisation, arts. Choix de conférences (2005–2020) organisées par la Société Goethe de France*, ed. Anne Feler, Raymond Heitz et Roland Krebs, vol. 2, Würzburg, Königshausen & Neumann 2021, pp. 389–410.

⁹ Stübben, *Der Städtebau*, p. 324.

6. Konrad Wahn, mapa planu urbanistycznego dla Metz, 1902 (Stübben, 1907)

6. Konrad Wahn. Map of urbanization plan for Metz

go, z którym wspólnie wygrał konkurs na projekt Kolonii, ale który później stał się jego najzagorzalszym wrogiem. Wprawdzie Oliver Karnau przekonuje, że Stübben nie miał w sobie nic z dogmatyka, a w swojej pracy korzystał z pochodzących od konkurentów rozwiązań, które uważał za przydatne, ale miał też wojowniczą naturę i chętnie wdawał się w ostre niekiedy dysputy.

To między innymi dlatego zaskakiwać może to, że w publikacji *Der Städtebau* jego własny plan ogólny Poznania, nad którym pracował od 1902 roku, ani słowem nie wspomina o budowie Forum Cesarskiego na rozległych terenach wokół dawnej Bramy Berlińskiej. Nie wynikało to zapewne z niewiedzy, gdyż Wilhelm II mianował Franza Schwechtena na architekta zamku już w 1902 roku, a plany budowlane były gotowe w roku 1905. Moja osobista hipoteza, którą należałoby potwierdzić (ale też po to rozpocząłem badania), jest taka, że Stübben nie podzielał ani pompatycznego języka architektonicznego Schwechtena, ani ogólnego politycznego przekazu, jakie niosło Forum Cesarskie. Stübben był liberałem i startował na-

might be linked to the fact that it was not Stübben who was asked for the extension plan in Metz, but disciples of his former colleague Karl Henrici, with whom he had won the competition for Cologne, but who in the meantime had become his worst enemy. Even if Oliver Karnau convincingly points out that Stübben had nothing of a dogmatic, and integrated in his own practice elements he judged useful coming from competitors, he was also of a combative nature and would not hesitate to engage into sometimes fierce debate.

This is one of the reasons why one might be astonished to see that in the publication in the *Städtebau* his own master plan for Poznań, on which he had been working since 1902, does not mention with a single word the construction of the Imperial Forum in the vast area around the former Berlin gate. This is probably not due to a lack of knowledge—Schwechten had been appointed by William II in 1902, and the construction plans were ready in 1905.

My personal hypothesis, which would have to be consolidated by further research (but this is why we

7. Portret Franza Schwechtena, około 1895 (Wikimedia)

7. Portrait of Franz Schwechten. Around 1895

wet w wyborach do władz tradycyjnie zdominowanej przez partie liberalne Nadrenii. Nie ma jednak (jak dotąd) bezpośrednich dowodów na jego stosunek do państwowej polityki prześladowania polskich mieszkańców Poznania. Wiadomo natomiast, że liberalne partie (zarówno prawicowe, jak i lewicowe) ostro protestowały przeciwko wypędzaniu z Poznania Polaków nieposiadających pruskiego obywatelstwa, co miało na celu osłabienie elementu polskiego (1885).

Jeszcze przed jego ukończeniem zwarte Forum Cesarskie postrzegano jako miejsce przeznaczone wyłącznie dla społeczności niemieckiej, co wyraźnie stało w sprzeczności z ideałem miasta „integrującego”, który propagowały środowiska liberalne. Wydawać by się mogło, że zieleń pośrodku forum zachęcała do spacerów. I tak też było, tylko kogo? Która polska rodzina czułaby się dobrze, siedząc na ławce parkowej pod pomnikiem Bismarcka? Decyzja

started a research project!) is that Stübßen did share neither the bombastic architectural language of Schwechten, nor the general political message carried by the Imperial Forum. Stübßen was a liberal, who had even run for office in the Rhineland, traditionally dominated by the liberal parties. We have (as yet) no direct evidence about his position about the politics of state persecution against the Polish inhabitants of the city. But we know that the liberal parties, both left wing and right wing, had protested vigorously against the expulsion of Poles not possessing the German citizenship in order to weaken the influence of the Polish element (1885). The compact Imperial Forum was perceived, even before it was finished, as a place exclusively reserved for the German part of the city—a project that stood in marked contrast to the ideal of an “inclusive” city which was advocated by the liberal milieu. One might argue that

Schwechтена dotycząca stworzenia gigantycznego forum obejmującego nie tylko neoromański zamek zwieńczony onieśmiałą wieżą, lecz także cały szereg budynków prezentujący style uznawane za typowo „germańskie” (romański styl Hohenstaufów, germański renesans, schinklowski klasycyzm...) mogła wydawać się Stübbenowi nietrafiona, gdyż tworzyła zwarty rdzeń wybudowany w ciągu jednej realizacji, co stało w sprzeczności do stopniowego rozwoju miasta. W Strasburgu powstawanie placu cesarskiego trwało niemal czterdzieści lat, a tzw. budynki ministerialne zamykające plac od północy ukończono dopiero w 1911 roku. Wybudowano je w stylu neobarokowym, który odwoływał się do pałaców na pobliskim placu Broglie na Starówce. Taka stopniowa ewolucja wynikała ze złożonego procesu negocjacji między niemiecką administracją a alzackimi elitami polityczno-społecznymi.

Nawet jeśli najpóźniej dodane budynki w Strasburgu (tzw. ministerstwa) prezentują nieco oschły styl neobarokowy, który można znaleźć na całym terytorium Drugiego Cesarstwa, to ich wybór nabiera wymiaru politycznego, który nie występuje np. w Eisenach czy Darmstadt. Jest to szczególnie widoczne, jeśli uwzględnimy fakt, że na pobliskim placu Broglie, jednym z centralnych punktów Starego Miasta, stoi kilka barokowych pałaców, toteż ówczesna społeczność interpretowała wybór tego stylu jako uprzejmy ułkon w stronę francuskiej tradycji. Można też dodać, że około 1900 roku władze miejskie Strasburga, w odróżnieniu od rządu centralnego w Berlinie i władz Alzacji-Lotaryngii, rozpoczęły wdrażanie pojednawczego stylu architektonicznego, który w geście „wynalezionego tradycji” (Erik Hobsbawm) dążył do powiązania elementów typowo alzackich (takich jak czerwone dachówki i strome dachy) z elementami łączącymi Alzację z sąsiednimi terytoriami niemieckimi, w szczególności z Niziną Górnoreńską czy ogólnie z tzw. południowymi Niemcami. Styl ten zastosował już wcześniej architekt miejski Johann Karl Ott w budynku Szkoły Średniej dla Dziewcząt, jednak do perfekcji doprowadził go jego następca Fritz Beblo. Pochodzący z Wrocławia Beblo nie był wcześniej związany z Alzacją, potrafił jednak stworzyć nowoczesny styl strasburski inspirowany stylem regionalnym (Heimat), który służył za architektoniczne ramy dla rozwoju alzackiej tożsamości niebędącej ani niemiecką, ani francuską. Jego najdoskonalszym urzeczywistnieniem była łaźnia miejska, której część leczniczą otwarto

the greenery in the middle of the forum seems inviting, and it is indeed is, but for whom? Which Polish family might have felt comfortable sitting in a park bench under Bismarck’s statue? Schwechten’s decision to create a giant Forum including not only the Neo-Romanesque Castle, crowned by an intimidating tower, but also a whole series of other buildings presenting the whole line of styles considered as to be typical “German” styles (the Romanesque style of the Hohenstaufen, the Germanic Renaissance, the Frederician baroque, Schinkel’s classicism...) might have seemed displaced to Stübben, as it produces a compact core, built in one single campaign, in contradiction to the progressive development of a city. In Strasbourg, the development of the Imperial place had taken almost forty years to materialize, and the so-called ministerial buildings, closing the place to the North, had been finished as late as 1911, in a baroque style that was chosen as a reminiscence of the palaces at nearby Place Broglie in the Old Town. This incremental evolution was the result of a complex negotiation process between the German administration and the Alsatian political and social elites.

Even if the last buildings added, the so-called “Ministries”, display a somewhat dry neo-baroque style which can be found all over the territory of the Second Empire, the choice takes a political dimension it does not have in, say, Eisenach or Darmstadt, especially if one considers that nearby Place Broglie, one of the centres of the Old City boasts a series of baroque palaces, and that the gesture was therefore interpreted by the contemporary public as a polite “bowing” to the French tradition. One might add that the Strasbourg municipality (as opposed to the central government in Berlin and the authorities of the Reichsland Alsace Lorraine), had chosen around 1900 to embark on a conciliatory architectural style, which, in a gesture of “invented tradition” (Erik Hobsbawm), tried to associate elements that were specifically associated with Alsace (such as the aforementioned red tiles and steep roofs) with elements tying the Reichsland to its German neighbourhood states, especially the Upper Rhine valley and southern Germany in general. While this style was already used for the High Schools for Girls by the city architect Johann Karl Ott, it was brought to perfection by his successor Fritz Beblo, who, in spite of coming from Breslau (today Wrocław) and having no previous attachment to Alsace, was able to develop a modern Strasbourg-style inspired by the vernacular style

8. Pomnik Bismarcka na tle Akademii Królewskiej w Poznaniu, między 1913 a 1917 rokiem (pocztówka; Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu [BU])

8. Bismarck Statue against the backdrop of the Academy building. Postcard between 1913 and 1917

9. Forum cesarskie, przed 1918 rokiem (pocztówka; BU)

9. Imperial Forum. Postcard before 1918

w 1910 roku — tym samym, w którym otwarto Zamek Cesarski w Poznaniu. Trudno wyobrazić sobie dwa budynki wyrażające bardziej przeciwstawne koncepcje. Zamek w Poznaniu nawet nie próbował ukrywać swojego charakteru twierdzy (Zwingburg) symbolizującej władzę i ochronę niemieckiej ludności przed zagrożeniem ze strony Polaków. Natomiast w Strasburgu łaźnia miejska symbolicznie (a także realnie) pozwalała całej miejskiej populacji, niezależnie od pochodzenia, kąpać się „w tej samej wodzie”.

Widać tu bardzo wyraźnie, przynajmniej z mojego punktu widzenia, ku której stronie skłaniał się Stübben. Czyż nie uwzględnił w swoim wielce cenionym projekcie rozbudowy Kolonii pierwszej nowoczesnej łaźni miejskiej Hohenstaufenbad (1885), której centralne położenie wybrano właśnie po to, aby zapewnić łatwy dostęp osobom z różnych środowisk społecznych, czy też mieszkańcom odległych dzielnic? (Decyzję w sprawie jej budowy musiała oczywiście zatwierdzić rada miejska, na czele której stała wówczas partia liberalna). Mathias Oloew, autor przełomowej pracy na temat łaźni miejskich, która wiąże historię kultury z historią architektury, wspomina nawet o „reńskiej tradycji” łaźni, których cechą charakterystyczną był „powitalny gest” w postaci dużego holu przy wejściu,

(Heimat) that would serve as an architectural frame for the development of an Alsatian cultural identity that would be neither German nor French. Its most perfect realization was the Municipal Bath, whose medicinal wing was opened in 1910, the same year as the Imperial Castle in Poznań. It is hard to imagine two buildings that point in more opposite direction: while in Posen, the Castle does not much to disguise its function as “Zwingburg” (fortress) whose function was to control and symbolically protect the German population against the Polish menace, in Strasbourg the Municipal bath symbolically (and concretely as well!) puts the urban population of whatever origin in the same water.

It is, at least in my eyes, very clear to which side went the sympathies of Stübben—hadn't he created in his much-appraised Cologne city extension the first modern German Municipal bath, the Hohenstaufenbad (1885), whose central location was chosen in order to ensure that people from all social backgrounds and living in distant quarters could easily have access to it? Of course the decision would have to be validated by the City Council—which was governed by the liberal party. Mathias Oloew, who has written a trailblazing work on Municipal baths,

10. Budynek ministerstw w Strasburgu, Ludwig Levy, 1889–1902 (fot. A. Kostka)

10. Ministry buildings in Strasbourg. Ludwig Levy. 1889–1902

II. Pływalnia miejska w Strasburgu, Fritz Beblo, pocztówka sprzed 1919 roku (z kolekcji Jörgena Kleinbecka)
 II. Municipal Bath. Strasbourg. Fritz Beblo. Before 1919 (historical postcard. Collection of Jörgen Kleinbeck)

gdzie spotykała się ludność o różnym statusie społecznym przed udaniem się do innych części budynku¹⁰. Warto zauważyć, że w czasach Drugiej Rzeszy ani Metz, ani Poznań — dwa miasta na których „cesarski gest” odcisnął swoje piętno i których ludność pruska administracja nakłaniała raczej do zamieszkiwania osobnych dzielnic niż współdzielenia przestrzeni miejskiej — nie posiadały miejskich łaźni.

Uniwersytet czy akademia?

To, że pierwszym budynkiem wzniesionym przez władze niemieckie w Strasburgu był prowadzący wiele kierunków uniwersytet (1884), natomiast w Poznaniu znacznie mniejsza instytucja uniwersytecka Akademia Królewska (Königliche Akademie; zob. ilustr. 8) została zainaugurowana dopiero w tym samym czasie co Zamek Cesarski (1910), nie jest czyśto przypadkowe. Możemy się więc zastanowić, skąd wzięła się ta rozbieżność.

which associates cultural history with architectural history, even goes so far as to speak of a “Rhenish tradition” of municipal baths, which are characterized by the “welcoming gesture” of a large entry hall, where the public of all the different branches meets, before being guided into the different parts of the building.¹⁰ Interestingly, neither Metz nor Poznań, two cities where the Imperial gesture left a mark, and where populations were invited by the Prussian administration to live in separate quarters rather than to share a common urban space, possessed a municipal bath during the Second Empire.

University or Academy?

The fact that the vast University was the first building to be erected in Strasbourg during the German administration, (1884), while the premises of a higher education institute with a much smaller scope of activities,

¹⁰ Matthias Oloew, *Schwimmbäder. 200 Jahre Architekturgeschichte des öffentlichen Bades*, Berlin, Reimer, 2019.

¹⁰ Matthias Oloew, *Schwimmbäder. 200 Jahre Architekturgeschichte des öffentlichen Bades*, Berlin, Reimer Verlag, 2019.

W Strasburgu władze niemieckie wyznaczyły uniwersytetowi misję odpowiadającą wspomnianej wcześniej koncepcji „zaorania” (*umackern*), o której pisał Theodor Fontane. Cesarstwo Niemieckie, które powstało za ledwie w 1871 roku uznawało się za „państwo kultury” (*Kulturstaat*). Jego legitymacja opierała się w znacznej mierze na micie, jaki w pierwszej dekadzie XIX wieku (w momencie reorganizacji państwa pruskiego wobec zagrożenia ze strony Napoleona) stworzono w ramach reform kojarzonych z nazwiskiem braci Wilhelma i Alexandra von Humboldtów¹¹. Jednym z założeń tychże reform było przekonanie, że kultura osobista (*Bildung*) jest jedną z najważniejszych cnót, w związku z czym musi ją chronić silne państwo. Wspomniane reformy doprowadziły do szybkiego rozwoju uniwersytetów badawczych, szczególnie w pruskiej Nadrenii (która wpadła w ręce Berlina po kongresie wiedeńskim), gdzie Uniwersytet w Bonn stał się „pruskim Oksfordem”. Prestiż tej uczelni znacznie ułatwił kulturalną i polityczną integrację głównie katolickiej prowincji z Prusami. W praktyce początkowa relacja między kulturą a polityką szybko zmieniła się na korzyść tej drugiej, gdy na początku lat 50. XIX w. pruskie władze w pełni zdały sobie sprawę z roli, którą kultura może odgrywać jako czynnik legitymizujący ich działania polityczno-ekonomiczne.

Powołanie Uniwersytetu w Strasburgu, który zaczął działać już latem 1872 roku, odbyło się właśnie w tym kontekście, mówiąc krótko: podporządkowania nauki polityce, przy zachowaniu najwyższego poziomu uczonych, którzy godni byli oddać swój umysł w służbę narodowi. Jednym z architektów tego systemu był Friedrich Althoff (1839–1908) młody profesor prawa, który w rzeczywistości pełnił funkcję namiestnika ściśle współpracującego z pierwszym „nadprezydentem” Alzacji-Lotaryngii Eduardem von Möllerem¹². Awansowany na kluczowe stanowisko zwierzchnika instytucji akademickich Cesarstwa Pruskiego (stanowisko, które de facto sprawował pomimo rangi niższej od ministra), Althoff bacznie obserwował strasburską uczelnię.

Ponieważ wykorzystanie uniwersytetów do integracji kulturowej dobrze sprawdziło się w pruskiej

the Royal Academy (*Königliche Akademie*) in Poznań (see ill. 8), were inaugurated only at the same time as the Imperial Palace (1910), is not purely anecdotal. As mentioned above, the German authorities had indeed assigned to the University a mission which corresponded to the idea of *umpflügen* (plow) expressed by Theodor Fontane. Why this discrepancy?

Considering itself as a “*Kulturstaat*”, the legitimacy of Imperial Germany, created as recently as 1871, largely rested on the myth established by the reforms associated with the great names of Wilhelm and Alexander von Humboldt in the first decade of the 19th century at the moment of the reorganization of the Prussian state against Napoleon.¹¹ According to this reform, since “*Bildung*” (personal culture) was considered one of the top virtues, it had to be protected by a strong state at its service. These reforms had led to the rapid expansion of research-oriented universities, especially in the Prussian Rhineland (which had fallen into the hands of Berlin after the Congress of Vienna), where the University of Bonn had become a “*Prussian Oxford*”. The prestige of this university had greatly facilitated the cultural and political integration of this mainly catholic province into Prussia.

In practice, the initial hierarchy between culture and state had rapidly turned to the advantage of the latter. After the 1840’s the Prussian state had fully understood the benefit that could be derived from culture as a legitimizing factor of its action in politics and economy.

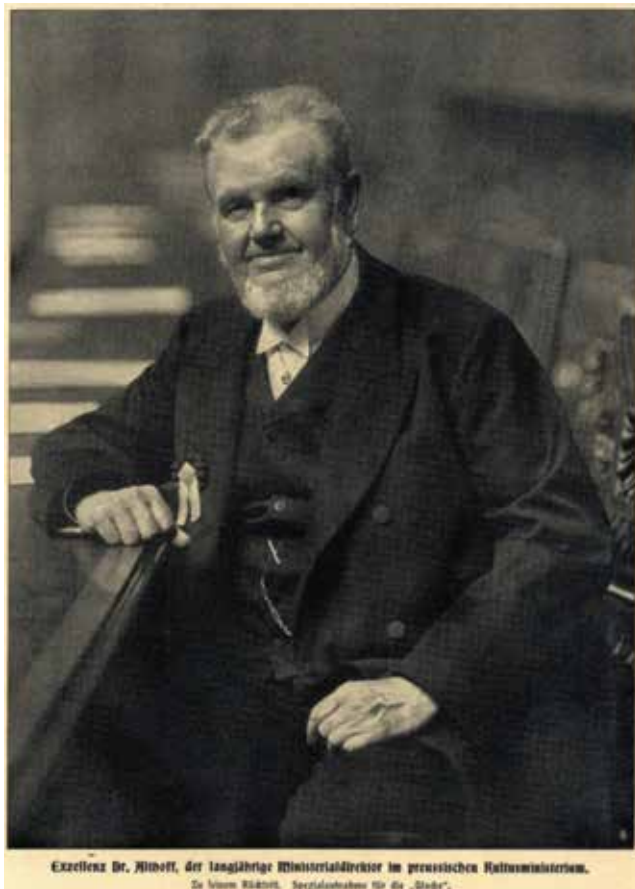
The creation of the University of Strasbourg, opened as soon as summer 1872, took place in that context: put crudely, the subordination of knowledge to politics, while maintaining the highest level of excellence of those worthy to put their brain at the service of the nation. One of its engineers was the young Friedrich Althoff (1839–1908), who was appointed as a professor of law, while his true role was rather that of an administrator working in close relationship with the first “governor” of the Reichsland, Eduard von Möller.¹² Having risen to the key responsibility of head of the Academic institutions of the German Empire (a job he occupied de facto, even if his official

¹¹ John E. Craig, *Scholarship and Nation Building: the Universities of Strasbourg and Alsatian Society, 1870–1939*, Chicago, University of Chicago Press, 1984.

¹² Oficjalnym pruskim tytułem von Moellera był Oberpräsident, czyli nadprezydent. Jego następcy nosili tytuł Kaiserlicher Statthalter, czyli Namiestnik Cesarski.

¹¹ John E. Craig, *Scholarship and Nation Building: the Universities of Strasbourg and Alsatian Society, 1870–1939*, Chicago, University of Chicago Press, 1984.

¹² The official designation of von Möller was the Prussian title of “Oberpräsident”, i.e. regional governor, while his successors bore the title of “Statthalter” (which might be translated by “imperial prefect”) of the Reichsland.

Exzellenz Dr. Althoff, der langjährige Ministerialdirektor im preussischen Kultusministerium.
 In einem Stuhle. Spezialaufnahme für die „Stade“.

Nadrenii, niemieckie władze postanowiły przenieść to rozwiązanie do Strasburga. Okazało się jednak, że pomimo znacznej renomy strasburskiej uczelni jako ośrodka badawczo-akademickiego związane z nią nadzieje okazały się złudne, jeśli chodzi o kulturową integrację Alzacji. Początkowo studenci częściej wybierali naukę we Francji, a nawet na uniwersytetach np. w Karlsruhe czy Monachium, dając w ten sposób wyraz swojemu sprzeciwowi wobec okupacji ich ojczyzny, czego symbolem był niemiecki uniwersytet, który miał ich przekonać do wyższości *deutsche Kultur*. Gdy po 1890 roku zaczęli korzystać z jego bogatej oferty opłacanej przez niemieckiego podatnika (w przeciwieństwie do innych uczelni Uniwersytet Strasburski był szczerze i bezpośrednio finansowany przez Berlin), stał się on forum dla agitacji na rzecz sprawy francuskiej. Jak zauważa amerykański uczyony John E. Craig, nie takie były oczekiwania Berlina w 1872 roku. Co więcej, po 1901 roku, kiedy to zagorzale patriotyczni profesorowie zbuntowali się przeciw-

rank was below that of a minister), he continued to keep a keen eye on Strasbourg.

Since the procedure had worked well in the Prussian Rhineland, the authorities wanted to renew the experience in Strasbourg, but it turned out that, in spite of its very high reputation of research and teaching, the hopes attached to the University in terms of cultural integration of Alsace were terribly deceived. Initially, students from Alsace preferred to enrol rather in France or even went to universities such as Karlsruhe or Munich rather than to endorse the occupation of their homeland by becoming students of a German university whose aim it was to convince them of the superiority of Kultur. When, after 1890, they started to take advantage of the generous infrastructure provided by the German taxpayer (unlike the other universities, Strasbourg was directly and most generously funded by Berlin), they used the facilities as a rallying point for Francophile agitation. As the American scholar John E. Craig has clearly

ko utworzeniu stanowiska wykładowcy zarezerwowanego wyłącznie dla katolika (w kontekście polityki ustępstw zainicjowanej przez Althoffa), powołanie strasburskiej uczelni uznano, przynajmniej w kategoriach politycznych, za wielkie rozczarowanie.¹³

Nic więc dziwnego, że gdy na przełomie wieków niemieckie władze miejskie i liczni prominentni obywatele Poznania dążyli do utworzenia placówki akademickiej, która nadałaby miastu status *Universitätsstadt*, Althoff, tak chętny na ogół tworzeniu uczelni (z jego inicjatywy powstały uczelnie w Münster, Gdańsku i Wrocławiu), był temu raczej przeciwny. Co by było, gdyby polscy studenci, którym nie można było zgodzić z prawem zabronić studiowania, powtórzyli scenariusz, jaki spowodował tyle problemów na zachodzie? A co z profesorami wyznania katolickiego w regionie zamieszkałym w sześćdziesięciu procentach przez katolików? Dlatego też utworzenie nie uniwersytetu, ale Akademii Królewskiej (której powołanie przypisuje się na ogół Althoffowi), jako swego rodzaju kompromisu między instytucją badawczą a ośrodkiem kształcenia dorosłych (*Volkshochschule*), można rozumieć wyłącznie na tle konkretnej „negatywnej nauki” wyniesionej z politycznej porażki, jaką był Uniwersytet w Strasburgu.

Podsumowanie

Wbrew przytoczonej we wstępie opinii Pierre’a Buchera sytuacje w Strasburgu i Poznaniu znacznie się różniły. Niedawne badania dotyczące strasburskiej dzielnicy Neustadt wykazały, że wbrew panującemu do lat 90. ubiegłego wieku przekonaniu ramy architektoniczne Neustadt były nastawione na integrację Niemców i Alzatzczyków, a ich ogólna ewolucja, zwłaszcza w zakresie polityki opracowanej przez władze miejskie Strasburga, wyraźnie zmierzała ku pełnemu wzajemnemu szacunkowi i współdzieleniu przestrzeni miejskiej między obiema społecznościami. Byłoby jednak poważnym błędem twierdzić, że w Poznaniu było dokładnie przeciwnie. Plan rozbudowy miasta stworzony przez Stübbena był pod wieloma względami, które autor niniejszego opracowania starał się podkreślić, powiązany ze Strasburgiem i stanowił część ogólnego „procesu uczenia się”, w którym trudno dostrzec wyraźne autorstwo. Panowała powszechna nadzieja, że miasta w ogólnym

¹³ Zob. Craig, *Scholarship*.

shown, this was not what Berlin had expected in 1872. And, after the staunchly patriotic professors of Strasbourg had revolted in 1901 against the creation of a faculty position reserved for a catholic, in the context of an appeasement policy initiated by Friedrich Althoff, the creation of the Strasbourg university was definitively considered—at least in political terms—with much disappointment.¹³

It is therefore not surprising that, when the German municipality and many prominent citizens of Poznań lobbied at the turn of the century for an academic institution, in order to achieve the distinction of “*Universitätsstadt*”, Althoff, usually so eager to create universities (Münster, Danzig, Breslau are his brainchildren), was to be found on the braking side. What would happen if Polish students, which could be barred by no legal means to enrol, were to repeat in Poznań the scenario that had already caused so much trouble in the West? And what about catholic professors, unavoidable in a region whose population was 60% Catholic? The decision to create not a university, but the *sui generis* institution of a “Royal Academy”, for which Althoff is usually credited, a hybrid between research facility and adult education centre (*Volkshochschule*), can therefore be correctly understood only against the backdrop of a concrete “negative learning experience” caused by the political failure of the experience in Strasbourg.

Outlook

Contrary to the opinion of Pierre Bucher quoted in the introduction, the situation in Strasbourg and in Poznań was very diverse. Recent research on the Neustadt has shown that the architectural frame for the Neustadt was bent on integration between Germans and Alsatians, and the general evolution, especially as far as the policies developed by the Strasbourg municipality after 1900, clearly tended towards a respectful sharing of the urban space between communities. However, it would be a gross misconception to state that in Poznań, it was simply the opposite. The urban extension plan provided by Stübben was in certain aspects we tried to highlight linked to Strasbourg, and is part of a general “learning process” where clear authorships are hard to discern. It was widely hoped that cities were evolving in

¹³ See Craig, *Scholarship*.

sensie będą ewoluować ku integracji, a Stübben należał do szkoły pragmatycznej, która starała się wspierać tę ewolucję w ramach liberalnego kapitalizmu. W tym ujęciu można posunąć się do stwierdzenia (za czym opowiada się autor niniejszego opracowania), że powodem, dla którego Stübben nie wspominał o „Forum Cesarskim” w swoim *Der Städtebau*, jest to, że uważał je za urbanistyczną anomalię. Powiązania między oboma miastami łatwiej jest zauważyć w kontekście bibliotek i instytucji akademickich, w których Poznań znalazł odpowiednie dla swojego przypadku rozwiązanie, przypatrując się wcześniejszym doświadczeniom stolicy Alzacji.

Ostatecznie jednak Bucher miał niestety rację. Najgorsze aspekty pruskiej władzy w Poznaniu zostały jednak przeniesione na zachód. Gdy w 1911 roku Alzacja otrzymała konstytucję zapewniającą jej autonomię (wciąż jeszcze niecałkowitą), aparat wojskowy i konserwatywne kręgi w Berlinie poczuły się zagrożone utratą nad nią kontroli. Gdy w wyniku wyborów w 1912 roku do Reichstagu weszła większość demokratyczna, najbardziej konserwatywne elementy z wyższych sfer zaczęły obawiać się rychłego załamania dotychczasowych stosunków władzy. Co więcej, pod koniec 1913 roku wybuchła tzw. afera w Zabernie w następstwie samowolnego aresztowania Alzatczyków po tym, jak jeden z oficerów pruskiej armii znieważył miejscowych rekrutów. Władze wojskowe odmówiły ukarania oficera, co doprowadziło do poważnego kryzysu, wskutek czego do dymisji podał się postępowy namiestnik Alzacji-Lotaryngii Karl von Wedel wraz ze swym urodzonym w Alzacji sekretarzem stanu Hugonem Zornem von Bulachem.

Ku przerażeniu ludności alzackiej Berlin wysłał do Alzacji pruskiego ministra spraw wewnętrznych Johanna von Dallwitza, którego wcześniejsza kariera zaprowadziła w 1900 roku do Poznania jako członka administracji państwowej (Regierungsrat) i który opowiadał się za aneksją Alzacji przez Prusy. Po wybuchu I wojny światowej poddał on ludność alzacką, którą uważał za wroga, ścisłemu rygorowi wojskowemu. Pomagał mu w tym mianowany w 1913 roku w Strasburgu dowódca armii Berthold von Deimling. Deimling wcześniej „wstawił” się podczas pierwszego zainicjowanego przez rząd ludobójstwa ludów Herero i Namaqua w Niemieckiej Afryce Południowo-Zachodniej w 1905 roku, a podczas afery w Zabernie przyczynił się do zaognienia sytuacji, niekonstytucyjnie wykorzystując wojsko do aresztowania protestujących Alzatczyków.

the overall sense of favouring inclusion, and Stübben was part of a pragmatic school which tried to favour this evolution in the framework of a liberal capitalist system. In this perspective, one can go as far—this is at least what the author of this lines is advocating—as to think that the reason why Stübben did not mention the “Imperial Forum” is because he considers it to be an urban abnormality. The links between the two cities are easier to ascertain in the case of the libraries and the academic institutions, where Poznań was able to find adequate solutions for its own specific case, by looking at previous experiences in the Alsatian capital.

Ultimately, however, Bucher would tragically be right. The worst aspects of the Prussian rule in Poznań were indeed to come over to the West. In 1911, Alsace had gotten a Constitution providing for (still not complete) self-rule, and the military apparatus and the conservative circles in Berlin sensed that they might lose control. When the elections in 1912 had created a social-democratic majority in the Reichstag, the most conservative elements in the higher circles were afraid of an imminent crash of the existing power relations. In late 1913, the incident of the army arbitrarily arresting Alsatians after an officer had insulted local recruits had created the so called Zabern affair, which led to a major crisis after the military judges simply refused to prosecute. The progressive governor of the Reichsland, Karl von Wedel, and his Alsatian born secretary of state Hugo Zorn von Bulach resigned. To the dismay of the Alsatian population, Berlin now sent the Prussian minister of the Interior, Johann von Dallwitz, whose previous career had led him in 1900 to Poznań as a government councillor (Regierungsrat), and who pleaded for annexation of the Reichsland by Prussia. When war broke out, Dallwitz would put the Alsatian population, considered to be “hostile” under a tight military rule. He was helped by the army commander Berthold von Deimling, appointed in Strasbourg in 1913, who after having “distinguished” himself during the first state-administered genocide in the German colony of Southwest Africa against the Nama and Herero in 1905, had already contributed to worsening the Zabern affair by unconstitutionally using the army to throw the protesting local population in prison.

Dur's Elsass

politisch-satirisch Wuchebliätte
à Travers l'Alsace

Verlag und verantwortliche Redaktion H. Zölln.
Druck v. E. Devillers, Mühlhausen

Mühlhausen, Zeughausstrasse 14 (Obertor).

Abonnementspreis, vierteljährig Mk. 2,90
Epoque en étranger p. 4 mois Frs. 5.-

Dallwitz in Elsass-Lothringen
„C'est donc ça ce gibier dangereux, il se sont
f. . . . de moi à Berlin!”

Dallwitz en Alsace-Lorraine
„Und das soll nun das gefährliche Wild sein!”

13. Karykatura pochodząca z satyrycznego magazynu "S'Elsass", maj 1914: Johann von Dallwitz przybywa ze Wschodu na koniu (podpisany jako Alldeutsche, co stanowi odniesienie do pangermańskiej partii aktywnej w szczególności w Poznaniu). Dallwitz zastanawia się, gdzie są ci „dzikusy”, przed którymi ostrzegał go Berlin (BNU)

13. Caricature in the humoristic magazine "S'Elsass". May 1914: Johann von Dallwitz arriving from the East on his horse (whose name, written underneath is Alldeutsche, referring to the pan-German party active especially in Poznań), wondering where those "savages" are, whom had been warned from in Berlin

14. Berthold von Deimling (z kolekcji Franza-Michaela Deimlinga. Wikimedia commons)

14. Berthold von Deimling (collection of Franz-Michael Deimling)

Bibliografia

- Craig John E., *Scholarship and Nation Building: the Universities of Strasbourg and Alsatian Society, 1870–1939*, Chicago, University of Chicago Press, 1984.
- Fontane Theodor, *Aus den Tagen der Okkupation. Eine Osterreise durch Nordfrankreich und Elsaß-Lothringen 1871*, Band II, 2. Auflage, Berlin, Verlag der Königl. Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1872.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań, Wydawnictwo Miejskie Poznania, 2018.
- Hilger Gustav, *Pierre Bucher. Der „Apostel“ französischer Propaganda im deutschen Elsass 1897–1918*, Göttingen, Die Rheinbrücke, 1926.
- Interferenzen, interférences: Deutschland – Frankreich, Architektur, 1800–2000*, ed. Jean-Louis Cohen and Hartmut Frank, Tübingen, Wasmuth, 2013.

Literature

- Craig John E., *Scholarship and Nation Building: the Universities of Strasbourg and Alsatian Society, 1870–1939*, Chicago, University of Chicago Press, 1984.
- Fontane Theodor, *Aus den Tagen der Okkupation. Eine Osterreise durch Nordfrankreich und Elsaß-Lothringen 1871*, Band II, 2. Auflage, Berlin, Verlag der Königl. Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1872.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Eine Stadt zum Leben, Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Berlin – Boston, De Gruyter Oldenbourg, 2018.
- Hilger Gustav, *Pierre Bucher. Der „Apostel“ französischer Propaganda im deutschen Elsass 1897–1918*, Göttingen, Die Rheinbrücke, 1926.
- Interferenzen, interférences: Deutschland – Frankreich, Architektur, 1800–2000*, ed. Jean-Louis Cohen, Hartmut Frank, Tübingen, Wasmuth, 2013.

Karnau Oliver, *Hermann Josef Stübben: Städtebau 1876–1930*, Braunschweig, Vieweg, 1996.

Kostka Alexandre, *Trois façons de concevoir une extension urbaine au temps de l'Empire allemand: Strasbourg, Metz et Poznań* [w:] *Etudes sur le monde germanique. Littérature, civilisation, arts. Choix de conférences (2005–2020) organisées par la Société Goethe de France*, ed. Anne Feler, Raymond Heitz et Roland Krebs, vol. 2, Würzburg, Königshausen & Neumann 2021, s. 389–410.

Oloew Matthias, *Schwimmbäder: 200 Jahre Architekturgeschichte des öffentlichen Bades*, Berlin, Reimer Verlag, 2019.

Stübben Josef, *Der Städtebau*, Stuttgart, Kröner, 1907.

Karnau Oliver, *Hermann Josef Stübben: Städtebau 1876–1930*, Braunschweig, Vieweg, 1996.

Kostka Alexandre, *Trois façons de concevoir une extension urbaine au temps de l'Empire allemand: Strasbourg, Metz et Poznań* [in:] *Etudes sur le monde germanique. Littérature, civilisation, arts. Choix de conférences (2005–2020) organisées par la Société Goethe de France*, ed. Anne Feler, Raymond Heitz et Roland Krebs, vol. 2, Würzburg, Königshausen & Neumann 2021, pp. 389–410.

Oloew Matthias, *Schwimmbäder: 200 Jahre Architekturgeschichte des öffentlichen Bades*, Berlin, Reimer Verlag, 2019.

Stübben Hermann Josef, *Der Städtebau*, Stuttgart, Kröner, 1907.

Hanna Grzeszczuk-Brendel

Obraz miasta w pocztówkach
Poznania i Strasburga

An Image of a City in Postcards
from Poznań and Strasbourg

Punktem wyjścia do uchwycenia nowoczesnych związków Poznania i Strasburga jest ich wcielenie do państwa niemieckiego — Poznań wszedł w obręb Królestwa Prus po rozbiorach Polski na przełomie XVIII i XIX wieku, Strasburg został zaanektowany po wojnie francusko-pruskiej przez Cesarstwo Niemieckie. Niemal jednocześnie wyzwoliły się z tych zależności po I wojnie światowej, aby ponownie wejść w skład III Rzeszy w czasie II wojny światowej. Po jej zakończeniu losy obu miast i państw układały się odmiennie po obu stronach żelaznej kurtyny, a jej upadek ułatwił i rozszerzył badanie wzajemnych relacji w obrębie wspólnej — choć nie tożsamej — tradycji europejskiej.

Miniony wygląd obydwu miast niewątpliwie przybliżają pocztówki, które stanowią zasadniczą część wystawy „Poznań – Strasburg. Imperialne i europejskie powinowactwa”, choć nie można ich traktować jako obiektywnego zapisu. Szczególnie te zdjęcia, które wybrano do powielania przez pocztówki, zostały, jak pisze w odniesieniu do fotografii Roland Barthes, ocenione, docenione, przeszły więc w ten sposób przez filtr kultury¹. W związku z tym należy się pytać, jaki wizerunek chciały przekazać i jakim celem miał on służyć, kto i co fotografował. Skupię się na widokówkach z XIX wieku i okresu międzywojennego pod kątem tego, czy i jak w fotografowanych przestrzeniach odbijają się relacje między różnymi grupami narodowościowymi. Dzięki temu możliwe będzie wskazanie podobieństw i różnic postaw wobec narzuconej władzy w obydwu miastach². Od

---

¹ Roland Barthes, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, tłum. Jacek Trznadel, Warszawa 2006, s. 33.

² „Karty pocztowe” pojawiły się w Niemczech w 1870 roku, a pocztówki obrazkowe rozpowszechniły się po 1875 roku. Patrz: Sophia Kemlein, *Widokówka — historia, funk-*

The point of departure for identifying the modern affinities between Poznań and Strasbourg is their annexation into the German state. Poznań was incorporated into the Kingdom of Prussia following the Second Partition of Poland at the turn of the 19th century, whereas Strasbourg was annexed by the German Empire after the Franco-Prussian War (1871). Both cities were liberated from this dependency almost simultaneously after World War I and, after two decades, were incorporated into the German Reich during World War II. During the post-war period, the cities developed independently of one another on the opposite sides of the Iron Curtain, whose ultimate fall made room for exploring their relationships in the common, albeit not identical European tradition.

Postcards presenting historic images of the two cities are a major part of the exhibition *Strasbourg – Poznań. Imperial and European Affinities*. We should, however, remember that postcards should not be regarded as an objective record of history. As noted by Roland Barthes, those photographs that are chosen to be copied as postcards, have been previously appraised and appreciated, and thus processed through the filter of culture.¹ We may therefore ask: What image are the exhibited postcards supposed to convey? What purpose is the image to serve? Who was the photographer and what did he or she want to capture?

I will focus on postcards from the 19th century and the interbellum to see if and how the photographed spaces reflect the relationships between two different nationalities inhabiting Poznań and Strasbourg, respectively. This will show the similarities and dif-

---

¹ Roland Barthes, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, tłum. Jacek Trznadel, Warszawa 2006, p. 33.

razu można uznać, że podstawowa różnica ujawnia się w związku z odmiennym zapleczem politycznym w ramach przynależności do Niemiec³: o ile Polacy w Wielkopolsce nie mieli oparcia w niezależnym, bo nieistniejącym państwie, o tyle Francja zachowała swoją pozycję jednego z mocarstw europejskich, co miało wpływ na mieszkańców Alzacji w czasach jej przynależności do Niemiec. Tak więc sytuacja każdej z grup społeczno-politycznych w obydwu miastach była odmienna, co określało ich możliwości działania, dążenia i samoświadomość.

W obydwu miastach dominował odpowiednio dyskurs niemiecko-polski i niemiecko-francuski, co wskazuje na to, że znaczące środowiska żydowskie widziały się (czy były widziane) jako przypisane do jednej z grup. Mimo to w obydwu miastach Żydzi funkcjonowali zasadniczo jako „ten trzeci”, ciągle obcy i zagrożony wykluczeniem element⁴, a ich obecność demonstrowały głównie synagogi wzniesione w stylu neoromańskim, typowym dla tych budowli w czasach wilhelmskich⁵. Jednak obecność, a tym bardziej odrębność tej grupy nie zostały w pocztówkach szczególnie silnie wyartykułowane. Może to świadczyć o silnych procesach asymilacyjnych, w przypadku Poznania na ogół z Niemcami, a w Strasburgu zarówno z Niemcami, jak i Francją⁶.

---

cja, technika produkcji [w:] Postkarten erzählen Geschichte: Die Stadt Posen 1896–1918 / Pocztówki opowiadają historię: Miasto Poznań 1896–1918, red. Sophia Kemlein, Lüneburg 1997, s. 25. Katalog wystawy pokazywanej w latach 1997–1998 w Lüneburgu, Hanowerze, Kilonii i Poznaniu jest jednym z przykładów traktowania pocztówek jako materiału pomocniczego w badaniach historycznych. Patrz także: Rudolf Jaworski, Witold Molik, *Miasto na pocztówce. Poznań na tle porównawczym*, Poznań 1999.

³ Używam ogólnego określenia „Niemcy”, mając na uwadze zmieniający się w ciągu XIX wieku ustrój polityczny państwa, które ostatecznie połączyło się w jeden organizm Cesarstwa Niemieckiego.

⁴ Rex Rexheuser, *Bilder eines nationalen Konflikt. Beobachtungen an zwei Posener Postkarten* [w:] *Kulturen und Gedächtnis: Studien und Reflexionen zur Geschichte des östlichen Europas*, Wiesbaden 2008, s. 97.

⁵ Synagoga w Poznaniu powstała w latach 1906–1907 według projektu berlińskiego biura Cremer i Wolfenstein.

⁶ Hannah Arendt pisze: „Żydzi alzaccy [...] tak jak rodzina Dreyfusa przenieśli się do Paryża po utracie przez Francję tego obszaru...”, czyli po 1871 roku. Prawdopodobnie biorąc pod uwagę nastroje antysemickie we Francji, część Żydów pozostała w Strasburgu, gdzie po kilku latach starań (od 1889) w 1898 roku oddano do użytku synagogę projektu Ludwiga Lévy'ego, który był też autorem kościoła św. Piotra (młodsze); taż, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. Mariola Szawiel, Daniel Grynberg, Warszawa 1993, s. 141.

ferences in the approach to the imposed authority in the two cities.²

To begin with, we should realise that the basic dissimilarity becomes apparent in the context of the different political background in terms of being part of Germany.³ The Poles in Greater Poland were not supported by an independent state, since such a state had ceased to exist. France, on the other hand, remained a political power in Europe and did not lose its influence on Alsace during the German rule. Hence, the two socio-political groups lived under different circumstances that affected what they could and could not do, their aspirations and identity.

As far as Jews were concerned, their presence should be seen in the context of the dominating discourse: German-Polish and German-French, respectively. Influential Jewish circles saw themselves (or rather, were seen) as belonging to one of the two groups, respectively. Despite this, in both cities they functioned as a ‘third group’, a persistently foreign element threatened with exclusion,⁴ whose presence was demonstrated mainly by synagogues built in the Romanesque Revival style (typical for these edifices in Wilhelmine times).⁵ Nonetheless, the presence, and even more so, the separateness of this group was not particularly articulated on postcards. This, in turn, may suggest that strong assimilation processes were taking place: with Germans in Poznań, and with both Germans and French people in Strasbourg.⁶

---

² As Sophia Kemlein notes, ‘postals’ appeared in Germany in 1870, and picture postcards became popular after 1875. See: *Postkarten erzählen Geschichte: Die Stadt Posen 1896–1918 / Pocztówki opowiadają historię: Miasto Poznań 1896–1918*, ed. Sophia Kemlein, Lüneburg 1997, p. 25 of the catalogue accompanying the exhibition of postcards shown in Lüneburg, Hannover, Kiel and Poznań between 1997 and 1998. The catalogue presents a good example of how postcards serve as supporting material in historical research. Cf.: Rudolf Jaworski, Witold Molik, *Miasto na pocztówce. Poznań na tle porównawczym*, Poznań 1999.

³ I use the general term ‘Germany’ to refer to the political system that evolved over the course of the 19th century to become a single state, i.e. the German Empire.

⁴ Rex Rexheuser, *Bilder eines nationalen Konflikt. Beobachtungen an zwei Posener Postkarten* [in:] *Kulturen und Gedächtnis: Studien und Reflexionen zur Geschichte des östlichen Europas*, Wiesbaden 2008, p. 97.

⁵ The Synagogue in Poznań was designed by Cremer and Wolfenstein of Berlin and was erected in 1906/1907.

⁶ Hannah Arendt wrote that Alsatian Jews, just like the Dreyfus family, moved to Paris after France lost this territory, that is after 1871. Hannah Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. Mariola Szawiel, Daniel Grynberg, Warszawa

Pocztówki dzięki swej powtarzalności i publicznemu funkcjonowaniu są — bardziej niż fotografia — „wciąż zmieniającym się refrenem owego «Proszę spojrzeć», «Spójrz»”⁷, ale ich funkcjonowanie wyjaśnia — lub przynajmniej wskazuje na to — dlaczego uwidoczniony został ten a nie inny fragment miasta, w tej właśnie chwili⁸. To, na co pocztówka każe patrzeć, jest nie tylko rejestrowaniem obrazu miasta, ale przede wszystkim jego interpretacją, reprezentacją nie tylko osobistego, ale też oficjalnego, jeśli nie wręcz politycznego, światopoglądu. Widokówki wskazują na te fragmenty miasta, które są ważne/ważniejsze, którymi miasto i ich władza chce się pochwalić — w tym kontekście znaczące są też te obszary, które na pocztówkach się nie pojawiają, a także obiekty, które znajdują się na marginesie lub poza kadrem. Ta wybiórczość patrzenia i dokumentowania ujawnia się szczególnie w miastach wielokulturowych, jak Poznań i Strasburg, co dodatkowo przejawia się w podpisach w języku każdej z grup. Należy jednak zaznaczyć, że w Cesarstwie Niemieckim obowiązywał urzędowy język niemiecki, stąd uzupełnienia po polsku lub francusku stają się znaczące.

Pocztówki ze Strasburga w większości przekazują widoki historycznego, średniowiecznego Strasburga: począwszy od katedry jako najważniejszego i najbardziej znaczącego zabytku po obszar La Petite France, identyfikowany jako wyraz lokalnej tradycji⁹. Podpisy są często w obydwu równoległych językach, co podkreśla istnienie w Strasburgu rdzennie alzackiej odrębności: kultury między Niemcami i Francją, integrującej wpływy z obydwu źródeł. Alzacka odrębność jest widoczna w tradycji budowlanej, dlatego też chętnie eksponowano na przykład czternastowieczną kamienicę Maison Kommerzell na placu katedralnym łączącą stylistykę północnego renesansu z charakterystycznym dla Nadrenii wątkiem konstrukcyjnym nad kamiennym cokołem budynku. Typowe dla Alza-

⁷ Barthes, *Światło*, s. 14.

⁸ Parafraza stwierdzenia Rolanda Barthesa „dlaczegoż wybrać (fotografować) taki przedmiot, taką chwilę raczej niż inną?”, tamże.

⁹ Warto podkreślić, że ta nazwa rozpowszechniła się dopiero na przełomie XIX i XX wieku, obejmując identyfikowane w języku niemieckim takie elementy składowe, jak: Pflanzbad, der Mühlenplan i Gedeckten Brücken. Pierwsze wzmianki o La Petite France odnoszą się do zakładu leczącego w XV wieku pacjentów zakażonych wenerycznie (Jessica Leuck, « *Blatterhaus* » *Strasbourg: son histoire, son fonctionnement et ses malades de la fin du XVe siècle jusqu'en 1686*, Strasbourg 2017).

Postcards, due to their repetitive nature and public function, are an everchanging chorus of 'Look, please!' or 'Look!'⁷ to a greater extent than photography as such. Moreover, their function explains, or at least suggests, why one specific fragment of the city and not another was shown at a particular time.⁸ What a postcard tells us to look at is not just a record of a city's image but, in the first place, its interpretation; a representation of both a personal and official, if not political worldview. The postcards show which parts of the city were important and which of these the city and its authorities wanted to showcase. In this context, we should also note the areas that are not shown on the postcards, as well as buildings presented only on margins or outside the frame. Such selective viewing and documenting are especially evident in multicultural cities like Poznań and Strasbourg. This is additionally emphasised by bilingual inscriptions. We should remember that the official language in the Empire was German, hence additional inscriptions in Polish or French are also meaningful.

Most postcards from Strasbourg depict the historic city founded in the Middle Ages. From the Notre-Dame Cathedral as the most important historic monument, to the area of La Petite France, the views are an expression of the local tradition.⁹ The inscriptions on postcards are often bilingual, underlining the existence of Alsatian distinctiveness as a culture situated between Germany and France, integrating the influence of both. The Alsatian distinctiveness is demonstrated in the architectural tradition, hence the cards often display, for example,

---

1993, p. 141. We can speculate that taking into account the anti-Semitic sentiment in France, some Jews remained in Strasbourg, where after almost a decade of petitioning and construction effort, the Synagogue du Quai Kléber was completed in 1898, designed by Ludwig Lévy, who also designed the Saint-Pierre-le-Jeune Church.

⁷ Barthes, *Światło*, p. 14.

⁸ A paraphrase of Roland Barthes: 'Why choose (why photograph) this object, this moment, rather than some other?', *ibidem*.

⁹ It is worth noting that the name was not popular before the late 19th century, when it expanded to include such constituents as Pflanzbad, der Mühlenplan and Gedeckten Brücken. The first mentions of La Petite France come from the 15th century, referring to a hospital which treated patients with sexually transmitted diseases, in: Jessica Leuck, « *Blatterhaus* » *Strasbourg: son histoire, son fonctionnement et ses malades de la fin du XVe siècle jusqu'en 1686*, Strasbourg 2017.

cji są też wysokie spadziste dachy, które stosowano w nowszym budownictwie, na przykład przy Place de l'Homme de Fer/Eisernemannsplatz. Częstym motywem wrysowywanym na pocztówkach ze Strasburga był bocian jako symbol odrębności Alzacji.

Swoistym fenomenem są niesłychanie popularne pocztówki przedstawiające Place Kléber noszący imię francuskiego generała. Można powiedzieć, że urodzony w Strasburgu Jean-Baptiste Kléber (1753–1800) wybrał swoją przynależność: początkowo służył w armii Habsburgów, później walczył pod rządami Francji, mógł być więc uznawany przez obie alzackie narodowości za „własnego” bohatera. Podobnie jak zachowanie pomnika innego bohatera napoleońskiego, generała Louisa Charles'a Antoine'a Desaix, może świadczyć o dążeniu do utrzymania przychylności Alzackich dla władzy niemieckiego cesarza. Pomnik w formie wysokiego cokołu zwieńczonego hełmem hoplitów pojawia się na pocztówce niemieckojęzycznej i może nie bez znaczenia jest tu autorstwo niemieckich artystów: architekta Friedricha Weinbrennera i rzeźbiarza Landolina Ohmacha¹⁰.

Zbliżenie granicznych kultur wynikało z ich położenia geograficznego nad wspólną rzeką, która w równym stopniu dzieliła i łączyła Strasburg i Kehl, położone po obu stronach Renu. Graniczną rzekę uhonorowano w 1902 roku, odsłaniając przed teatrem na placu Broglie fontannę z personifikacją „Ojca Renu/Vater Rhein”. Autorem był rzeźbiarz Adolf von Hildebrand, a inicjatorem strasburski adwokat Sigismund Reinhard.

Ren stał się, szczególnie po wystawianiu tetralogii Richarda Wagnera *Pierścień Nibelunga* w latach 1853–1874, istotnym elementem „antyfrancuskiej kampanii politycznej” i jak pisze Małgorzata Praczyk, sama rzeka była postrzegana jako integralny składnik „niemieckiej tożsamości”¹¹. W tej sytuacji nie może dziwić, że francuskie podpisy często ignorowały istnienie pomnika, identyfikując jedynie plac Broglie i teatr, a dwujęzyczne opisywały dzieło nazwiskiem fundatora jako Fontaine Reinhard. Określenie „Vater Rhein” pojawia się tylko w języku niemieckim.

Powiązanie obydwu miast przez rzekę zapewniały mosty żelazne (kolejowy: 1858–1861; 1870 i drogowy: 1897). Prezentowano przede wszystkim nowszy

the Maison Kammerzell, a tenement from the 14th century situated on Place de la Cathédrale (Cathedral Square). The building connects the style of the Northern Renaissance with a structural motif above the stone base that is typical for Rhineland architecture. Another feature typical for Alsace are the high-pitched roofs used in newer constructions, for example at Place de l'Homme de Fer/Eisernemannsplatz. A frequent motif depicted on postcards from Strasbourg is a stork symbolising Alsace's distinctiveness.

A specific phenomenon were the extremely popular postcards showing Place Kléber, named after a French general. Born in Strasbourg, Jean-Baptiste Kléber (1753–1800) chose his national affiliation. Initially he served under the Habsburg army, and later fought under French command. Both national groups in Strasbourg could, therefore, regard him as 'their own hero.' On a similar note, preserving the monument of another Napoleonic hero, General Louis Charles Antoine Desaix, may imply that the German Emperor wanted to maintain the favour of the Alsatian population. The general on a high pedestal, wearing a Hoplite helmet, appears on a German-language card, and it may be of note that the statue was created by two Germans: architect Friedrich Weinbrenner and sculptor Landolin Ohmacht.¹⁰

The convergence of the two borderland cultures resulted from their shared geographic location on the Rhine, which both connected and divided Strasbourg and the town of Kehl situated on the opposite sides of the river. The boundary river was honoured in 1902 with a fountain that personified Vater Rhein (Father Rhine), erected in front of the theatre in Place Broglie (Broglie Square). It was created by sculptor Adolf von Hildebrand at the initiative of Sigismund Reinhard, a lawyer from Strasbourg.

The Rhine became an especially strong element of the anti-French political campaign subsequent to the staging of Richard Wagner's tetralogy, *Der Ring des Nibelungen*. Małgorzata Praczyk notes that the actual river was perceived as an integral feature of the 'German identity.'¹¹ In this situation, it is not surprising that the French inscriptions on postcards often ignored the existence of the fountain, identifying

¹⁰ Wykonany w latach 1802–1804 był usytuowany początkowo na Île aux Épis nad brzegiem Renu.

¹¹ Małgorzata Praczyk, *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015, s. 80.

¹⁰ Erected in 1802/04, it was initially situated on Île aux Épis on the bank of the Rhine.

¹¹ Małgorzata Praczyk, *Reading Monuments. A comparative Study of Monuments in Poznań and Strasbourg from the Nineteenth and Twentieth Centuries*, transl. Marcin Tereszewski, Berlin 2020, pp. 90–91.

1. Strasbourg, plac Klébera, 1930 (BNU)

1. Strasbourg, Kléber Square. 1930

2. Strasbourg, fontanna *Vater Rhein* na placu Broglie, 1905. Ujęcie posągu od tyłu może wyrażać opór przeciwko jego wymowie, ale też kpinę z rzeźby, krytykowanej za jakość artystyczną (BNU)

2. Strasbourg. Fountain Father Rhein. Broglie Square, 1905. Taking the statue from the back may express resistance to its meaning, but also a mockery of the sculpture, criticized for its artistic quality

most drogowy w ujęciu od Strasburga w stronę Kehl, co wydaje się symbolizować przynależność i łączność miasta z Cesarstwem Niemieckim, a także postęp cywilizacyjny pod jego rządami. Na niemieckich pocztówkach ukazywano most z bocznej perspektywy, bowiem francuskie eksponowały ujęcie mostu drogowego *en face*, z widocznym nad zwornikiem łuku wjazdowego kogutem galijskim, symbolem francuskiego patriotyzmu i sprzeciwu wobec pruskiego czarnego orła.

Legitymizacją władzy niemieckiej po aneksji Alzacji, po przegranej przez Francję wojnie w 1871 roku, była przede wszystkim dzielnica cesarska w Neustadt¹². Dwujęzyczne podpisy, choć częściowo niemieckie, wydają się uwzględniać lokalną samoświadomość, niemniej podkreślają wagę niemieckiej tradycji, a przede wszystkim siłę władzy cesarskiej i korzyści cywilizacyjne wynikające z włączenia Strasburga do Niemiec. Najsilniej eksponowana jest oś między pałacem a uniwersytetem oraz widoki z placu cesarskiego, szczególnie te uwzględniające okoliczne gmachy: kościół św. Piotra (młodszy), pałac sprawiedliwości, bibliotekę oraz parlament i ministerstwa Alzacji-Lotaryngii. Stylistyka budynków odwoływała się do oficjalnego neorenesansu z czasów Wilhelma I, który wpisywał się zarazem w europejską architekturę historyzującą, ale na początku XX wieku jeszcze silniej podkreślono ideologiczną wymowę przestrzeni wokół siedziby cesarza, umieszczając na placu w 1911 roku pomnik Wilhelma I projektu Ludwiga Manzela¹³.

Mimo prób monumentalizacji przez umieszczenie postaci władcy na koniu ginął on w skali placu¹⁴. Próbowano więc wydobyć jego znaczenie przez odpowiednie kadrowanie, dzięki któremu pomnik pokazany z bliska od dołu lub z wysoka stawał się bardziej widoczny — na pocztówce.

¹² Klaus Nohlen, *Baupolitik im Reichsland Elsaß-Lothringen 1871–1918. Die repräsentativen Staatsbauten um den ehemaligen Kaiserplatz in Straßburg*, Berlin 1982; Niels Wilcken, *Architektur im Grenzraum: das öffentliche Bauwesen in Elsaß-Lothringen, 1871–1918*, Saarbrücken 2000.

¹³ Można uznać, że był to ostatni przed I wojną światową monument poświęcony władcy, którego uhonorowano w wielu miastach niemieckich. Patrz lista pomników: https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Kaiser-Wilhelm-I.-Reiterdenkm%C3%A4ler, dostęp: 19.10.2020. Więcej o pomnikach Strasburga: Praczyk, *Materia*.

¹⁴ Być może pod tym względem błędna okazała się lokalizacja pomnika nie w centrum, ale na skraju placu w stronę uniwersytetu.

only Broglie Square and the theatre, whilst the bilingual ones described it as Fontaine Reinhard, using only the founder's name. The name 'Vater Rhein' was inscribed only on the German-language cards.

Strasbourg and Kehl were connected across the river by two bridges: a railway bridge (1858–1861; 1870) and a road one (1897). Postcards usually feature the newer road bridge captured from the perspective of Strasbourg looking towards Kehl. This was likely intended to symbolise Strasbourg's affiliation and connection with the German Empire, as well as the civilisational advancement under its rule. German postcards of the day show the bridge sideways. The French-language ones, on the other hand, present it *en face*, showing a clear image of the Gallic rooster on the keystone above the entry arch as a symbol of French patriotism and resistance against the Prussian black eagle.

One of the most important elements of legitimising the German rule over Alsace after the Franco-Prussian War (1871) was the construction of the Imperial District in the Neustadt area¹². Bilingual inscriptions on postcards, outnumbered by those in German only, seem to take into account the local identity. Nonetheless, they tend to emphasise the importance of the German tradition, especially the power of the imperial rule and the civilisational advantages brought about by the inclusion of Strasbourg into the Empire. The most accentuated is the axis between the Imperial Palace and the University, as well as images seen from the imperial square, in particular those that incorporate the surrounding buildings: the Church of Saint-Pierre-le-Jeune, the Palace of Justice and the Library, in addition to the Parliament and Ministries of Alsace-Lorraine. The style of the buildings is a reference to the formal Renaissance Revival of the Wilhelm I period, which belonged to European historicist architecture.

The ideological expression of the space around the imperial residence was further emphasised in the early 20th century by erecting a monument of Wilhelm I, designed by Ludwig Menzel.¹³ Despite

¹² Klaus Nohlen, *Baupolitik im Reichsland Elsaß-Lothringen 1871–1918. Die repräsentativen Staatsbauten um den ehemaligen Kaiserplatz in Straßburg*, Berlin 1982; Niels Wilcken, *Architektur im Grenzraum: das öffentliche Bauwesen in Elsaß-Lothringen, 1871–1918*, Saarbrücken 2000.

¹³ It can be said that the statue, erected in 1911, was the last of many monuments dedicated to the Emperor in

3. Strasbourg, Pomnik Wilhelma I na tle pałacu cesarskiego (Palais du Rhin), 1908 (BNU)

3. Strasbourg, Monument to Wilhelm I with Imperial Palace in the background (Palais du Rhin), 1908

Świadectwem manipulacji przy kadrowaniu widoków są też widokówki ukazujące kościoły dwóch głównych grup narodowo-wyznaniowych: średnio-wiecznej katedry Notre-Dame i protestanckiego kościoła wojskowego św. Pawła przy uniwersytecie. Katedra łącząca w sobie elementu gotyku francuskiego i niemieckiego idealnie nadawała się do reprezentowania alzackiej specyfiki miasta, natomiast kościół św. Pawła młodszy miał podkreślać związki z protestanckimi Niemcami i wyższość nowej władzy cesarskiej.

Dlatego też na wielu pocztówkach z niemieckimi napisami eksponowano kościół ewangelicki na pierwszym planie, usuwając katedrę w bok obrazu lub w mgłę — choć tylko w niewielu przypadkach rezygnowano w ogóle z ukazania przestrzennego dialogu między nową a starą świątynią. W porównaniu do większości pocztówek prezentujących Strasburg przez widoki starego miasta zdjęć z okolic placu cesarskiego było zdecydowanie mniej, a do wyjątków należy dokumentacja nowych ulic i założeń mieszkalnych.

Zdecydowanie silniej napięcia ujawniają się w końcu I wojny światowej i po powrocie Alzacji do Francji. Na przykład pocztówki prezentujące Muzeum Alzacji, założone w 1902 roku w wyrazie sprzeciwu wo-

efforts to monumentalise the statue of the ruler on horseback, the effect was lost against the scale of the square.¹⁴ Hence, photographers tried to bring out the statue's importance by framing it from the bottom or from the top to make it more prominent on postcards.

Postcards showing churches of the two major national denominations, namely the medieval Notre-Dame Cathedral and the Gothic Revival St. Paul's Church, also demonstrate how the framing of views was manipulated to emphasise national affiliations. The Cathedral, incorporating both French and German Gothic features, was perfectly suited to convey the Alsatian character of Strasbourg, whereas St. Paul's Church (younger) emphasised the connection with Protestant Germany and the superiority of the new imperial power. Subsequently, many postcards with German inscriptions show the Protes-

various German cities. See the list of monuments: https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Kaiser-Wilhelm-I.-Reiterdenkm%C3%A4ler (accessed: 19.10.2020). More about the monuments in Strasbourg see: Praczyk, *Reading Monuments*.

¹⁴ It was likely a mistake to situate the statue not in the centre, but on the perimeter of the square, closer to the University building.

4. Strasburg, widok z uniwersytetu na garnizonowy kościół protestancki i plac cesarski, przełom XIX i XX wieku (BNU)
4. Strasbourg, view from the university to the garrison Protestant church and Imperial Square in the 19th/20th century

bec prób germanizacji, rozpowszechniły się dopiero w okresie międzywojennym¹⁵. O podkreśleniu francuskich związków świadczą też pocztówki z dziewczętami w alzackim stroju ludowym, szczególnie ich znaczna liczba w końcu I wojny światowej. Wtedy również wydawano wiele typowo propagandowych druków podkreślających przynależność Strasburga do Francji przedstawianej jako siostrzana wyzwolicielka Alzacji.

Poznańskie pocztówki przedstawiają przede wszystkim miasto powstałe w XIX wieku, a więc w okresie zaborów, i wyraźniej niż w Strasburgu ukazują antagonizmy. Stare Miasto, Śródka czy Ostrów Tumski z gotycką katedrą nie wydają się budzić szczególnego zainteresowania, a znajdujące się tam budynki są prezentowane raczej jako wyizolowane zabytki, a nie w swoim otoczeniu. Pewnym wyjaśnieniem może być to, że prawobrzeżne dzielnice zamieszkiwała najuboższa ludność, więc zabudowa kojarzyła się raczej z nędzą niż z malowniczością. Z kolei katedra i Stary Rynek zostały w ciągu

tant garrison church in the foreground, shifting the cathedral to the side of the photograph or blurring it in the background, or in some (rarer) cases, the spatial dialogue between the old and the new temple is not depicted at all. In comparison to most postcards showing Strasbourg through the lens of sights in the old town, there are significantly fewer photographs taken from the surroundings of the Imperial Palace, with the exception of those showing the new streets and housing developments.

The Alsatian-German tensions existing in Strasbourg became much more pronounced on postcards from the end of World War I and after Alsace was reunited with France. For example, postcards showing the Alsatian Museum, founded in 1902 as an expression of opposition to Germanisation, did not become popular until the interbellum.¹⁵ The French affiliations were also evidenced by postcards with girls in Alsatian folk costumes, especially their large number near the end of World War I. It was also then that many typical propaganda materials were published

¹⁵ Oficjalna strona Le Musée Alsacien: <https://www.visit.alsace/en/269000061-the-alsatian-museum/> (dostęp: 4.6.2022).

¹⁵ Official website of Alsatian Museum: <https://www.visit.alsace/en/223013428-alsatian-museum/> (accessed: 4.06.2022).

XIX wieku znacznie przebudowane, co zatarło ich pierwotne formy¹⁶. Najpopularniejszym widokiem dziewiętnastowiecznego Poznania były niewątpliwie Wilhelmsplatz i Wilhelmsallee (Plac Wolności i Aleje Marcinkowskiego), co pozwala też śledzić przemiany tych przestrzeni. O ich randze świadczy fakt, że wokół placu Wilhelmskiego skupiały się najbardziej prestiżowe gmachy teatru i Biblioteki Raczyńskich, siedziby dowództwa wojskowego, ale też banki i instytucje handlowe.

Taki właśnie obraz wyłania się z pocztówek, które pokazują przede wszystkim plac z teatrem zamykającym w głębi perspektywę. Opisywano go jako Stadttheater/teatr miejski, ale w istocie wystawiał głównie niemieckie sztuki i służył niemieckiej publiczności. To ujęcie pozwalało też wyeksponować parkowy wręcz charakter placu, w znacznym stopniu dzięki sztafażowi spacerujących i odpoczywających ludzi. Zbliżenia eksponowały często pomnik Bitwy pod Nachodem — do czasu, gdy na przeciwległym końcu odsłonięto w 1902 roku posąg cesarza Fryderyka III. Pomnik cesarza ze swą szeroką, schodkową podbudową był pokazywany zarówno na tle teatru, jak i muzeum jego imienia, które przez swą funkcję i lokalizację miało zrównoważyć dominację wcześniejszych gmachów polskiego Bazaru i Biblioteki Raczyńskich. Zapewne nieprzypadkowo na stosunkowo nielicznych pocztówkach z Biblioteką w tle pomnik ujęty z żabiej perspektywy wyraźnie góruje nad architekturą.

Nadal chętnie ukazywano toczące się wokół codzienne życie z dorożkami, straganami czy elegancim towarzystwem, co oswajało obydwie pomniki — Niemcom potwierdzały one ich prawo do miasta, z czym Polacy najwyraźniej wydawaliby się pogodzeni. Interesujące w tym kontekście są pocztówki z Bamberkami wokół pomnika. Były to potomkinie katolickich Niemców z okolic Bambergu przybyłych do Wielkopolski w latach 1719–1753 na zaproszenie władz Poznania w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej. Bامbrzy zasiedlili opuszczone wsie, a ze względu na wyznanie szybko się spolonizowali, więc w większym stopniu niż zasymilowanych Żydów można ich uznać za grupę istniejącą pomiędzy zantagonizowanymi narodowościami.

¹⁶ Katedra po kilku pożarach w końcu XVIII wieku została odbudowana według projektu Efraima Schrögera, który zbudował neoklasycystyczną fasadę, istniejącą do 1945 roku. Stary Rynek pełnił funkcje handlowe, więc stara zabudowa była stopniowo zastępowana nowoczesnymi, wysokimi domami towarowymi.

emphasising Strasbourg's affiliation with France depicted as the sister-liberator of Alsace.

In Poznań, postcards portray the city largely as it developed in the 19th century, that is during the Partitions, showing the antagonisms between the Polish and Prussian population more clearly than in Strasbourg. The Old Town, the Śródka area or Ostrów Tumski with the Gothic Cathedral did not seem to arouse any particular interest, and the buildings located there are presented rather as isolated historic monuments than significant edifices in their surroundings. To a certain extent, this may be explained by the fact that the districts on the right bank of the Warta River were inhabited by the underprivileged class, hence the buildings were seen as dilapidated rather than picturesque. Moreover, the Cathedral and the Old Market Square underwent significant redevelopment during the 19th century, which distorted their original form.¹⁶ At the time, the most popular sights in Poznań were undoubtedly Wilhelmsplatz and Wilhelmsallee (Wilhelm Square and Wilhelm Boulevard, now Plac Wolności and Aleje Marcinkowskiego, respectively). Postcards presenting these spaces provide a good foundation for studying their transformations. Wilhelmsplatz was surrounded by the most prestigious buildings in Poznań: the Stadttheater (City Theatre), the Raczyński Library and the Military Command, as well as a number of banks and trade institutions.

The image that emerges from postcards shows the square in a deep focus perspective closed by the theatre (known as the City Theatre, which mostly staged German plays for a German audience). Photographs taken from this angle showcase the square's park-like character, largely thanks to the staffage of people who are strolling or resting. Closeups often depict the monument to the Battle of Náchod, before they begin focusing on the statue of Emperor Frederick III (unveiled in 1902). The monument with its wide stepped base is often presented against the backdrop of both the theatre and the museum of the emperor's name. Owing to its function and location, the monument was to counterbalance the dominating Polish buildings: the Bazar Hotel and the Raczyński

¹⁶ After a number of fires in the late 18th century, the Cathedral was rebuilt, as designed by Efraim Schröger, who built a neoclassical façade which existed until 1945. The Old Market Square functioned as a commercial area, hence the old buildings were gradually replaced with modern tall department stores.

5. Poznań, pomnik cesarza Fryderyka III na placu Wilhelma, obecnie plac Wolności, ok. 1903 (BU)

5. Poznań. Monument to Emperor Frederick III in Wilhelm Square, now Freedom square. Ca. 1903

O polskich i niemieckich próbach zdominowania przestrzeni przez instytucje identyfikowane jako polskie lub niemieckie można mówić na skrzyżowaniu alei z placem Wolności. Ujawniają się one szczególnie w sposobach kadrowania eksponujących albo muzeum Fryderyka III albo Bazar. Bardzo często pojawia się też narożny budynek Biblioteki, nawiązujący do wschodniego skrzydła Luwru, otwierając perspektywę na Aleje Wilhelmskie, kompozycyjnie ściśle połączone z placem.

Kreowanie znaczeń widoczne jest też na pocztówkach ukazujących różne perspektywy z następnego skrzyżowania obudowanego budynkami niemieckiej poczty i polskiego Ziemstwa Kredytowego¹⁷. Funkcje rekreacyjne podkreślała od 1909 roku fontanna Kronthala¹⁸, podczas gdy widok w przeciwną stro-

¹⁷ Budynek poczty był wielokrotnie przebudowywany, a najbardziej reprezentacyjny przed I wojną światową gmach powstał w latach 1872–1883 według projektu Heinricha Kocha z poprawkami Heinricha Heermanna. Ziemstwo Kredytowe zostało zbudowane w latach 1837–1838 według projektu Augusta Sollera.

¹⁸ Fontanna Kronthala powstała z inicjatywy kupca Gustawa Kronthala według projektu Hugona Lederera

Library. It is probably no coincidence that on the relatively small number of postcards with the library in the background, the statue, shot from a worm's-eye view, clearly towers over the architecture.

The postcards often show everyday life featuring carriages, stalls and elegant pedestrians. These lighter images made both the Náchod monument and the Frederick statue less formal. To the Germans, both monuments confirmed their right to the city, which the Poles seemed to have accepted. In this context, it is interesting to see postcards with girls in Bamberger costumes surrounding the statue. Bambrzy (Poznań Bambergers) were descendants of Catholic Germans from the Bamberg area in Germany. They arrived in Greater Poland between 1719 and 1753 at the invitation of the local authorities during the Polish-Lithuanian Commonwealth period. They settled in villages that had been abandoned in the aftermath of the Great Northern War. Due to their Catholic denomination, Bambrzy soon integrated with the Polish population and can be regarded as a group existing between the antagonised Poles and Germans to a greater extent than Jews.

The Polish and German efforts to dominate the urban space by erecting institutions identified

6. Poznań, Wilhelm Strasse (Aleje Marcinkowskiego) z Biblioteką Raczynskich, Kaiser-Friedrich-Museum (Muzeum Narodowe) i hotelem Bazar, ok. 1905 (BU)

6. Poznań. Wilhelm Strasse (Marcinkowski Avenue) with Raczynski Library, Kaiser-Friedrich-Museum (National Museum) and hotel Bazar. Ca. 1905

nę prezentował gmach Generalnej Komendantury zamykający oś widokową. Poprzedzały go budynki sądu i urzędu celnego, a władzę militarną podkreślił dodatkowo pomnik cesarza Wilhelma I przed siedzibą Komendantury, chętnie pokazywany w różnych ujęciach¹⁹. Na alejach pojawiają się też żołnierze stacjonujący w okolicznych koszarach, bowiem promenada została początkowo zaprojektowana na potrzeby musztry i parad. Jednak głównie pokazywano biegnącą pośrodku zadrzewioną aleję z pięknymi klombami jako miejsce spacerów wszystkich poznaniaków. Jej znaczenie wzrastało w ciągu XIX wieku, gdy pierścień fortyfikacji doprowadził do coraz większej gęstości zabudowy i znacznego uszczuplenia terenów zieleni.

na miejscu dawnej studni miejskiej ufundowanej przez Edwarda Raczynskiego.

¹⁹ Pomnik według projektu Roberta Baerwalda był też uhonorowaniem żołnierzy poległych w wojnie francusko-pruskiej, a został odsłonięty w 1889 roku, wtedy też zbudowano komendanturę. Budynek sądu powstał w latach 1873–1874 według projektu Heinricha Heermanna, a urząd celny w latach 1882–1885 według projektu Heinricha Kocha.

either as Polish or German, can be discussed in the context of the intersection between Wilhelmsplatz and Wilhelmsallee. This is especially evident in how the Frederic III Museum and the Bazar Hotel were framed. Moreover, the images often feature the corner of the Raczynski Library (whose architecture is a reference to the south wing of the Louvre) opening the perspective on Wilhelmsallee. This was compositionally connected with Wilhelmsplatz.

The invention of significance is also apparent on postcards showing various perspectives of the next intersection surrounded by the buildings of the German Post and the Polish Ziemstwo Kredytowe (cooperative bank).¹⁷ The Recreational functions are accentuated by the Kronthal Fountain (built in 1909),¹⁸ where-

¹⁷ The German Post building was often remodelled, and the most impressive edifice was designed by Heinrich Koch (with adjustments by Heinrich Heermann) and realised between 1872–1883. Ziemstwo Kredytowe was designed by August Soller and erected in 1838.

¹⁸ The fountain was built at the initiative of Gustaw Kronthal, a merchant. It was designed by Hugo Lederer and built on the site of the former city well founded by Edward Raczynski.

O ile w przestrzeni alei i placu konkurowały ze sobą inicjatywy obydwu narodowości, o tyle jednoznacznie germanizacyjna miała być wymowa dzielnicy cesarskiej, zbudowanej na początku XX wieku po likwidacji fortyfikacji w okolicach dawnej Bramy Berlińskiej. Zapowiadał ją nieco wcześniejszy pomnik Bismarcka na wysokim cokole²⁰, który dodatkowo monumentalizowano w ujęciach od dołu i chętnie prezentowano z wieńcami składanymi u podnóży. Po wybudowaniu dzielnicy cesarskiej monument ukazywano przede wszystkim na tle Akademii Królewskiej, natomiast na widokówkach uwzględniających również zamek pomnik był mu wyraźnie podporządkowany i wtapiał się w rozległą przestrzeń skweru.

O znaczeniu dzielnicy cesarskiej świadczą liczne panoramy prezentujące zespół w szerokich ujęciach zarówno od strony śródmieścia, jak i nowych dzielnic przyłączonych do miasta po rozszerzeniu w 1900 roku. Najczęściej na pocztówkach pojawia się zamek jako dominanta przestrzeni — tu na szczególną uwagę zasługują widokówki z perspektywą ul. Święty Marcin, na których budynek razem z położonym na przeciwnym narożniku gmachem poczty i starostwa krajowego jawi się jako imponujące wejście do miasta. Pozbawiona geometrycznych osi kompozycja dzielnicy cesarskiej ze swobodnie ułożonymi gmachami z jednej strony utrudniała jej całościowe ujęcie fotograficzne, ale z drugiej pozwalała na różnorodne kadrowanie. Dokumentowano poza tym siedziby poszczególnych instytucji, niejako prowadząc odbiorcę — podobnie jak podróźnych — od dworca, obok banku Raiffeisena, związku ewangelickiego i Akademii Królewskiej do zamku, z odsłonięciem perspektyw na teatr i Komisję Osadniczą.

Natomiast eksponowanie Akademii Królewskiej wynikało nie tylko z rangi tej instytucji jako pierwszej w Poznaniu szkoły wyższej, ale — w równym chyba stopniu — z jej umiejscowienia. Dla przyjezdnych otwierała wgląd na plac zamkowy, ale silniej jej fasada działała jako optyczne zatrzymanie perspektywy od strony miasta, co jednocześnie otwierało widok na nowe dzielnice²¹. Jeszcze wyraźniej zapraszały do nich fotografie z perspektywy ulicy Fredry, a więc

as on the opposite side, the General Military Command closes the view. Leading up the Command are the Court and the Customs buildings. In front of the Command, the military authority is further emphasised by the Wilhelm I statue, often displayed on postcards from different angles.¹⁹ Postcards also feature soldiers stationed in the nearby barracks, since initially the boulevard was intended as a site for drills and parades. Nonetheless, the images usually show trees running in the middle of the boulevard and beautiful flowerbeds. The site served as a strolling area for all Poznanians, especially when a ring of fortifications was built around the city over the course of the 19th century (between the 1820s and 1880s), resulting in a denser layout of buildings and considerably fewer green areas.

While the two nationalities competed in the space around the square and the boulevard, a clear demonstration of the Germanisation policy was the new Imperial District built in the early 20th century on the site of the demolished fortifications around the former Berlin Gate. The project was foreshadowed by the slightly earlier Bismarck statue on a high plinth.²⁰ This was additionally monumentalised on postcards with upward shots or with shots of wreaths at the bottom of the plinth. After the Imperial District was built, the statue was usually shown against the backdrop of the Royal Academy. On postcards which also show the Imperial Castle, the castle clearly dominates over the statue which blends into the expanse of the square.

The importance of the Imperial District is evidenced by numerous panoramas showing the complex in broad shots against perspective of the town centre, as well as that of the new districts incorporated into the city after the expansion of its perimeters in 1900. Most often, the castle appears on postcards as a dominating feature. Of particular interest are shots showing the perspective of St. Martinstrasse (now Święty Marcin Street), where the castle, together with the buildings of the Post and the Local Government on the opposite corner, appears as an impressive entrance to the city. On the one hand, the lack of compositional axes in the

²⁰ Autorem pomnika odsłoniętego w 1903 roku był Gustav Eberlein, a został on zburzony po I wojnie światowej.

²¹ Dziękuję Jakubowi Skuteckiemu za zwrócenie uwagi na tę perspektywę, a także za ogromną pomoc przy udostępnianiu zbiorów z Pracowni Zbiorów Ikonograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej. Maciej Michalski, Jakub Skutecki, *Collegium Minus w Poznaniu*, Poznań 2021, s. 38.

¹⁹ Designed by Robert Baerwald, the monument also commemorated soldiers who died during the Franco-Prussian War. It was unveiled in 1889, the same year that the General Military Command was built. The Court building was designed by Heinrich Heermann and was completed in 1874. The Customs building was designed by Heinrich Koch and was completed in 1885.

²⁰ The statue, unveiled in 1903, was created by Gustav Eberlein. It was destroyed after World War I.

niejako z drugiego szeregu budynków dzielnicy cesarskiej. Wprawdzie na części widokówek z nowej dzielnicy pojawiają się polskie napisy, ale świadczy to raczej o manipulacji władz niemieckich, pragnących zapewne przekonać Polaków do akceptacji tego założenia.

Poznań jako miasto społeczności żyjących nie tyle razem, ile obok siebie pojawia się najwyraźniej w porównaniu trzech, bardzo charakterystycznych pocztówek z około 1911 roku — z odmiennymi treściami, ale jak pisze Rex Rexheuser, o tej samej kompozycji „obrazu w obrazie”²². O ile niemieckie teksty podkreślają nowe osiągnięcia i potęgę władzy oraz nowoczesność Poznania, o tyle język polski kieruje uwagę na przedrozbiorowe zabytki.

Na niemieckiej tablicy chłopiec w mundurku marynarskim napisał:

To jest Poznań od strony nowego placu zamkowego. Wiele osób uważa, że nie jest tu ładnie, ale one się nie znają. Mamy tutaj teraz nowo wybudowany Zamek Cesarski, a dookoła dużo pięknych parków i dużo wspaniałych budowli np. Akademię i nowy Teatr Miejski. Poza tym mamy wielkie muzeum, bibliotekę, ogród zoologiczny i botaniczny i bardzo stary ratusz i dużo pomników. Oprócz tego jest dużo wojska i dużo ładnych dziewcząt. I dużo piwa i wódki, Cześć.

Natomiast pod panoramą starego Poznania na innej pocztówce widnieje podobny tekst:

To jest Poznań. Wiele osób uważa, że nie jest tu ładnie, ale one się nie znają. Teraz mamy zamek królewski i mamy też ogród zoologiczny, botaniczny i park Göthe’go, i bardzo stary ratusz ładniejszy niż nowy ratusz. I Akademię i bibliotekę i muzeum i wiele wódki. Adieu.

Odpowiada to realiom Hebungspolitik: władza zaborcza dążyła do unowocześnienia Poznania i stworzenia komfortowych warunków życia, zachęcając Niemców do osiedlania w peryferyjnym mieście, a jednocześnie podkreślała obecność niemieckiej cywilizacji na „wschodnich rubieżach Rzeszy”.

Polacy od połowy XIX wieku w coraz większym stopniu mieli ograniczone możliwości kształtowania przestrzeni publicznej, a wręcz byli z niej wykluczani

²² Rexheuser, *Bilder*, s. 63.

Imperial District with loosely situated buildings made it difficult to capture it in full, but on the other, it provided many framing options. The postcards also display the seats of particular institutions and, in a way, guide their addressees, including travellers, from the railway station to the castle, passing by Raiffeisen’s Bank, the Evangelical Trade Union House and the Royal Academy, which open the perspective on the new City Theatre and the Settlement Commission.

As far as the Royal Academy is concerned, it was often depicted due to both its rank as the first higher education institution in Poznań, and its location. It opens the view of the castle square to visitors, whilst its façade optically closes the perspective of the city centre, opening that of the new districts.²¹ An even stronger invitation to these districts is conveyed by photographs shot from the perspective of what is now Fredry Street, that is from the Imperial District’s second row of buildings. The fact that Polish inscriptions appear on some of the postcards seems to demonstrate the manipulation of the German authorities who most likely wanted Poles to accept the new developments.

The image of Poznań as a city of communities living not so much together but next to one another is clearly illustrated by the comparison of three characteristic postcards from around 1911. All three feature the same composition of an ‘image within an image,’ as noted by Rex Rexheuser²². What differentiates them is the content of their inscriptions. The German texts emphasise the new accomplishments and Poznań’s modern character, whereas the Polish postcard draws attention to the historic monuments from the pre-Partition era.

On one of the German cards, a boy in a sailor’s outfit says:

This is Poznań seen from the new castle square. Many think it’s not pretty here, but they know nothing. We have the new Imperial Castle now, and lots of beautiful parks and magnificent buildings around it, for example the Academy and the new City Theatre. We also have a huge museum, a library, a zoological and botanical garden, an old city hall and many monuments. Apart from

²¹ I am grateful to Jakub Skutecki for drawing my attention to this perspective, as well as his invaluable assistance in providing access to the Department of Iconographic Collections of the Adam Mickiewicz University Library. Maciej Michalski, Jakub Skutecki, *Collegium Mi-nus w Poznaniu*, Poznań 2021, p. 38.

²² Rexheuser, *Bilder*, p. 63.

7. Poznań, *Das ist Posen*, niemiecka pocztówka propagandowa, ok. 1911–1918 (BU)

7. Poznań, *Das ist Posen*, a German propaganda postcard. Ca. 1911–1918

— by wspomnieć o zakazie budowy pomnika Adama Mickiewicza czy ukrytych za „parawanem kamienic” Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk i Teatrze Polskim²³. W tej sytuacji podstawą budowania własnej tożsamości była ucieczka w przeszłość i przez jej świetność legitymowanie dążeń do odzy-

this, there are many soldiers and many pretty girls. And a lot of beer and vodka. Cheerio!

A similar text can be found on a postcard showing a panoramic view of old Poznań:

This is Poznań. Many think it's not pretty here, but they know nothing. We have the new Imperial Castle now, and a zoological and botanical garden, and Goethe's park, and a very old city hall, which is much nicer than the new one. And the Academy, and a library and museum, and a lot of vodka. Adieu.

²³ Więcej: Gabriela Klause, *Działalność instytucji społecznych w Poznaniu za „parawanem” dziewiętnastowiecznej kamienicy dochodowej* [w:] *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. Maria Jolanta Sołtyś, Gdańsk 2004, s. 403–415. W budynku PTPN poza biblioteką mieściło się też muzeum.

8. Poznań, *Oto nasz stary Poznań*, polska pocztówka propagandowa, ok. 1911–1918 (BU)

8. Poznań. Postcard *This is our old Poznań*, a Polish propaganda postcard. Ca. 1911–1918

skania niezależnej państwowości. Szczególnym dowodem była budowana w katedrze poznańskiej Złota Kaplica jako pomnik pierwszych władców Polski, omówiona przez Zofię Ostrowską-Kęmbłowską²⁴. Dlatego też tę samą miejską panoramę chłopiec w polskim stroju narodowym przedstawia następująco:

Oto nasz stary Poznań leżący przy warcie [!]. Zdanie niektórych twierdzących osób, że niema tu zgo-

²⁴ Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznań 2009, głównie s. 210–234.

The two inscriptions correspond to the concept of *Hebungspolitik*, whereby the German authorities sought to modernise Poznań and provide comfortable living conditions to encourage Germans to settle in the peripheral city, whilst emphasising the presence of the German civilisation on the eastern borders of the Prussian Empire.

Indeed, since the mid-19th century, the Poles' power to shape public space diminished and they were often excluded from this process, as exemplified by not receiving permission to erect a monument to Adam Mickiewicz or 'hiding' the Poznań Society of Friends of Learning and the Polish Theatre behind the 'screen of

ła żadnych pamiątek jest mylnem; bowiem mamy tutaj starożytny ratusz i wspianą katedrę, oprócz tego piękny teatr polski i muzeum polskie, pomniki Kochanowskiego i Mickiewicza oraz wiele kościołów, pochodzących z polskich czasów. Także ładne dziewczęta znachodzą się tutaj, a nadto wiele piwa i wódek. Na zdrowie. Do widzenia.

Aż tak silne napięcia nie są widoczne w Alzacji: Strasburg widziany z perspektywy starych, wąskich uliczek, malowniczych domów zakorzenionych w lokalnej tradycji okazywał się „swojski” dla obydwu narodowości. Błędem byłoby jednak widzieć w nim miasto bezkonfliktowe, dlatego warto zapytać, czy podkreślania historycznego rodowodu nie przeciwstawiano — przynajmniej w pewnym, może nie do końca uświadomionym stopniu — „nuworyszowskiej” i trochę obcej terażniejszości. Widoki starego miasta przez jego długie trwanie/long durée przywoływały — mimo wszelkich lokalnych korzeni — związki z raczej francuską niż niemiecką kulturą. Tym bardziej że tę ostatnią wprowadzono — po wojnie 1871 roku i powstaniu Cesarstwa — jako silnie pruską, a więc odczytywaną jako odmienna także przez niemiecką ludność Strasburga. To napięcie dochodzi mocno do głosu w pocztówkach komponowanych podczas I wojny światowej, a szczególnie po jej zakończeniu, gdy na przykład pod francuską flagą spotykają się kobiety w stroju alzackim i rewolucji francuskiej.

W okresie międzywojennym można mówić o kontynuacji wcześniejszego postrzegania Strasburga jako miasta średniowiecznego, natomiast w widokach Neustadt znikają pomniki cesarza Wilhelma czy Ojca Renu, zburzone po I wojnie.

Na poznańskich pocztówkach przełom polityczny po I wojnie światowej jest czytelniejszy, przede wszystkim w warstwie językowej — uzupełniano wcześniejsze podpisy, podkreślając zarazem inne funkcje budynków. Ekspozowano szczególnie zmianę placu Wolności nie tylko na skutek demonstacji pruskich pomników, ale też przez nową kompozycję — po wycięciu okalających drzew założono klomby kwiatowe i odsłonięto pierzeje. W dzielnicy cesarskiej unikano całościowych ujęć, stosując bliskie kadrowanie wybranych elementów, przede wszystkim nowego pomnika Wdzięczności²⁵, w którym ustawiono figurę Chrystusa Króla. Wy-

tenement houses.”²³ In this situation, in order to build their own identity, Poles had to look to the past and its glory to legitimise their aspirations of restoring independent statehood. A clear example of these aspirations, discussed by Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, was the construction of the Golden Chapel at the Poznań Cathedral as a monument to the first Polish rulers.²⁴

Subsequently, the postcard showing the same panorama of the city as the one mentioned above, features a boy in Polish national costume and the inscription reads:

Here is our old Poznań on the Warta River. Some people say that there are no historic monuments here, but they are wrong. We have an ancient city hall and a magnificent cathedral, as well as a beautiful Polish theatre and a Polish museum, the monuments of Kochanowski and Mickiewicz, and many churches from the Polish times. You can also find pretty girls here, as well as a lot of beer and vodka. Cheers. Goodbye.

Such strong tensions are not apparent in Alsace. Strasbourg shown from the perspective of old narrow streets or picturesque buildings rooted in the local tradition seemed ‘familiar’ to both nationalities. This is not to say that it was depicted as an unconflicted city. Indeed, we should ask if accentuating the city’s historic provenience was not meant to contrast with the ‘nouveau-riche’ and slightly alien present (at least to some, perhaps not quite conscious extent). Views of the old city, seen from the perspective of its long durée evoked, despite all local roots, affiliations with French rather than German culture. All the more so that the latter was imposed as a Prussian one (after the war of 1871 and the rise of the German Empire), and thus seen as different also by the German population of Strasbourg.

These tensions became strongly evident on composed postcards from the World War I period and directly after it. A good example are the postcards

²³ See more in: Gabriela Klause, *Działalność instytucji społecznych w Poznaniu za „parawanem” dziewiętnastowiecznej kamienicy dochodowej* [in:] *Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. Maria Jolanta Sołtysik, Gdańsk 2004, pp. 403–415. Apart from a library, the building of the Poznań Society of Friends of Learning also accommodated a museum.

²⁴ Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznań 2009, mostly pp. 210–234.

²⁵ Też noszący imię Najświętszego Serca Pana Jezusa.

9. Strasburg, pocztówka propagandowa,
Leon Hornecker, Odzyskana ojczyzna, 1919
(BNU)

9. Strasbourg. Propaganda postcard.
Leon Hornecker, Regained homeland. 1919

mowę pomnika wzmacniał fakt, że do wykonania postaci Chrystusa wykorzystano przetopiony posąg Bismarcka.

Pocztówki, zwielokrotnione w druku, wysyłane i kolekcjonowane, uznajemy zasadniczo za rejestrację mijającej rzeczywistości. W istocie jednak bardziej kreują niż odbijają fragment rzeczywistości, tworzą wizualne klisze odpowiadające stereotypom odbiorców — nakazuje to ostrożność przy traktowaniu ich jako świadectwa historii. Jak pisze Susan Sontag, „fotografia daje nam do zrozumienia, że poznamy świat, jeżeli przyjmiemy go takim, jaki jawi się w obiektywie”, podczas gdy jest ona „przeciwień-

showing women dressed in Alsatian and French Revolution costumes meeting under the French flag.

During the interbellum, Strasbourg continues to be presented, in general terms, as a medieval city, whereas the postcards of Neustadt no longer show the statues of Emperor Wilhelm or Father Rhine, which were demolished after World War I.

The political change after World War I is more pronounced on postcards from Poznań, particularly in terms of language. Earlier inscriptions are expanded to describe the new functions of the Prussian buildings. Especially accentuated are the changes in Wolności Square produced by the demolition of the Prussian

10. Poznań, widok ul. Święty Marcin, pocztówka z polskimi napisami z okresu międzywojennego (BU)

10. Poznań. View of Saint Martin street. A postcard with Polish inscriptions from the interwar period

stwem poznania”²⁶. Niewątpliwie jednak widokówki są zaproszeniem do odczytywania złożonej i często ukrytej wizji przeszłości.

Bibliografia

- Arendt Hannah, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. Mariola Szawiel, Daniel Grynberg, Warszawa 1993.
- Barthes Roland, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, tłum. Jacek Trznadel, Warszawa 2006.
- Jaworski Rudolf, Molik Witold, *Miasto na pocztówce. Poznań na tle porównawczym*, Poznań 1999.
- Kemlein Sophia, *Widokówka — historia, funkcja, technika produkcji [w:] Postkarten erzählen Geschichte: Die Stadt Posen 1896–1918/Pocztówki opowiadają historię: Miasto Poznań 1896–1918*, red. Sophia Kemlein, Lüneburg 1997.
- Klause Gabriela, *Działalność instytucji społecznych w Poznaniu za „parawanem” dziewiętnastowiecznej kamienicy dochodowej [w:] Kamienica w krajach*

monuments, as well as its new composition. The trees surrounding the square were cut down (and replaced with flower beds) to expose the frontages of buildings. In the former Imperial District, photographers avoided wide shots, and used closeups of the new features, especially of the new Gratitude Monument with a statue of Christ the King.²⁵ The significance of the monument was enhanced by the fact that the statue of Christ was made from the melted statue of Bismarck.

In general, we perceive postcards (multiplied in print, sent and collected) as a record of a passing reality. However, we must remember that they create rather than reflect fragments of reality. They produce visual stereotypes meeting the needs of their addressees. This advises caution when treating postcards as historical evidence. Susan Sontag wrote: ‘Photography implies that we know about the world if we accept it as the camera records it. But this is the opposite of understanding.’²⁶ Regardless of this, postcards are still an invitation to discover and interpret a complex and often hidden vision of the past.

²⁵ It was also referred to as the monument to the Most Sacred Heart of Jesus.

²⁶ Susan Sontag, *O fotografii*, tłum. Sławomir Magala, Warszawa 2017, p. 16.

²⁶ Susan Sontag, *O fotografii*, tłum. Sławomir Magala, Warszawa 2017, s. 16.

- Europy Północnej*, red. Maria Jolanta Sołtysik, Gdańsk 2004.
- Le Musée Alsacien, <https://www.visit.alsace/en/223013428-alsatian-museum/> (dostęp: 4.6.2022).
- Leuck Jessica, « Blatterhaus » Strasbourg: son histoire, son fonctionnement et ses malades de la fin du XVe siècle jusqu'en 1686, Strasbourg 2017.
- Lista pomników konnych cesarza Wilhelma I, https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Kaiser-Wilhelm-I.-Reiterdenkm%C3%A4ler (dostęp: 4.06.2022).
- Michalski Maciej, Skutecki Jakub, *Collegium Minus w Poznaniu*, Poznań 2021.
- Nohlen Klaus, *Baupolitik im Reichsland Elsaß-Lothringen 1871–1918. Die repräsentativen Staatsbauten um den ehemaligen Kaiserplatz in Straßburg*, Berlin 1982.
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznań 2009.
- Praczyk Małgorzata, *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015.
- Rexheuser Rex, *Bilder eines nationalen Konflikt. Beobachtungen an zwei Posener Postkarten [w:] Kulturen und Gedächtnis: Studien und Reflexionen zur Geschichte des östlichen Europas*, Wiesbaden 2008.
- Sontag Susan, *O fotografii*, tłum. Sławomir Magala, Warszawa 2017.
- Wilcken Niels, *Architektur im Grenzraum: das öffentliche Bauwesen in Elsaß-Lothringen, 1871–1918*, Saarbrücken 2000.
- ## Literature
- Alsatian Museum, <https://www.visit.alsace/en/223013428-alsatian-museum/> (accessed: 18.10.2020).
- Arendt Hannah, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. Mariola Szawiel, Daniel Grynberg, Warszawa 1993.
- Barthes Roland, *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, tłum. Jacek Trznadel, Warszawa 2006.
- Jaworski Rudolf, Molik Witold, *Miasto na pocztówce. Poznań na tle porównawczym*, Poznań 1999.
- Kemlein Sophia, *Widokówka — historia, funkcja, technika produkcji [in:] Postkarten erzählen Geschichte: Die Stadt Posen 1896–1918 / Pocztówki opowiadają historię: Miasto Poznań 1896–1918*, ed. Sophia Kemlein, Lüneburg 1997.
- Klause Gabriela, *Działalność instytucji społecznych w Poznaniu za „parawanem” dziewiętnastowiecznej kamienicy dochodowej [in:] Kamienica w krajach Europy Północnej*, red. Maria Jolanta Sołtysik, Gdańsk 2004.
- Liste de Kaiser Wilhelm I Reiterdenkmäler, https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Kaiser-Wilhelm-I.-Reiterdenkm%C3%A4ler (accessed: 4.06.2022).
- Leuck Jessica, « Blatterhaus » Strasbourg: son histoire, son fonctionnement et ses malades de la fin du XVe siècle jusqu'en 1686, Strasbourg 2017.
- Michalski Maciej, Skutecki Jakub, *Collegium Minus w Poznaniu*, Poznań 2021.
- Nohlen Klaus, *Baupolitik im Reichsland Elsaß-Lothringen 1871–1918. Die repräsentativen Staatsbauten um den ehemaligen Kaiserplatz in Straßburg*, Berlin 1982.
- Ostrowska-Kęmbłowska Zofia, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznań 2009.
- Praczyk Małgorzata, *Reading Monuments. A comparative Study of Monuments in Poznań and Strasbourg from the Nineteenth and Twentieth Centuries*, transl. Marcin Tereszewski, Berlin 2020.
- Rexheuser Rex, *Bilder eines nationalen Konflikt. Beobachtungen an zwei Posener Postkarten [in:] Kulturen und Gedächtnis: Studien und Reflexionen zur Geschichte des östlichen Europas*, Wiesbaden 2008.
- Sontag Susan, *O fotografii*, tłum. Sławomir Magala, Warszawa 2017.
- Wilcken Niels, *Architektur im Grenzraum: das öffentliche Bauwesen in Elsaß-Lothringen, 1871–1918*, Saarbrücken 2000.

Małgorzata Praczyk

Wynaleziona tradycja
Poznania i Strasburga

Invented Tradition
in Poznań and Strasbourg

Wiek XIX był stuleciem wielkiej, imperialnej polityki, w której ekspansja terytorialna stanowiła o sile i pozycji międzynarodowej imperiów. Polityka podbojów kolonialnych oraz tworzenia szeroko zakrojonych sojuszy i budowania sfer wpływów nie kończyła się jednak wraz z wyegzekwowaniem politycznej podległości pokonanych. Polegała ona także na dominacji kultury, idei i systemów wartości pochodzących z imperiów.

Jednym z narzędzi konstruowania silnej pozycji politycznej takich państw było wytwarzanie szeregu znaków i symboli świadczących o politycznej i kulturowej spójności świata zjednoczonego pod berłem jednego imperium. Wznoszono więc pomniki na cześć władców, nazywano ich imionami ulice, place i dziedzictwo przyrodnicze, stosowano jednolity styl w architekturze, który został również wprzęgnięty w służbę mocarstwowej spójności. Wszystkie te elementy składały się na ówczesną politykę historyczną.

Jednym z państw, które wzmocniły swoją międzynarodową pozycję w drugiej połowie XIX wieku, było Królestwo Prus. Prowadziło ono na europejskim kontynencie działalność polityczną zmierzającą do podporządkowania sobie centrum Europy¹. Po zwycięskiej dla Prusaków wojnie francusko-pruskiej, w 1871 roku powstało Cesarstwo Niemieckie z dominującą pozycją Prus i królem Prus będącym jednocześnie cesarzem niemieckim. Swą pozycję na arenie międzynarodowej Cesarstwo Niemieckie przypieczętowało też,

---

¹ Por. Detmar Klein, *German-Annexed Alsace and Imperial Germany: A Profess of Colonisation?* [w:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, s. 92–108 oraz Róisín Healy, *From Commonwealth to Colony? Poland under Prussia* [w:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, s. 109–125.

The 19th century was a time of extensive imperialist politics wherein territorial expansion was a key factor in ensuring the power and international position of empires. However, the politics of colonial conquests, as well as creating far-reaching alliances and spheres of influence, were not limited to the enforcement of the defeated peoples' political subordination. They also involved the supremacy of the particular empires' cultures, ideals and value systems.

One of the instruments used to build a strong political position was the production of various signs and symbols to demonstrate the political and cultural cohesion of a world united under the rule of a specific empire. The imperial authorities in the occupied territories would commemorate their rulers with monuments, as well as streets, squares and natural heritage sites named after them. Likewise, they would implement uniform styles in architecture, which was also at the service of the imperial cohesion policy. All these endeavours constituted the historical politics of that time.

Among the states which strengthened its international position in the second half of the 19th century was the Kingdom of Prussia. Its political activity in Europe sought to control the central part of the continent.¹ In 1871, the German Empire was founded, following Prussia's victory in the Franco-Prussian War. Prussia was a key player in the empire and its king

---

¹ Cf. Detmar Klein, *German-Annexed Alsace and Imperial Germany: A Profess of Colonisation?* [in:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, pp. 92–108 and Róisín Healy, *From Commonwealth to Colony ? Poland under Prussia* [in:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, pp. 109–125.

włączając się w latach 80. XIX wieku w kolonialną, pozaeuropejską politykę². Tym samym stawało się ważnym, europejskim mocarstwem, wypełniającym wszystkie warunki konieczne do przyjęcia tego miana.

Wielki organizm państwowy, który rozlał się w ósmej dekadzie XIX wieku po Starym Kontynencie, potrzebował nie tylko sprawnej władzy politycznej i administracyjnej, zgromadzonej w rękach pruskiego kanclerza reprezentującego nowoczesne państwo, lecz także cesarza Rzeszy i innych przedstawicieli dynastii, którzy oprócz prowadzenia działalności politycznej pozwalali na kształtowanie wizji Cesarstwa Niemieckiego zakorzenionej w dalekiej przeszłości i w ten sposób legitymizującej dziejowe znaczenie tego państwa. Ten państwowo-dynastyczny mariaż potrzebował symboli, których osią byli przede wszystkim Hohenzollernowie.

Zatem na podporządkowanych cesarstwu europejskich terytoriach kreowano wizerunek mocnego, zjednoczonego państwa, którego siłę wyrażać miały między innymi materialne świadectwa jego dominacji. Symboliczna ekspansja w krajach europejskich zyskiwała jednak dodatkowy wymiar i cechowała się nie tylko standardową procedurą polegającą na wznoszeniu monumentów na cześć władców imperiów czy nadawaniu nazw ulicom i placom, lecz także próbą uzasadniania historią ich obecności na podległych Prusom terenach. Sięgano zatem po symbolikę historyczną czy wręcz mityczną, uzasadniając głównie średniowiecznymi odniesieniami prawomocność i trwałość nowego panowania. Zjawisko to, nazywając je „wynajdywaniem tradycji”, opisał Erik Hobsbawm³. Zwrócił przy tym uwagę na to, że wytwarzając nowe tradycje, sugerowany w ramach takiej praktyki związek z przeszłością zazwyczaj jest sztuczny i nieuprawniony.

Utrwalenie „wynalezionnej tradycji” wymaga zarówno działań w przestrzeni publicznej, co jest szczególnie dostrzegalne w przestrzeni miejskiej, jak i działań polegających na multiplikowaniu tych samych treści, np. treści upamiętnień w różnych obszarach imperium, oraz praktykowaniu powtarzalnych rytuałów, takich jak organizowanie uroczysto-

became the German emperor. In the 1880s, the empire further confirmed its international standing by engaging in non-European colonial politics.² It thus became an important European power that fulfilled all the prerequisites of this status.

The enormous political organism which spilled across the Old Continent in the 1880s required an effective political and administrative authority. This was concentrated in the hands of a chancellor, who represented the modern Prussian state. To the same extent, it needed an emperor of the Reich, and other dynastic figures, who—apart from their political role—would contribute to the vision of the German Empire as a body rooted in the distant past, thus legitimising the historical importance of the new state. In turn, this political and dynastic union required symbols. In particular, these revolved around the Hohenzollern Dynasty.

Consequently, the European territories under German rule became a plane for creating an image of an effective unified state, which demonstrated its strength in the material manifestation of its supremacy, among other things. This symbolic expansion had yet another dimension. As noted above, it involved the standard practice of building monuments to imperial rulers or naming streets and squares after them. Moreover, the German occupants exploited history to justify their presence in the subordinate territories. In this regard, they used historical (if not mythical) symbols and, in particular, medieval references to underline the legitimacy and continuity of the new rule. Erik Hobsbawm described this phenomenon as ‘inventing traditions.’ He also pointed out that in the process, the implied connection with the past was usually artificial and often unsanctioned.

The preservation of the occupant’s invented traditions required strategies in the public domain. This was particularly evident in urban space. It also required strategies consisting in multiplying the same content, for example, the commemoration of events which happened in different regions of the empire, or the practice of recurrent rituals, for example celebrations in the surroundings of structures erected to support the thus designed historical policy.

² Katherine Anne Lerman, *Bismarckian Germany* [w:] *Imperial Germany 1871–1918*, ed. James Retallack, Oxford 2008, s. 29.

³ Eric Hobsbawm, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji* [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008, s. 9–10.

² Katherine Anne Lerman, *Bismarckian Germany* [in:] *Imperial Germany 1871–1918*, ed. James Retallack, Oxford 2008, p. 29.

ści w otoczeniu obiektów wznoszonych na potrzeby zaprojektowanej w ten sposób polityki historycznej.

Miasto stawało się zasadniczym polem wdrażania w życie owej „wynalezionej tradycji”, o której pisał Hobsbawm, a którą w odniesieniu do Europy lat 1870–1914, a w szczególności do Rzeszy Niemieckiej, nazwał wręcz „masową produkcją tradycji”⁴. To tutaj na przełomie XIX i XX wieku liczba pomników upamiętniających cesarza Fryderyka III wyniosła niemal sto trzydzieści, wyobrażenia cesarza Wilhelma I przekroczyły liczbę trzystu dwudziestu, a jeszcze więcej statui postawiono na cześć Ottona von Bismarcka. Liczbę pomników wzniesionych dla uczczenia kluczowych dla Rzeszy Niemieckiej postaci bądź wydarzeń kształtujących nową wspólnotę polityczną tego państwa, szacuje się na ponad tysiąc⁵. Z tego też powodu epokę wilhelmińską badacze pomników nazywają mianem „monumentomanii” przez analogię do francuskiej „statuomanii” odnoszącej się do dziejów Francji zarówno w omawianej tu epoce, jak i w dwóch dekadach następujących po Wielkiej Wojnie⁶.

Poznań i Strasburg stanowią doskonałą ilustrację nakreślonego wyżej mechanizmu. Począwszy od 1871 roku, gdy po przyłączeniu Alzacji do Rzeszy oba miasta stały się częścią tego samego państwa, zaczęto stopniowo realizować w nich politykę historyczną cesarstwa. Oba miasta, mające status miast rezydencjonalnych, stanowią przykład próby symbolicznego włączenia dwóch odległych od siebie zarówno geograficznie, jak i kulturowo, obszarów w jeden twór. W obu miastach nie tylko pojawiały się upamiętnienia tych samych postaci i wydarzeń, stosowano takie samo nazewnictwo, lecz także stworzono dzielnice, które — utrzymane w podobnym charakterze — zaświadczać miały o spójności kulturowej wschodnich i zachodnich rubieży pruskiego imperium. Odnoszono się zatem do podobnej symboliki i stylistyki architektonicznej, a planowanie przestrzenne opierało się na podobnych przesłankach, choć trzeba nadmienić, że brano także pod uwagę regionalne właściwości

⁴ Tenże, *Masowa produkcja tradycji. Europa, lata 1870–1914* [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008.

⁵ Rudy Koshar, *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870–1990*, Berkeley – Los Angeles – London 2000, s. 30–31.

⁶ Por. Maurice Agulhon, *La 'statuomanie' et l'histoire*, „Ethnologie française”, 1978, nr 8, s. 145–172; Sergiusz Michalski, *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*, London 1998.

Subsequently, cities across the empire would become an essential field for implementing the new ‘invented traditions.’³ Hobsbawm further described these—as far as Europe between 1870 and 1914 was concerned, and specifically the German Reich—as the ‘mass production of traditions.’⁴ Indeed, it was the Reich where, at the turn of the 20th century, there were as many as 130 monuments dedicated to Emperor Frederick III, over 300 to Emperor Wilhelm II, and even more to Otto von Bismarck. The number of monuments erected to commemorate the key figures of the German Empire or events that contributed to the development of this new political realm is estimated at over one thousand.⁵ For this reason, monument researchers have dubbed the Wilhelmine epoch ‘monumentomania,’ by analogy with the French ‘statuomania’ referring to the history of France, both during the discussed period and the two decades following the Great War.⁶

Poznań and Strasbourg are perfect examples of the mechanism outlined above. Beginning in 1871, when Alsace was incorporated into the Reich, both cities became part of the same state and were gradually subjected to the same historical politics. Holding the status of ‘imperial residence,’ the two cities exemplify how the Prussian administration tried to symbolically integrate two distant regions (distant in terms of both geography and culture) into a single polity. In both, the authorities created memorials to the same figures and events and used the same urban toponyms. Moreover, new districts in the two cities were built in similar style, demonstrating the cultural cohesion of the eastern and western borderlands of the Prussian domains. This included similar symbolic representation and architectural style, in addition to similar principles of spatial planning.

³ Eric Hobsbawm, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji* [in:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008, p. 9–10.

⁴ Idem, *Masowa produkcja tradycji. Europa, lata 1870–1914* [in:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008.

⁵ Rudy Koshar, *From Monuments to Traces: Artifacts of German Memory, 1870–1990*, Berkeley – Los Angeles – London 2000, pp. 30–31.

⁶ Cf. Maurice Agulhon, *La 'statuomanie' et l'histoire*, „Ethnologie française”, no 8, 1978, pp. 145–172; Sergiusz Michalski, *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*, London 1998.

wynikające z przypisania Wschodowi i Zachodowi innych ról politycznych, co przejawiało się choćby w odmiennych dekoracjach architektonicznych państwowych gmachów czy też małej architektury. W wypadku Poznania eksponowano rolniczy charakter wschodnich terenów, Strasburg zaś stawiając za wzór nowoczesności, w tym także nowoczesnego przemysłu. Szczyt sprawowanego za pomocą symboli panowania przypadł w obu miastach na okres rządów Wilhelma II (1888–1918). To ten cesarz znany był bowiem ze swoich historycznych, a w szczególności średniowiecznych fascynacji, z miłości do eksponującego germańskie legendy Wagnera, wystawnych uroczystości politycznych i pełnych przepychu wizyt w miastach Rzeszy, które zyskały miano Dni Cesarskich — Kaisertage. Wystawne zwyczaje cesarza Wilhelma II, umiłowanie do odświeżonego wystroju wraz z jego przywiązaniem do urządzania przestrzeni i wzmacniania pozycji państwa przez kreowanie silnego wizerunku dynastycznego, składające się na styl sprawowania przez niego władzy, były na tyle charakterystyczne, że epoką jego panowania określana jest właśnie epoką wilhelmińską⁷.

Centralną postacią, wokół której rozgrywała się polityka historyczna epoki wilhelmińskiej był cesarz Wilhelm I. W konsekwencji w obu miastach spacerowicze napotykali wówczas zarówno statuy Wilhelma I, jak i place i aleje nazwane jego imieniem. Ponadto powstawały gmachy odpowiadające stylistyce historycznej (neogotyckiej i neoromańskiej) propagowanej przez Wilhelma II. W obu miastach znajdowały się też różne upamiętnienia Fryderyka III oraz kanclerza Ottona von Bismarcka. Tak zaprojektowana przestrzeń publiczna była wypełniona ludźmi, którzy w nowym, wilhelmińskim państwie również mieli do odegrania swoją rolę. Mieszkańcy obu odległych miast byli więc włączani w rytuały o tym samym charakterze, mające utrwalić w nich poczucie przynależności do jednej wspólnoty politycznej.

Pomnik Wilhelma I został wzniesiony w pierwszej kolejności w Poznaniu, już w 1889 roku. Był on także nazywany Prowincjonalnym Pomnikiem Wojennym, ponieważ łączył w sobie nie tylko upamiętnienie cesarza, lecz także wojny francusko-pruskiej. Upamiętnienie tego konfliktu było kolejnym elementem spajającym oba miasta, mającym zakomunikować

One should note, however, that the authorities also took into account the regional characteristics that derived from assigning different political and economic roles to the east and the west. These manifested in, for example, different architectural decorations on official buildings (as well as small architecture). The agricultural character of the eastern lands was highlighted in Poznań, whereas Strasbourg was presented as a model of modernity (which also included modern industry).

The use of symbols as an instrument for governing Alsace and Greater Poland reached its peak during the reign of Wilhelm II (1888–1918). The Emperor was known for his fascination with history, especially the Middle Ages and for his love of Wagner who translated Germanic legends into music. He also enjoyed lavish political pageantry and grandiose visits in cities across the Reich known as *Kaisertage* (the Emperor's Days). Wilhelm's extravagant practices, dedication to ceremonial décor, spatial design and the strengthening of the empire's position by creating a powerful dynastic image, contributed to his governing style and were so characteristic that the time of his rule was dubbed 'the Wilhelmine period.'⁷

A central figure in the Wilhelmine historical politics was Wilhelm II's grandfather, Emperor Wilhelm I. In Strasbourg and Poznań alike, passers-by would come across his statues, walk along boulevards or meet on squares named after him. Furthermore, both cities featured a variety of memorials to Frederick III and Chancellor Otto von Bismarck, whilst buildings followed the historicist style (Gothic or Romanesque Revival) endorsed by Wilhelm II. A thus designed public space was filled with people who also had a role to play: the residents of both distant cities took part in similar rituals intended to strengthen their sense of belonging to a single polity.

Out of the two cities, Poznań was the first where a monument of Wilhelm I was erected, already in 1889. The monument was also called the Provincial War Monument because as well as the emperor, it commemorated the Franco-Prussian War. In both Poznań and Strasbourg, remembering this conflict was yet another way to communicate the political weight of the Prussian victory to the residents of the young empire. It was intended to play the role of

⁷ Christian Myschor, *Dni cesarskie w Poznaniu. Różne aspekty uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902–1913*, Poznań 2010, s. 12–15.

⁷ Christian Myschor, *Dni cesarskie w Poznaniu. Różne aspekty uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902–1913*, p. 12–15.

1. Poznań, wizyta cesarza Wilhelma II, Kaisertage (BU)

1. Poznań. The visit of the emperor Wilhelm II. Kaisertage

mieszkańcom nowo zjednoczonego, młodego wciąż imperium polityczną wagę tego wydarzenia. Miało ono pełnić funkcję zaklętego w spiżu mitu założycielskiego. Pomnik cesarza został zlokalizowany na przedpolu nieistniejącego już gmachu dowództwa V Korpusu Armii, zamykającego oś widokową alei Wilhelmskiej (dziś Aleje Marcinkowskiego). Postać Wilhelma I została ubrana w generalski mundur, a zasiadające na cokole postaci kobiece uosabiające wiktorie symbolizowały pruskie zwycięstwo w wojnie. Pomnik, zarówno ze względu na swój kształt, jak i na swoje tło — a więc gmach wojskowy dowództwa — uwypuklał militarystyczny wymiar pruskich rządów w tym, będącym ciągle jeszcze twierdzą, mieście⁸.

⁸ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Przestrzeń publiczna — przestrzeń obywatelska. Dwugłós dawnego placu i alei Wilhelmskich w Poznaniu w XIX i XX wieku* [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*, red. Aleksander Łupienko, Agnieszka Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, s. 411.

a founding myth encased in bronze. In Poznań, the emperor's monument was situated in the foreground of the no longer existing building of the Command of the Fifth Army Corps, terminating the viewing axis of Wilhelmsallee (now Aleje Marcinkowskiego). The figure was clad in a general's uniform, whilst the female figures seated around the plinth personified the victories that symbolised Prussia's military triumph. The monument, due to its form and the backdrop of the military building, accentuated the militaristic dimension of the Prussian rule in Poznań, which, at the time, was also a fortress.⁸

In Strasbourg, the monument to Wilhelm I was erected relatively late, in 1911, complementing the

⁸ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Przestrzeń publiczna — przestrzeń obywatelska. Dwugłós dawnego placu i alei Wilhelmskich w Poznaniu w XIX i XX wieku* [in:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*, red. Aleksander Łupienko, Agnieszka Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, p. 411.

2. Poznań, pomnik Wilhelma I (BU)

2. Poznań. Monument to Wilhelm I

Z kolei strasburski pomnik Wilhelma I został wzniesiony dość późno, bowiem dopiero w 1911 roku, jako dopełnienie placu cesarskiego — Kaiserplatz, a obecnie placu Republiki (na czas okupacji nazistowskiej plac ten został przemianowany na plac Bismarcka). Cesarz został sportretowany w postawie paradnej, na koniu. Pierwszy cesarz zjednoczonego państwa niemieckiego triumfował za pomocą pomnika w przestrzeni miejskiej Strasburga, co także uwypukliło militarną wymowę sprawowanego władztwa i wojennego triumfu. Pomnik wzniesiono pośrodku placu, co sprzyjało też organizacji świąt państwowych i innych ważnych wydarzeń o charakterze politycznym, pozwalało bowiem na parady wojska i gromadzenie się tłumów. Te natomiast stanowiły warunek potwierdzenia społecz-

imperial square, Kaiserplatz (now Place de la République; Bismarckplatz during the Nazi occupation). The emperor was portrayed in parade posture on horseback. On his monument, the first emperor of the united German state stood triumphant over the urban space of Strasbourg, also accentuating the military nature of his rule and conquest.

The location of the monument in the central part of Kaiserplatz supported the organisation of national celebrations and other important events of a political nature by facilitating the gathering of troops and spectators. The latter were essential to validate the public significance of the commemorated events and, at the same time, to legitimise the German rule. Undeniably, active participation in the

Strassburg i/E. Kaiser Wilhelm-Denkmal

3. Strassburg, pomnik Wilhelma I (BNU)

3. Strassbourg. Wilhelm I Statue

nego znaczenia świętowanych wydarzeń i przy okazji legitymizowały ówczesną władzę. Dzięki aktywnemu i powtarzalnemu cyklicznie świętowaniu wypełniał się bowiem rytuał konieczny do urzeczywistnienia się i wzmacniania kreowanej, „wynajdywanej” tradycji, o której pisał Hobsbawm. Pomnik konny Wilhelma I został ponadto umieszczony na osi widokowej prowadzącej od gmachu pałacu imperialnego (Palais du Rhin) do budynku uniwersytetu (Palais Universitaire). Oś widokowa ciągnęła się ulicą imienia cesarza Wilhelma I (obecnie Av. Victor Schoelcher i Av. de la Liberté). Powiązanie widokowe obu gmachów osobą cesarza symbolicznie spajało polityczne i kulturowe władztwo Cesarstwa Niemieckiego. Projekt polityczny cesarstwa zakładał bowiem silne zbliżenie sfery politycznej i społecznej ze sferą kultury i nauki, a obywatel Rzeszy Niemieckiej miał uosabiać w publicznym polu swej aktywności ideały i wartości pruskiego państwa⁹.

⁹ Zob. Jean-Marie Le Minor, *L'éphémère statue équestre de l'empereur Guillaume Ier, place de la République, ancienne Kaiserplatz, à Strasbourg (1911–1918)*, „Annuaire de la Société et Amis du Vieux Strasbourg”, 2004–2005, XXXI, s. 133–140; Marie-Noële Denis, *Les statues de l'Université impériale de Strasbourg et la pédagogie du pangermanisme*, „Revue des sciences sociales”, 2005, nr 34.

celebrations and their recurrent character fulfilled the rituals required to realise and enforce the invented tradition, as described by Hobsbawm.

Furthermore, a statue of Wilhelm I on horseback was erected on the viewing axis leading from the imperial palace (now Palais du Rhin) to the Emperor Wilhelm University (now Palais Universitaire). The axis stretched along the street named after Wilhelm I (now Av. Victor Schoelcher and Av. de la Liberté). Connecting the views of both buildings with imperial figures symbolically linked the political and cultural rule of the German Empire. Indeed, the imperial policy assumed a strong association of the political and public sphere with that of culture and science, whilst a citizen of the Reich was to personify the ideals and values of the Prussian state.⁹

In Poznań, two squares commemorated the names of emperors. The first was Wilhelmsplatz (now Plac

⁹ See: Jean-Marie Le Minor, *L'éphémère statue équestre de l'empereur Guillaume Ier, place de la République, ancienne Kaiserplatz, à Strasbourg (1911–1918)*, „Annuaire de la Société et Amis du Vieux Strasbourg”, 2004–2005, XXXI, pp. 133–140; Marie-Noële Denis, *Les statues de l'Université impériale de Strasbourg et la pédagogie du pangermanisme*, „Revue des sciences sociales”, no 34, 2005.

W Poznaniu imię cesarza zostało ponadto upamiętnione nazwą dwóch placów. W pierwszym wypadku chodziło o plac Wilhelmowski (obecnie plac Wolności), a w drugim — o nowy plac cesarski (Neue Kaiserplatz), który obejmował przestrzeń obecnego parku i placu Mickiewicza, znajdował się więc, podobnie jak w przypadku Strasburga, w centrum nowej, niemieckiej dzielnicy. Strasburski plac zaczął powstawać już w latach 80. XIX wieku, jako monumentalne i nowoczesne założenie z punktu widzenia planowania urbanistycznego. Pierwsze plany zakładające powstanie poznańskiego placu w nowej, imperialnej dzielnicy zaczęły krystalizować się dekadę później, a budowa całego założenia przypadła na pierwsze dziesięciolecie XX wieku. Podobnie jak w Strasburgu całe założenie urbanistyczne miało świadczyć o potędze i nowoczesności niemieckiego państwa. Place cesarskie w obu miastach okalały gmachy administracyjne oraz gmachy kultury — po raz kolejny podkreślano zatem łączność między życiem politycznym, kulturowym, a także i naukowym, ponieważ Pruska Akademia Królewska była zlokalizowana właśnie przy tym placu. Z kolei w Strasburgu powiązanie to zasygnalizowano wspomnianym wyżej otwarciem widokowym na nowy uniwersytet¹⁰.

W wypadku pozostałych postaci — cesarza Fryderyka III oraz kanclerza Bismarcka — upamiętnienia te miały już wyraźnie różny charakter, choć nadal odnosiły się do osób stanowiących element ważnej polityki symbolicznej. Cesarz Fryderyk III został upamiętniony w Poznaniu pomnikiem znajdującym się na placu Wilhelmowskim, a więc w centrum „Miasta Wilhelmowskiego”. Stał on *vis-à-vis* Muzeum im. Fryderyka III, znowu utrwalając na zasadzie repetycji wizerunek dynastyczny Hohenzollernów. Pomnik ten wzniesiono w 1902 roku, a jego odsłonięciu, które odbyło się w trakcie Dni Cesarskich, towarzyszył sam Wilhelm II. W Strasburgu statua Fryderyka III miała skromniejszy wymiar. Została umieszczona na podporze wmontowanej w fasadę głównego budynku poczty (Hauptpost), zrealizowanego w ulubionym stylu Wilhelma II i zakomponowanego w nowej dzielnicy niemieckiej. Dekorująca fasadę statua Fryderyka III nie była pozbawiona towarzysztwa. Obok rzeźby cesarza znalazły się jeszcze dwie inne dynastyczne figury: cesarza Wilhelma I, zakomponowana tu mimo istnienia pobliskiego pomnika konnego,

Wolności), and the second was Neue Kaiserplatz, the new imperial square, which stretched over what is now Park Mickiewicza and Plac Mickiewicza. The latter square was situated in the centre of the new German district, as was the case of the corresponding area in Strasbourg.

Plans for the imperial square in Strasbourg were already in place in the 1880s, comprising a monumental development that was also an example of modern urban planning. In Poznań, plans for the square in the new imperial district emerged a decade later and were only realised in the 1900s. Similarly to that of Strasbourg, the entire area was intended to showcase the power and modernity of the German state. The imperial squares in both cities were surrounded by buildings accommodating public and cultural institutions. Once again, this emphasised the connection between political and cultural life, also including science and education: in Poznań the square was the location of the Prussian Royal Academy, whereas in Strasbourg the connection was implied by the open perspective on the new University Palace.¹⁰

As far as other figures are concerned, namely Emperor Frederick III and Chancellor Bismarck, their memorials were of an evidently different nature, although they still referred to people who contributed to the important politics of symbols. In Poznań, a monument of Frederick III stood in Wilhelmsplatz, and thus in the centre of the ‘Wilhelmine city.’ Situated in front of the museum of his name, it was yet another feature which reinforced the dynastic image of the Hohenzollerns based on the principle of repetition. The monument was unveiled in 1902 during the Kaisertage, in the presence of Wilhelm II. In Strasbourg, the Frederick III statue was less impressive, situated on a pillar embedded in the façade of the Hauptpost (the Main Post building), built in Wilhelm II’s favourite style and composed to complement the new German district. Moreover, the statue of the emperor decorating the façade did not stand alone. It was accompanied by two other dynastic figures: Wilhelm I, incorporated into the structure (despite a nearby monument of the emperor on horseback) and Wilhelm II himself. Presenting the three emperors side by side added emphasis to the imperial dynastic continuity, whilst replicating the memorial to Wilhelm I

¹⁰ Por.: *La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.

¹⁰ Cf.: *La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.

4. Poznań, Neue Kaiserplatz z widokiem na pomnik Ottona von Bismarcka oraz Akademię Królewską (BU)

4. Poznań. Neue Kaiserplatz with the Monument to Otto von Bismarck and the Königliche Akademie

oraz samego cesarza Wilhelma II. Zestawiając cesarzy ze sobą, uwypuklono zatem dodatkowo ciągłość dynastyczną. Powtarzając upamiętnienie cesarza Wilhelma I, znowu zastosowano zasadę powtarzalności treści służących wzmocnieniu poczucia historycznego zakorzenienia młodego państwa wśród jego obywateli.

Nieco inne znaczenie miały upamiętnienia Bismarcka. Dawały wyraz siły niemieckiego państwa kojarzonej z osobą żelaznego kanclerza, ale i nowoczesności, która bardziej niż z cesarzem budującym swoją pozycję w oparciu o historyczne, średniowieczne konotacje, choć także hołdującemu nowoczesności, kojarzyła się z tym przywódcą. W Poznaniu Bismarck został przedstawiony pod postacią monumentalnej statui wzniesionej w dzielnicy cesarskiej w 1902 roku. Początkowo stanął w miejscu rozebranych murów twierdzy, później został przeniesiony nieco w głąb nowo powstałego założenia dzielnicy imperialnej, w środkowy jej punkt, na plac znajdujący się między budynkami neoromańskiego Zamku Królewskiego (potocznie nazywanego Zamkiem Cesarskim) oraz Pruskiej Akademii Królewskiej¹¹. W Strasburgu po-

was, as in Poznań, based on the repetition of content, serving to strengthen its citizens' sense of the young state's historic roots.

The Bismarck memorials carried slightly different undertones. They were meant to convey the power and modernity of the German state. This was associated with the Iron Chancellor to a greater extent than with the emperor, who built his position on historic, medieval connotations (he was, nonetheless, an advocate of modernity). In Poznań, Bismarck was presented in the form of a monumental statue erected in the Imperial District in 1902. At first, the statue stood on the site of the former fortifications. Later, it was moved slightly deeper into the new imperial quarter, where it stood at its central point on the square between the Romanesque-Revival Royal Castle (commonly known as the Imperial Castle) and the Prussian Royal Academy.¹¹ In Strasbourg, the chancellor's figure was shown only as a bust on the grounds of the university.

Describing the invention of the new German tradition in Strasbourg and Poznań, one should remem-

¹¹ Por. Witold Molik, „Straż nad Wartą”. *Pomnik Bismarcka w Poznaniu (1903–1919)*, „Kronika Miasta Poznania”, 2001, nr 2, s. 91–108.

¹¹ Cf.: Witold Molik, „Straż nad Wartą”. *Pomnik Bismarcka w Poznaniu (1903–1919)*, „Kronika Miasta Poznania”, no 2, 2001, pp. 91–108.

5. Poznań, pomnik Ottona von Bismarcka (BU)

5. Poznań. Monument to Otto von Bismarck

stać kanclerza została ukazana jedynie w formie popiersia znajdującego się na terenie Uniwersytetu.

Opisując wytwarzanie nowej niemieckiej tradycji w Strasburgu i Poznaniu, trzeba pamiętać, że tym, co łączyło oba miasta, było nie tylko sumienne realizowanie ideowego programu epoki wilhelmińskiej, lecz także wielokulturowe zaplecze obu ośrodków. Implementowanie cesarskiej polityki historycznej odbywało się zatem wbrew woli dużej części mieszkańców obu miast. Triumfalizm materialnych świadectw niemieckiej dominacji i manifestowanie za ich pomocą siły zjednoczonych Niemiec były odbierane przez Francuzów i Polaków jako znaki przemocy i kłujący w oczy symbol ich niechcianej podległości. Polityka symboliczna Cesarstwa Niemieckiego, wzmacniana programem ideowym wdrażanym przez Ottona

ber that what connected both cities was not only the strict realisation of the Wilhelmine ideological programme, but also their multicultural context. In both cities, the imperial historic politics were implemented against the will of many residents. The material testimonies of German supremacy, their triumphalism and how they demonstrated the power of the united Germany, were perceived by the French and Polish populations, respectively, as signs of abuse and a conspicuous symbol of the unwelcome suppression. The German Empire's symbolic politics, supported by Otto von Bismarck's ideological programme in both cities, was of a strongly Germanising character and was founded on the premise of Germany's unquestionable and unrivalled political and cultural position. In light of the above, the fate

von Bismarcka, miała silnie germanizujący charakter w obu miastach i zasadzała się na niepodlegającej dyskusji wyjątkowej pozycji politycznej i kulturowej Niemiec. Wobec tego los, jaki okazał się przypaść w udziale omawianym tu upamiętnieniom, był tyleż tragiczny, ile spodziewany. Wypełniło się paradoksalne przeznaczenie pomników. Choć są wznoszone, by żyć wiecznie — pierwsze stręcane są z cokołów, gdy tylko wiatr historii zawieje w inną stronę. A wiatr historii w obu wielokulturowych miastach z silnymi dążeniami narodowościowymi germanizowanych na siłę Polaków i Francuzów zawiął nadspodziewanie szybko.

Po Wielkiej Wojnie, która zakończyła się przegraną Niemiec i włączeniem Alzacji na powrót w granice państwa francuskiego oraz odzyskaniem przez Polskę niepodległości, wszystkie omówione wyżej pomniki zniszczono. W Strasburgu stało się to w nocy z 20 na 21 listopada 1918 roku, zaraz po wkroczeniu do miasta francuskich wojsk¹². Strącono z cokołu pomnik Wilhelma I, a głowę statui powleczono pod pomnik napoleońskiego generała Jeana-Baptiste'a Klébera, który nie został przez Niemców usunięty, a który dla francuskich Alzatzczyków stanowił ważny punkt odniesienia do kulturowania francuskich wartości narodowych. Upokorzeń, które spotkały tę statuuę, było więcej. Wyomowne było umieszczenie w 1919 roku niemieckiego dwupłatowca Fokkera na pustym cokole po pomniku Wilhelma I. Samolot wystąpił w charakterze francuskiego trofeum wojennego i przetrwał tam aż do 1920 roku. Tej samej listopadowej nocy zniszczono też dekoracyjne statuy cesarzy umieszczone na fasadzie wilhelmińskiej poczty oraz popiersia Bismarcka i cesarzy zlokalizowane w gmachu uniwersytetu.

Podobne emocje towarzyszyły poznaniakom, którzy przy okazji manifestacji w obronie praw Polski do Gdańska i Pomorza Nadwiślańskiego stręcili z cokołów wszystkie pruskie pomniki, w tym także omawiane pomniki Wilhelma I, Fryderyka III oraz Bismarcka. Stało się to w nocy z 3 na 4 kwietnia 1919 roku. Stręcione pomniki zostały przetransportowane najpierw na plac Wilhelmowski, gdzie następnego dnia mieszkańcy Poznania fotografowali się przy pustym cokole po pomniku Fryderyka III i stręcionej jego rzeźbie. Następnie umieszczono je na podwórzu siedziby straży pożarnej przy ulicy Maształarskiej. Szczególny los spotkał

of the imperial monuments was both as tragic as it was expected. The monuments had served their purpose and their ironic destiny was fulfilled. Built to last forever, monuments are the first in line to be demolished as soon as the wind of history changes direction. And change it did in both multicultural cities where the forcefully Germanised French and Polish populations strove for independence.

The Great War ended in the defeat of Germany. Alsace was reincorporated into France and Poland regained independence. Subsequently, all the monuments in question were destroyed.¹² In Strasbourg this happened on the night of 20 November 1918, as soon as the French troops entered the city. The statue of Wilhelm I was thrown off its plinth and his head was dragged to the monument of the French general Jean-Baptiste Kléber, a figure who Alsatians treated as an important point of reference for cultivating their French national values (for various reasons, the German authorities did not remove the statue when they invaded Alsace). The Wilhelmine statue suffered even more humiliation. In 1919, a German Fokker biplane was placed on the empty pedestal as a French war trophy (it was kept there until 1920). On the abovementioned November night, Strasbourgeois also destroyed the statues of the emperors decorating the Wilhelmine post building, as well as the busts of Bismarck and the emperors situated on the grounds of the university.

Poznanians reacted similarly. During demonstrations defending Poland's rights to Gdańsk and Eastern Pomerania, on the night of 3 April 1919, they knocked down all the Prussian monuments, including those of Wilhelm I, Frederick III and Bismarck. The statues were transported first to Wilhelmsplatz, where, on the next day, Poznanians photographed themselves next to the empty plinth of the Frederick III monument and his knocked down figure. Later, the statues were transported to the courtyard of the fire station in Maształarska Street, where they were abandoned. In Poznań, the most despised statue was that of Bismarck, whereas in Strasbourg the most hated one was the statue of Wilhelm I. Both met the same fate. Both were decapitated, which symbolically expressed the newly liberated

¹² Więcej na temat niszczenia pomników w Strasburgu i Poznaniu zob.: Małgorzata Praczyk, *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015, s. 151–165.

¹² See more on the demolition of memorials in Strasbourg and Poznań in: Małgorzata Praczyk, *Reading Monuments. A comparative Study of Monuments in Poznań and Strasbourg from the Nineteenth and Twentieth Centuries*, transl. Marcin Tereszewski, Berlin 2020, pp. 161–177.

LE MIROIR

PUBLICATION HEBDOMADAIRE, 18, Rue d'Enghien, PARIS

LE MIROIR paie n'importe quel prix les documents photographiques d'un intérêt particulier.

A STRASBOURG, LA TÊTE DE GUILLAUME Ier, CORDE AU COU, FUT TRAINÉE AUX FIEDS DE KLÉBER.
La veille de l'entrée des Français à Strasbourg, les étudiants alsaciens déboulonnèrent et décapitèrent la statue du premier oppresseur de leur pays. Le voici, la corde au cou et le visage défiguré à coups de talon.

6. Strasbourg, pierwsza strona tygodnika „Le Miroir” z 29 grudnia 1918 roku, przedstawiająca głowę zniszczonej statuy Wilhelma I (Bibliothèque nationale de France)
6. Strasbourg. The first page of the magazine “Le Miroir” from Dec. 29 1918, presenting the head of a demolished statue of Wilhelm I

7. Strasbourg, zniszczony pomnik Wilhelma I (BNU. Fot. F. Gadmer)

7. Strasbourg. The destruction of the monument to Wilhelm I

8. Strasbourg, dwupłatowiec Fokker umieszczony w 1919 roku na cokole pomnika Wilhelma I, po zrzuceniu statuy cesarza (Archives de Strasbourg)

8. Strasbourg. The Fokker biplane placed in 1919 on the pedestal of the Wilhelm I monument, after the emperor's statue was toppled

pomnik Bismarcka, któremu — inaczej niż w Strasburgu, gdzie taką rolę odgrywał pomnik Wilhelma I — Polacy byli najbardziej niechętni. Los obu tych pomników był bliźniaczy. W obydwu wypadkach szczególną, symboliczną rolę odegrało oderwanie głowy. Głowę Bismarcka decyzją poznańskiego magistratu przeznaczono na odlew figury Jana Baptysty di Quadro. Pozostałą część statuy przetopiono na pomnik Najświętszego Serca Pana Jezusa mający wyrażać wdzięczność za odzyskaną przez Polskę niepodległość, a jednocześnie symbolizować katolickie wartości, z którymi kanclerz toczył programową walkę.

Wraz ze zburzeniem i upokorzeniem dziedzictwa wilhelmińskiego, zakończyła się zaskakująco krótka historia „wynalezionej tradycji” i wielkiego projektu ideowego epoki Wilhelma II. Nowe dzielnice niemieckie, pomnikowe dekoracje miast — których istnienie pomyślane było na długie lata i które służyć miały niemieckiemu społeczeństwu i przekonywać do siebie niechętnie mu, podległe narody — przetrwały w swych pierwotnych założeniach w najlepszym wypadku trzy dekady. Przy tym strasburski pomnik Wilhelma I doczekał zaledwie siódmych urodzin, a pomnik Bismarcka — piętnastych. Jednakże zaaranżowana

populations’ sentiment. Interestingly, in Poznań the head of the Bismarck statue was used to make a figure of Giovanni Battista di Quadro, and the remaining part was melted down and used to create a monument to the Sacred Heart. The latter expressed gratitude for the regained independence, in addition to symbolising catholic values which Bismarck sought to extinguish.

With the demolition and humiliation of the Wilhelmine heritage came the end of the surprisingly short-lived invented tradition and the massive ideological project of Wilhelm II’s reign. The new German districts and monumental decorations in both Poznań and Strasbourg were planned to last far into the future, to serve the German population and win the acceptance of the subjugated populations averse to the occupant’s politics. But the statues, as originally conceived by the Prussian administration, survived three decades at best. Wilhelm I’s monument in Strasbourg did not even survive seven years, and that of Bismarck, fifteen. However, the spatial layout of the imperial districts lives on, whilst Wilhelmine architecture exists independently of the intentions behind its symbolic content. New statues have taken

9. Poznań, zrucony z cokolu pomnik Fryderyka III (Biblioteka Kórnicka PAN. Fot. K. Greger)

9. Poznań. The empty socle and demolished statue of Friedrich III monument

10. Poznań, powalona statua Fryderyka III (Biblioteka Kórnicka PAN. Fot. K. Greger)

10. Poznań. The toppled statue of Friedrich III

przestrzeń istnieje nadal. Niezależnie od intencji, jakie towarzyszyły symbolicznym treściom, w które wyposażona była wilhelmińska architektura, żyje ona nadal swoim własnym życiem. Choć statuy strącono z cokołów, zaplanowane dla nich miejsce zajęły nowe pomniki. Wraz z biegiem dziejów materialna tkanka wilhelmińskich miast wypełnia się nowymi i ulegającymi zmianom znaczeniami. Praktyka stojąca za „wynajdywaniem tradycji”, by się urzeczywistnić, potrzebuje nie tylko idei, lecz także materialnej formy. W obu miastach forma w dużej mierze przetrwała i stanowi unikatową wartość, choć sztucznie wykreowana tradycja została już dawno pogrzebana.

Bibliografia

- Agulhon Maurice, *La 'statuomanie' et l'histoire*, „Ethnologie française”, 1978, nr 8, s. 145–172.
 Denis Marie-Noële, *Les statues de l'Université impériale de Strasbourg et la pédagogie du pangermanisme*, „Revue des sciences sociales”, 2005, nr 34, s. 84–93.
 Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Przestrzeń publiczna — przestrzeń obywatelska. Dwugłós dawnego placu*

over the spaces intended for the demolished ones, and over the course of history, the material fabric of both Wilhelmine cities has been filled with new meanings. To succeed, the practice which underlies the inventing of traditions needs not only a vision, but also a physical form. In both cities, such form has largely survived and now constitutes a unique asset, even though the artificially created tradition has long been forgotten.

Literature

- Agulhon Maurice, *La 'statuomanie' et l'histoire*, „Ethnologie française”, no 8, 1978, pp. 145–172.
 Denis Marie-Noële, *Les statues de l'Université impériale de Strasbourg et la pédagogie du pangermanisme*, „Revue des sciences sociales”, no 34, 2005, pp. 84–93.
 Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Przestrzeń publiczna — przestrzeń obywatelska. Dwugłós dawnego placu i alei Wilhelmskich w Poznaniu w XIX i XX wieku [in:] Architektura w mieście, architektura dla miasta. Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich*

- i alei Wilhelmowskich w Poznaniu w XIX i XX wieku [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*, red. Aleksander Łupienko, Agnieszka Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, s. 430–424.
- Healy Róisín, *From Commonwealth to Colony? Poland under Prussia* [w:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, s. 109–125.
- Hobsbawm Erik, *Masowa produkcja tradycji. Europa, lata 1870–1914* [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008, s. 275–323.
- Hobsbawm Erik, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji* [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008, s. 9–23.
- Klein Detmar, *German-Annexed Alsace and Imperial Germany: A Profess of Colonisation?* [w:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, s. 92–108.
- Koshar Rudy, *From Monuments to Traces. Artifacts of German Memory, 1870–1990*, Berkeley – Los Angeles – London 2000.
- La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.
- Le Minor Jean-Marie, *L'éphémère statue équestre de l'empereur Guillaume Ier, place de la République, ancienne Kaiserplatz, à Strasbourg (1911–1918)*, „Annuaire de la Société et Amis du Vieux Strasbourg”, 2004–2005, XXXI, s. 133–140.
- Lerman Katherine Anne, *Bismarckian Germany* [w:] *Imperial Germany 1871–1918*, red. James Retalack, Oxford 2008.
- Michalski Sergiusz, *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*, London 1998.
- Molik Witold, „Straż nad Wartą”. *Pomnik Bismarcka w Poznaniu (1903–1919)*, „Kronika Miasta Poznania”, no 2, 2001, pp. 91–108.
- Myschor Christian, *Dni cesarskie w Poznaniu. Różne perspektywy uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902–1913*, Poznań 2010.
- Praczyk Małgorzata, *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Poznań 2015.
- w „długim” dziewiętnastym wieku, red. Aleksander Łupienko, Agnieszka Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, pp. 403–424.
- Healy Róisín, *From Commonwealth to Colony? Poland under Prussia* [in:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, pp. 109–125.
- Hobsbawm Erik, *Masowa produkcja tradycji. Europa, lata 1870–1914* [in:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008, pp. 275–323.
- Hobsbawm Erik, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji* [in:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, tłum. Mieczysław Godyń, Filip Godyń, Kraków 2008, pp. 9–23.
- Klein Detmar, *German-Annexed Alsace and Imperial Germany: A Profess of Colonisation?* [in:] *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, ed. Róisín Healy, Enrico Dal Lago (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies), 2014, pp. 92–108.
- Koshar Rudy, *From Monuments to Traces. Artifacts of German Memory, 1870–1990*, Berkeley – Los Angeles – London 2000.
- La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.
- Le Minor Jean-Marie, *L'éphémère statue équestre de l'empereur Guillaume Ier, place de la République, ancienne Kaiserplatz, à Strasbourg (1911–1918)*, „Annuaire de la Société et Amis du Vieux Strasbourg”, 2004–2005, XXXI, pp. 133–140.
- Lerman Katherine Anne, *Bismarckian Germany* [in:] *Imperial Germany 1871–1918*, ed. James Retalack, Oxford 2008.
- Michalski Sergiusz, *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870–1997*, London 1998.
- Molik Witold, „Straż nad Wartą”. *Pomnik Bismarcka w Poznaniu (1903–1919)*, „Kronika Miasta Poznania”, no 2, 2001, pp. 91–108.
- Myschor Christian, *Dni cesarskie w Poznaniu. Różne perspektywy uroczystych wizyt Wilhelma II w mieście w latach 1902–1913*, Poznań 2010.
- Praczyk Małgorzata, *Reading Monuments. A comparative Study of Monuments in Poznań and Strasbourg from the Nineteenth and Twentieth Centuries*, transl. Marcin Tereszewski, Berlin 2020.

Volker Ziegler

Droga Strasburga i Poznania do
nowoczesnych metropolii

The Road of Strasbourg and Poznań
to a Modern Metropolis

W zmieniającej się historii Strasburga i Poznania planowanie urbanistyczne stanowiło — w obliczu modernizacji europejskich miast — szczególnie obszar konfliktów między interesami komunalnymi a ingerencją „zewnątrzną”. Tu i tam za sprawą władz miejskich kontynuowana była rozbudowa, plany i budowa „miasta do mieszkania”¹. Powstały i rozwijały się ośrodki z nowoczesnymi dzielnicami mieszkalnymi, ulicami i terenami zieleni, z miejskimi instytucjami i infrastrukturą, które przetrwają historyczne przełomy, będąc ciągle zamieszkiwane i wykorzystywane przez mieszkańców.

W XIX wieku w obu miastach powstały nowe pasy fortyfikacji, od roku 1872 budowane na wzór fortów zewnętrznych Biehlera. Później wzniesiono wspaniałe wilhelmowskie gmachy i dzielnice cesarskie. Zarówno w Poznaniu, jak i w Strasburgu istotne było wówczas zademonstrowanie i zaakceptowanie pruskiego panowania w obrazie miasta, które służyło zabezpieczeniu obszaru granicznego Cesarstwa zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie. Z kolei w 1940 roku oba miasta zostały wyznaczone przez reżim nazistowski na stolice okręgów. Wyposażone w reprezentacyjne budowle państwowe reżimu wzdłuż monumentalnych osi, przyłączone do sieci autostrad, miały być ideologicznie i przestrzennie zakotwiczone w Trzeciej Rzeszy.

Obie polityki planowania, ta kształtowana przez interesy lokalne i ta kształtowana przez interesy „zewnątrzne”, stawiały sobie przeciwstawne cele. Mimo

---

¹ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018 (*Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Berlin – Boston 2018). Serdeczne podziękowania za krytyczną lekturę mojego tekstu.

In the changing history of Strasbourg and Poznań, town planning was—in view of the modernisation of European cities—a particular field of conflict between municipal interests and interventions “from outside”. In both cities, the municipal authorities continued to expand the city, to plan and build a “liveable city”.¹ They created and developed urban extensions with modern residential districts, streets, and green areas, as well as urban facilities and infrastructure that would withstand historical changes, that would be reused or reconverted and foster the residents’ wellbeing.

In both cities, the 19th century saw the construction of grand Wilhelmine buildings and imperial districts, but also of new fortifications, which, from 1872 onwards, followed general Biehler’s model of detached belt forts. For in both Poznań and Strasbourg, it was important to demonstrate and approve the Empire’s rule through the cityscape, while at the same time securing the border areas of the Empire, both to the east and west.

Furthermore, in 1940 the Nazi regime turned both cities into (regional) “Gau” capitals. Fitted with the regime’s grand public buildings erected along monumental axes and connected to the Reich motorway network, they were intended to be ideologically and spatially anchored to the Third Reich.

The two planning policies, one shaped by local and one by “external” interests, represented opposing intentions. Nevertheless, the existing plans in both

---

¹ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018 (*Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Berlin – Boston 2018). I am very grateful to her for the critical reading of my text.

to i w Poznaniu, i w Strasburgu często aktualizowano lub reinterpretowano istniejące plany ponad podziałami politycznymi. Wynikało to albo z ciągłości kadrowej w biurach planowania, albo z tego, że wykorzystywano gotowe plany, analizy, statystyki i zapisy jako cenną, oszczędzającą czas podstawę do sporządzania kolejnych projektów. O ile bowiem budynki stawiane są w ciągu kilku lat, o tyle planowanie miasta jest długotrwałym procesem, a efekty zamysłu urbanistycznego mogą być widoczne nawet dopiero po dekadach. W tym kontekście rozbudowa miast, która nastąpiła na przełomie XIX i XX wieku, stanowi pierwszy w serii skoków modernizacyjnych, które przekształciły Strasburg i Poznań w metropole współczesności. W tym procesie w obu miastach sukcesywnie poszerzano horyzont i — obok nowych modeli urbanistyki i planowania przestrzennego — coraz większego znaczenia nabierały uwarunkowania geograficzne, a zwłaszcza kwestie krajobrazu i przestrzeni naturalnej.

Urbanistyczne koncepcje z czasów Cesarstwa i okresu międzywojennego

Rozwój miast europejskich w XIX wieku na otaczających je terenach następował dopiero po likwidacji przestarzałych fortyfikacji. Przez całą Europę przetaczały się dyskusje nad teoretycznymi założeniami i praktycznymi doświadczeniami, związanymi z rozbudową miast i coraz bardziej złożoną infrastrukturą miejską. Przyczyniły się one do wyłonienia się urbanistyki jako nowej dyscypliny, do której powstania i rozpowszechnienia znaczący wkład wniósł dzięki swoim publikacjom i praktykom planistycznym Josef Stübben (1845–1936)².

Plany Stübbena dotyczące Ringstraße (Pasma Ringów) w Kolonii, z ciągiem bulwarów i alei, parków i skwerów, dzielnic mieszkalnych i budynków użyteczności publicznej, które od 1881 roku powstawały na zburzonych fortyfikacjach wokół kolońskiego Starego Miasta, skłoniły władze komunalne pod naciskiem Berlina do zlecenia mu w 1903 roku sporządzenia planu rozbudowy Poznania. Powstał on po podjęciu decyzji o likwidacji starych fortyfikacji

² Por. w szczególności: Josef Stübben, *Der Städtebau* (Handbuch der Architektur IV, 9), Darmstadt 1890 (pierwsze wydanie). Patrz również artykuł Alexandre'a Kostki w omawianym tomie.

Poznań and Strasbourg were often updated or reinterpreted above political divides. This was due either to the staff continuity of the planning authorities, or the fact that the existing plans, analyses, statistics and records were regarded as a valuable and time-saving foundation for subsequent projects. For we should remember that while buildings are constructed within a few years, town planning is a long-term process, and the effects of an urban concept can take decades to become apparent. Hence, in this context, the urban extensions launched in the late 19th century were the first in a series of modernisation leaps that transformed Strasbourg and Poznań into modern metropolises.

During this process, the horizons of both cities were successively expanded, and alongside the new models of town and regional planning, growing importance was attached to geographical conditions, especially landscapes and natural areas.

Town planning concepts from the times of the late German Empire to the interbellum

The growth of European cities within their surroundings in the 19th century did not occur before the dismantling of obsolete fortifications. Discussions swept across Europe concerning theoretical foundations and practical experience related to city extension and the increasingly complex urban infrastructure. These played an important role in the emergence of town planning as a new discipline, with a major contribution of the publications and planning practices of Josef Stübben (1845–1936).²

In 1902, the municipal authorities in Poznań decided to demolish the old fortifications surrounding the city. Under pressure from Berlin, they commissioned Stübben in 1903 to draw up a plan for the expansion of Poznań. This was inspired by his impressive plans for the Cologne Ring with its succession of boulevards and avenues, parks and squares, residential quarters and public buildings, which were built starting from 1881 on the site of the demolished fortifications around Cologne's Old Town. Subsequently, Stübben designed a lavishly green ring of boulevards in place of the dismantled fortifications around the

² See Josef Stübben, *Der Städtebau* (Handbuch der Architektur IV, 9), Darmstadt 1890 (1st edition). See also Alexandre Kostka's contribution in this book.

miejskich (1902). Na miejscu zniesionych fortyfikacji wokół śródmieścia Poznania Stübben zaprojektował bogato zazieleniony pierścień bulwarów, a w zachodniej części, w pobliżu dworca, powstała dzielnica zamkowa z gmachami usytuowanymi wokół cesarskiej rezydencji Wilhelma II, zaprojektowanej przez Franza Schwechtena (1841–1921). Stübben, jako przewodniczący Królewskiej Komisji Rozbudowy Miasta, opracował do 1918 roku system klas budowlanych, który przewidywał zabudowę rozległych terenów na zachodzie i południu Poznania. Od północy rozwój miasta ograniczała pruska cytadela Fort Winiary, a na wschodzie — dolina Warty.

Podobnie w Strasburgu, który po pruskim zwycięstwie nad Francją w 1871 roku stał się stolicą nowo powstałej Prowincji Rzeszy (Reichsland) — Alzacji-Lotaryngii — barokowe fortyfikacje przeznaczono do likwidacji. Jednocześnie, około 7 kilometrów od centrum miasta, stworzono pierścień zewnętrznych umocnień oraz lekki wał dookoła Starego Miasta i wilhelmowskiego Nowego Miasta (Neustadt). W ten sposób zostały wyznaczone kolejne granice ekspansji Strasburga, a powierzchnia przeznaczona pod zabudowę mieszkaniową w nowym obszarze miasta potroiła się. Założenie powstawało od 1880 roku według planów Johanna Gottfrieda (Jean-Geoffroy) Conratha (1824–1892), który został architektem miejskim Strasburga jeszcze w czasie, gdy pracował w administracji francuskiej. Łącznikiem między Starym i Nowym Miastem, ograniczonym dwoma ramionami rzeki Ill, stał się nowo powstały Kaiserplatz (Plac Cesarski), wokół którego zgrupowano ważne budynki nowej stolicy. Wykształcony w Paryżu Conrath podporządkował ulice Nowego Miasta osi prowadzącej od nowego gmachu uniwersytetu do rezydencji Wilhelma II przy Placu Cesarskim. Wzdłuż tej alei umieścił on, na wzór Paryża, okazałe domy mieszkalne. Na zachodzie w obszar miasta włączył nowy dworzec przelotowy, a na południu, od strony stoków fortecznych, utworzył port Neudorf połączony kanałem z Renem na wschodzie miasta. Jednak dopiero wraz z powstaniem nowoczesnego portu reńskiego, o którym zdecydowano przed 1914 rokiem, urzeczywistnił się rozwój miasta w kierunku Renu.

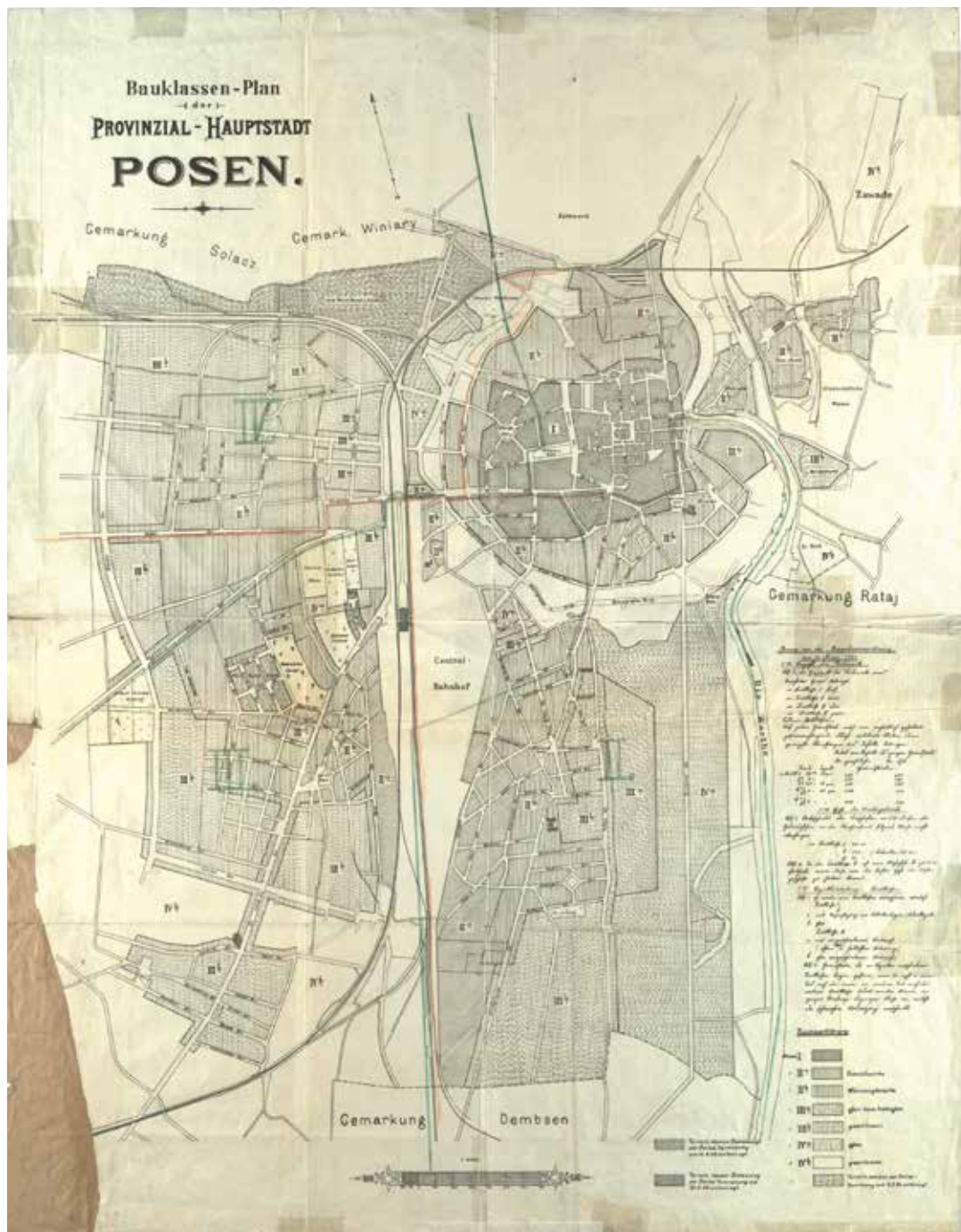
Rzeczony rozwój Poznania, podobnie jak i Strasburga, stał się w okresie Cesarstwa symbolem politycznego projektu planowania cesarskich miast rezydencyjnych, a także świadectwem powstawania urbanistyki jako samodzielnej dyscypliny, wspierającej rozwój miast europejskich na przełomie XIX i XX wieku.

centre of Poznań. In the western part, near the railway station, a castle district was erected with buildings situated around the imperial residence of William II, designed by Franz Schwechten (1841–1921). Before 1918, Stübben, the chairman of the Royal Commission for City Extension, worked out a system of building classes, which provided for the development of extensive areas to the west and south of Poznań. To the north, the city's development was constricted by the citadel of the Prussian Fort Winiary, and to the east by the Warta River valley.

Likewise in Strasbourg, which after the victory of the German states' alliance under Prussian leadership over France in 1871, became the capital of the newly created "Reichsland" (Province) of Alsace-Lorraine. Subsequently, the city's Baroque fortifications were earmarked for demolition. About seven kilometres from the city centre, a ring of detached forts was created and an inner belt of light fortifications was laid around the Old Town and the Wilhelmine Neustadt (New Town). Even though this again set limits to Strasbourg's expansion, the Neustadt tripled the surface of the city. The construction commenced in 1880, based on the plans of Johann Gottfried (Jean Geoffroy) Conrath (1824–1892), who had already worked as the city architect of Strasbourg under the French administration.

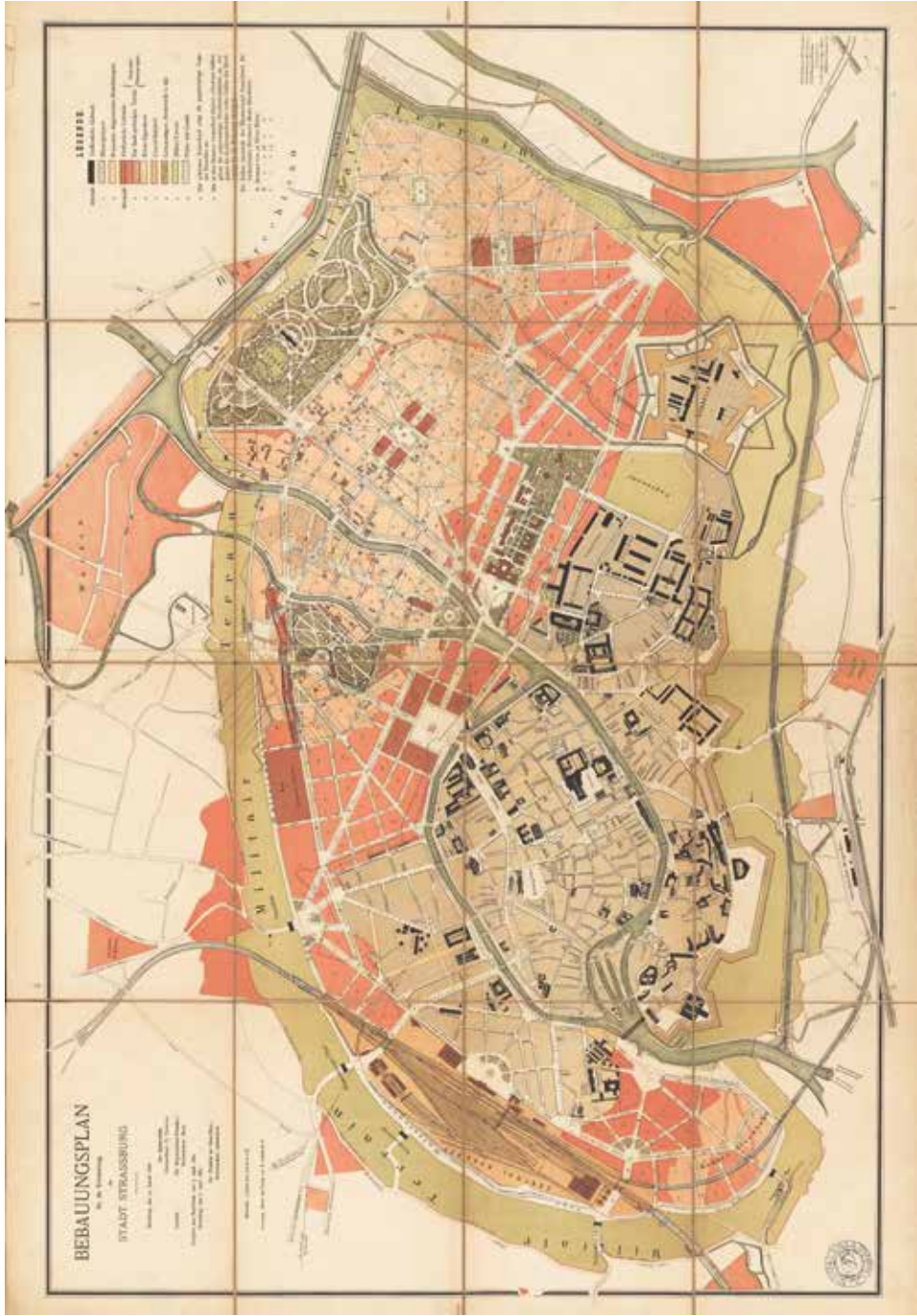
The link between the Old Town, bounded by the two arms of the Ill River, and the Neustadt was the newly created Kaiserplatz (Imperial Square), surrounded by the new capital's major buildings. Conrath, who was educated in Paris, situated the streets of the Neustadt on the axis leading from the new university to William II's residence on Kaiserplatz. Along this avenue, he grouped some impressive residential buildings, following the Parisian model. In the west, he incorporated a new pass-through train station into the city limits, and in the south, in the glacis area, the Neudorf Port was created and connected to the Rhine in the east of the city by a canal. However, the development of the city towards the Rhine did not materialise until the construction of the modern Rhine Port planned just before 1914.

During the imperial period, the city extensions of Poznań and Strasbourg were symbols of the political planning projects and building programmes for cities of imperial residence, and also a testimony to the emergence of town planning as an independent discipline supporting the development of European cities in the late 19th and early 20th century.

1. Josef Stübben, *Plan klas zabudowy stolicy prowincji Poznań*, 1914
 (Wirtualne Muzeum Historii Poznania, CYRYL)

1. Josef Stübben. *Plan of building classes for the province capital of Poznań*. 1914

2. Johann Gottfried (Jean-Geoffroy) Conrath, *Plan rozbudowy miasta Strasburg, 1880*
 (Archives de la ville et de l'Eurométropole de Strasbourg [AVFS])

2. Johann Gottfried (Jean Geoffroy) Conrath. *Extension plan for the city of Strasbourg, 1880*

Strasbourg, stosunkowo nietknięty działaniami wojennymi w czasie I wojny światowej, powitał 22 listopada 1918 roku wojska francuskie, które wkroczyły do miasta. Po euforii zwycięstwa „Starzy Niemcy” zostali wypędzeni, a administracja i uniwersytety musiały się przestawić na francuskie tory. W sferze urbanistyki zachowano jednak pewną ciągłość. Pod kierownictwem Paula Dopffa (1885–1963), następcy Fritza Beblo (1872–1947) na czele miejskiego urzędu budowlanego, zaczęły powstawać liczne mieszkania socjalne, budowane przez architektów, którzy podobnie jak sam Dopff, byli aktywni w mieście zarówno przed rokiem 1918, jak i po nim. Kontynuowano także Wilhelmski plan rozbudowy miasta, który aż do lat 30. XX wieku był w dużej mierze prowadzony przez ten sam personel techniczny, co przed rokiem 1918, a jego kod genetyczny pozostał niezmienny: Strasbourg nadal był miastem nad rzeką Ill, dopływem Renu, od którego Alzacja wzięła swoją nazwę. Ekspansję miasta w kierunku wschodnim uniemożliwiło jednak przywrócenie na Renie granicy z dawnym wrogiem, więc rozwój miasta utknął tam w początkowym stadium.

Impulsem do rozważań na temat przyszłego rozwoju miasta stały się rozbiórka wewnętrznego pasa umocnień w 1922 roku i przekazanie terenów wojskowych Strasburgowi. Wzorem wielu miast, w których jak w Poznaniu znacznie wcześniej usunięto fortyfikacje, na dawnych stokach miał powstać pas parków i ogrodów z obiektami użyteczności publicznej. Kiedy w 1924 roku rozpisano międzynarodowy konkurs urbanistyczny, większość zgłoszonych projektów prezentowała ideę koncentryczno-radialnego rozwoju miasta poza nowym pasem zieleni, bazującego na systemie alei i bulwarów łączących między sobą — i z centrum miasta — nowe osiedla podmiejskie.

Działowi budowlanemu Dopffa zlecono opracowanie planu rozbudowy południowej części Strasburga. Wytyczony miał być Place de la Bourse (budowa Giełdy Papierów Wartościowych 1913–1927) jako zwieńczenie „przełamania śródmieścia ulicą” prowadzącą przez strefę fortyfikacji i obiektów portowych, na południe od Starego Miasta. Za kanałem portowym w kierunku Neudorf Dopff zaplanował kolejny owalny plac, Place de l'Étoile, mający służyć za południowe wejście do miasta³. Podobnie jak w wypadku Place de Hague-

³ W związku z przeniesieniem obiektów portowych nad Ren możliwa była stopniowa przebudowa obszaru portu Neudorf i utworzenie tego placu, ale ostatecznie nie doszło do tego aż do lat 70. XX wieku.

Strasbourg, relatively unscathed by warfare during World War I, welcomed the French troops who entered the city on 22 November 1918. After the euphoria of victory, the “Old Germans” were expelled and the administration and the university had to switch to the French ways. In the sphere of town planning, however, a certain continuity was maintained. The municipal building department headed by Paul Dopff (1885–1963), the successor of Fritz Beblo (1872–1947), realized numerous public housing units designed by architects who, like Dopff, were active in the city before and after 1918. The Wilhelmine city extension plan was also continued, and until the 1930s, it was largely implemented by the same technical personnel as before 1918. Thus its “genetic code” persisted: Strasbourg remained a city on the Ill River, a tributary of the Rhine, from which Alsace took its name. The city’s eastward expansion, however, was prevented by the reestablishment of the border with its former enemy on the Rhine. Hence the development towards the Rhine did not move past the initial stage.

The incentive to consider the future development of the city arrived with the demolition of the inner belt of fortifications in 1922. Following the example of many cities which, like Poznań, had been de-fortified much earlier, a belt of parks, gardens and public venues was planned on the former glacis. When an international urban planning competition was held in 1924, most of the entries proposed a concept of radio-concentric growth beyond the new green belt, based on a system of avenues and boulevards interconnecting the new suburban settlements and the city centre.

Dopff’s building department was commissioned to draw up a plan for the southern extension of Strasbourg. With the building of the Stock Exchange (1913–1927), the Place de la Bourse was the endpoint of the “Great Street Breakthrough” cutting through the Old Town towards the fortification and port areas to the south. Beyond the port canal towards Neudorf, Dopff planned another square, the oval Place de l'Étoile, which was to serve as the southern entrance to the city.³ Reorganising and connecting the southern areas of the city extension, its main traffic arteries started from Place de l'Étoile, the southern “twin” of Place de Hague-

³ Moving the port facilities to the Rhine made it possible to gradually redesign the Neudorf Port and create the square. Ultimately, this did not happen until the 1970s.

nau — północnego wejścia do miasta i zbiegu głównych osi Nowego Miasta — najważniejsze arterie komunikacyjne, reorganizujące i łączące południowe obszary ekspansji miejskiej, miały wychodzić z Place de l'Étoile. Dopff zaproponował też poprowadzenie zielonego pasa na południe od Neudorf, wzdłuż linii kolejowej do Kehl, obejmującego meandry „Krzywego Renu” (Krummen Rhein), małej rzeki. Znajdujące się tu lasy i łąki dzieliły tereny na południe od linii kolejowej wschód–zachód na trzy strefy: od zachodu było to osiedle Meinau i jego południowe przedłużenie, pośrodku zielony teren „Krzywego Renu” z zapleczem rekreacyjnym i południowym cmentarzem Strasburga, a od wschodu — dzielnica Neuhoft i dalej miasto-ogród Stockfeld, wytyczone w latach 1910–1911 według projektu Eduarda (Édouarda) Schimpfa (1877–1916).

Plan ten nie został zrealizowany, zwłaszcza że w 1929 roku rada miejska powołała architekta Georges'a Laforgue'a (1898–1960) na szefa biura rozbudowy miasta. Laforgue, uczeń znanego urbanisty Léona Jaussely'ego, otrzymał zadanie opracowania „Ogólnego planu rozwoju miasta Strasburga i jego okolic”, który został przyjęty przez radę miejską w 1932 roku. W planie tym koncepcja koncentrycznej ekspansji miejskiej z systemem alei i bulwarów nałożyła się na nową ideę urbanistyczną, która uwzględniała sieć pasów zieleni i liczne ciek wodne w krajobrazie aglomeracji Strasburga. Realizację utrudniały jednak z jednej strony zahamowanie dynamiki rozwoju i niepewne środki finansowe, z drugiej zaś weto francuskiego rządu, który narzucił miastu budowę fortyfikacji Linii Maginota. Plany Laforgue'a spełzły na niczym, ale skok przestrzenny wyznaczony w planie z 1932 roku i idea rozwoju urbanistycznego w zgodzie z otoczeniem przyrodniczym do dziś stanowią podstawową zasadę planów rozwoju aglomeracji. W ten sposób przygraniczny Strasburg, którego populacja między rokiem 1871 a 1910 wzrosła ponad dwukrotnie, do 180 tys., w okresie międzywojennym znalazł się w stagnacji, zwłaszcza że — inaczej niż w Poznaniu — nie przyłączono do niego nowych dzielnic.

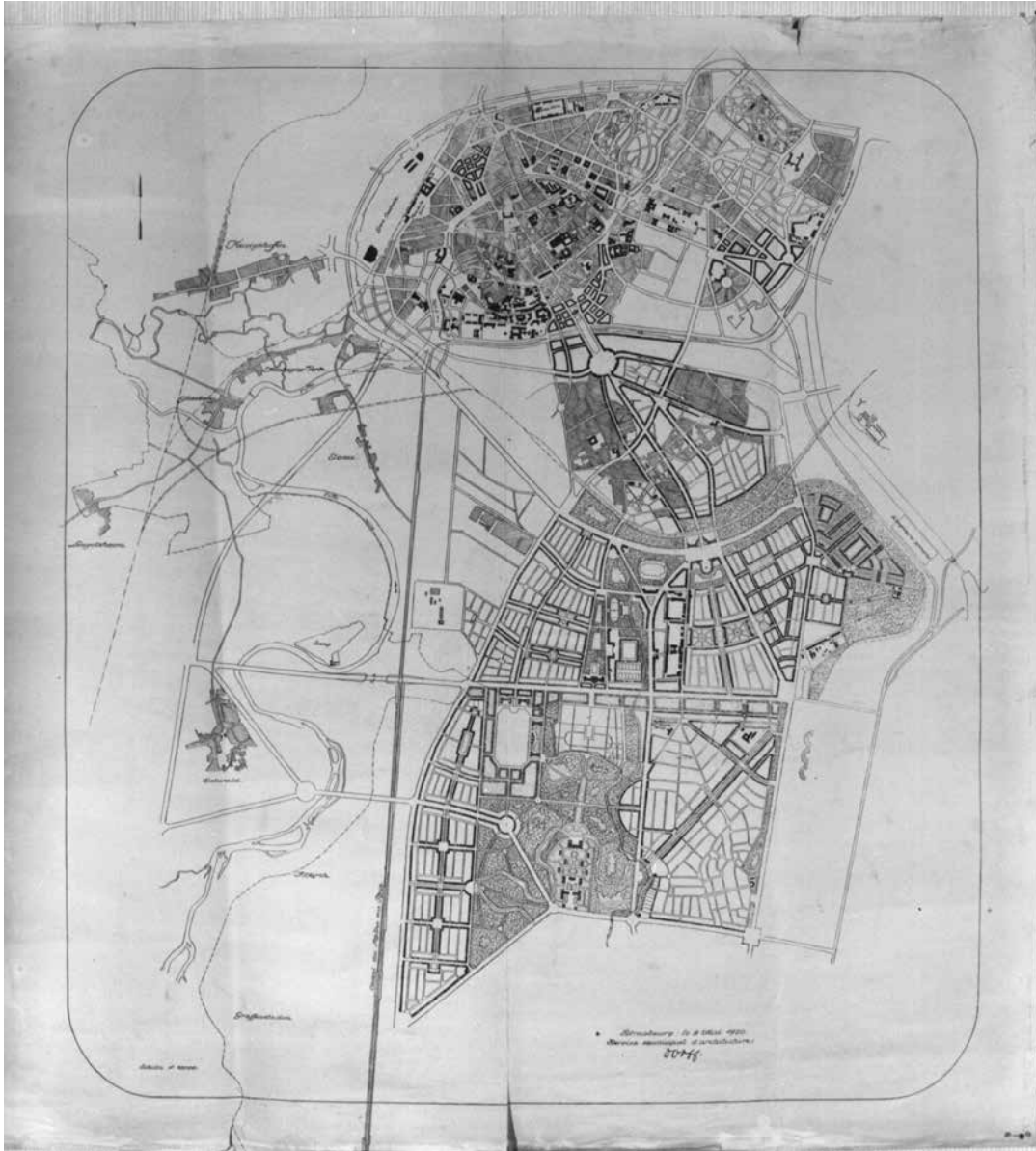
Sytuacja w Poznaniu w 1918 roku była inna, a miasto rozwijało się szybciej niż Strasburg. Od 1900 roku liczba mieszkańców wzrastała o około 50 tys. na dekadę, w 1930 roku do 250 tys., mimo że po roku 1918 Poznań opuściło około 50 tys. Niemców. Dokonała się tutaj wprawdzie wymiana personalna w urzędach planowania, jednak w tym polskim już wówczas mieście kontynuowano początkowo plan rozwoju opracowany jeszcze przez Josepha Stübgena w latach 1903–1914.

entrance to the city and the confluence of the main axes of the Neustadt. Dopff also proposed a green belt south of Neudorf, along the railway line to Kehl. This would encompass the meanders of the Krummer Rhein (Rhin Tortu) River. The woods and meadows of this small river divide the area south of the railway line into three zones from west to east: the Meinau residential district and its southern extension; the green corridor of the Krummer Rhein with its recreational areas and Strasbourg's southern cemetery; and the Neuhoft district with the Stockfeld garden city laid out in 1910–1911 according to the design by Eduard (Édouard) Schimpf (1877–1916).

The plan did not materialise. In 1929, the city council appointed architect Georges Laforgue (1898–1960) head of the office for city extension. Laforgue, a student of the renowned town planner Léon Jaussely, was tasked with drawing up a “Plan for the development of the city of Strasbourg and its surroundings”, approved by the city council in 1932. In this plan, the concept of concentric urban expansion with its system of avenues and boulevards overlaps with a new idea of urban development that takes into account the landscape of the greater Strasbourg area and its numerous watercourses with a network of green corridors.

However, its implementation was stunted by, on the one hand, the slowing down of the development dynamics and uncertain financial resources, and on the other, by the veto of the French government which insisted on the construction of the Maginot Line. Laforgue's plans came to nothing, nonetheless, the leap of scale set out in the plan of 1932 and the idea of urban development in harmony with nature became the basic principle of the development plans of the Strasbourg metropolitan area to this day. Thus, the expansion of the border town of Strasbourg, whose population doubled between 1871 and 1910 reaching 180 thousand residents, stagnated during the interbellum, especially that, unlike in Poznań, no new districts were added.

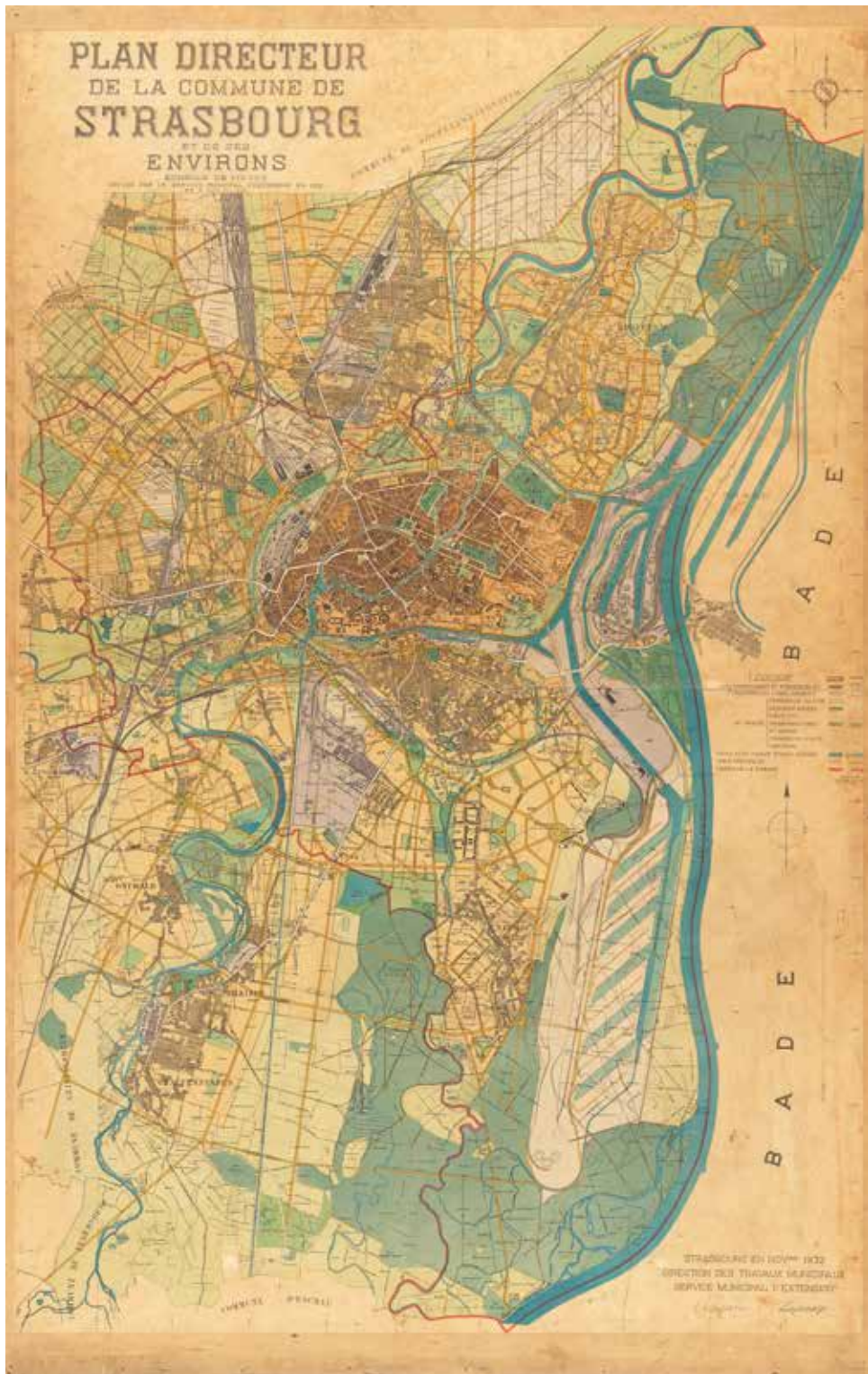
As of 1918, the situation in Poznań was different and the city grew faster than Strasbourg. Beginning in 1919, the population rose by approximately 50 thousand residents per decade, reaching 250 thousand in 1930 (despite the fact that some 50 thousand Germans left the city after 1918). And although the planning personnel was replaced, the now Polish city continued the extension plan laid out by Josef Stübgen between 1903 and 1914.

3. Paul Dopff, *Projekt południowego rozszerzenia Strasburga*, 1926 (AVES)

3. Paul Dopff. *Plan for the southern extension of Strasbourg*, 1926

4. Georges Laforgue, *Plan rozwoju miasta Strasburga i jego okolic*, 1932 (AVES)
4. Georges Laforgue. *Plan for the development of the city of Strasbourg and its surroundings*. 1932

Od połowy lat 20. XX wieku dynamiczny rozwój miasta wyznaczyły dwa przeciwstawne impulsy, z którymi wiążą się dwie całkiem różne miejskie narracje. O ile przed usunięciem fortyfikacji miasto odwracało się od Warty, o tyle włączenie w 1924 roku nowych dzielnic na dużych obszarach wschodniego brzegu Warty, które prawie podwoiło obszar miasta, spowodowało przesunięcie rzeki z peryferii do centrum. Rosła świadomość, że dolina Warty — poza korektami koryta rzeki, zagospodarowaniem obszarów przemysłowych i portowych czy stworzeniem możliwości rekreacyjnych — może być tożsamościowym składnikiem rozwijającego się Poznania, chcącego zapewnić sobie pozycję nowoczesnej metropolii wśród polskich miast. Z drugiej strony od stuleci rozwój Poznania kierował się coraz dalej na zachód od Ostrowa Tumskiego, poprzez średniowieczne miasto, Wilhelmsplatz i Święty Marcin, po dworzec i tereny wytyczone przez Stübgena wraz z dzielnicą cesarską. Tereny wyznaczone na Wystawę Wschodnioniemiecką (1911) wraz z charakterystyczną Wieżą Górnośląską Hansa Poelziga spowodowały, że rozwój miasta na zachód ponownie przyspieszył. Dodatkowo wzmocniony został przez dalszą rozbudowę terenów wystawowych na potrzeby Powszechnej Wystawy Krajowej (PeWuKa; 1929).

W 1929 roku biuro rozbudowy miasta pod kierownictwem Sylwestra Pajzderskiego (1886–1953), wykształconego na Politechnice w Berlinie-Charlottenburgu, przedstawiło plan generalny rozszerzenia Poznania. Oprócz funkcjonalnego podziału miasta na tereny przemysłowe i mieszkaniowe zawierał on propozycje rozbudowy sieci kolejowej i stworzenia terenów zielonych wzdłuż cieków rzecznych w rejonie aglomeracji poznańskiej. Krytyka tego planu doprowadziła do ogłoszenia w 1930 roku ogólnokrajowego konkursu urbanistycznego na „Projekt zabudowy i regulacji miasta Poznania”, którego zakres wyznaczał dalekosiężne cele rozwoju miasta. Przy założonej na rok 1980 prognozie ludnościowej (800 tys. mieszkańców) wokół rdzenia miasta miała powstać de facto znacznie większa, nowa metropolia.

Wyniki konkursu zostały włączone do prac założonego w 1931 roku biura urbanistycznego pod kierownictwem Władysława Czarneckiego (1895–1983), w którym w kolejnych latach sporządzono analitycznie ugruntowany i szczegółowy plan ogólny dla Poznania. Pochodzący ze Lwowa Czarnecki nie był do tej pory uznanym urbanistą, ale jako student architektury na Politechnice Lwowskiej uczęszczał na zajęcia prowadzone przez Ignacego Drexlera (1878–1930),

From the mid-1920s, the dynamic growth was determined by two opposing forces and two completely different urban narratives. While the demolition of the fortifications redirected the city towards the Warta River, the incorporation in 1924 of new districts in the large stretches of its east bank nearly doubled the urban area and shifted the river from the outskirts to the city centre. Planners became more and more aware that apart from adjusting the riverbed, the development of industrial and port areas, as well as providing leisure facilities, the valley of the Warta could become an identity factor for the growing city, which wanted to secure the status of a modern Polish metropolis. On the other hand, for centuries Poznań's growth progressed further and further westward from Ostrów Tumski, through the medieval city, through Wilhelmsplatz (Plac Wolności) and St. Martin Street, to the railway station and the sectors planned by Stübgen, including the Imperial District. In 1911, the area assigned to the East German Exhibition, featuring the characteristic Upper Silesia Tower designed by Hans Poelzig, accelerated the westward development. Later, this was reinforced by the expansion of the fair ground for the purpose of the Polish General Exhibition (PeWuKa) in 1929.

That same year, the municipal office for city extension, headed by Sylwester Pajzderski (1886–1953), who was educated in Berlin at the Technical University of Charlottenburg, presented a masterplan for Poznań. Apart from a functional division of the city into industrial and residential districts, it included proposals to expand the railway network and to create green areas along the river courses within the Greater Poznań region. Subsequently, in 1930 a nationwide competition was held for town planners titled “Regulacja i rozwój miasta Poznania” (Regulation and development of the city of Poznań). The scope of the competition set far-reaching objectives. In fact, based on a population forecast of 800 thousand inhabitants by 1980, a new much larger metropolis was to be built around the core of the city.

The outcomes of the competition were incorporated into the work of the town planning department established in 1931, which elaborated a very analytical and detailed masterplan in the subsequent years. It was managed by Władysław Czarnecki (1895–1983), who was not a widely recognised planner at the time. As a student of architecture at the Lviv Polytechnic, he was taught by Ignacy Drexler (1878–1930), who founded its department of town

który założył tam w 1913 roku wydział urbanistyki — pierwszy taki wydział utworzony w państwie polskim po 1918 roku. Czarnecki, ukształtowany przez szkołę galicyjsko-wiedeńską, zapoznał się ze sceną planistyczną i budowlaną Europy Zachodniej, odbywając liczne podróże m.in. do Berlina, gdzie w 1931 roku odbywały się Międzynarodowy Kongres Mieszkalnictwa i Urbanistyki oraz wystawa planów zabudowy zorganizowana przez Niemiecki Związek Miast⁴.

Plan Czarneckiego wykroczył daleko poza założenia Stübgena i wskazywał na zmianę paradygmatu, który zaczął kształtować się między innymi dzięki współpracy z botanikiem Adamem Wodziczką (1887–1948). W strukturze przestrzennej aglomeracji poznańskiej połączono sieć zielonych bulwarów i nowych obwodnic wytyczonych jeszcze przez Stübgena na linii pruskich fortów zewnętrznych z klinowym systemem zieleni wzdłuż biegu rzeki Warty oraz jej prawego i lewego dopływu: Cybiny i Bogdanki. Te cztery kliny rozluźniły tereny zabudowane i stworzyły przestrzeń dla natury i terenów rekreacyjnych w pobliżu miasta, sięgających wody i zieleni aż po centrum miasta. Pierwowzorem tej pierścieniowo-klinowej koncepcji był schemat promienistego układu miejskiego, który został opracowany w 1910 roku przez Rudolpha Eberstadta, Brunona Möhringa i Richarda Petersena na konkurs „Wielki Berlin”. Uznano wtedy, że metropolia nie powinna już rozrastać się koncentrycznie, lecz gwiazdździe, wzdłuż linii podmiejskich kolei. Otwarte przestrzenie pomiędzy korytarzami rozwojowymi odpowiadają licznym berlińskim lasom, jeziorom i ciekom wodnym.

Do początku II wojny światowej opracowano ogólny plan nowoczesnej, wyposażonej we wszystkie potrzebne funkcje, przyszej metropolii mającej liczyć 600 tys. mieszkańców (a mniej więcej tyle obecnie liczy Poznań). Zdefiniowane w planie kliny zieleni zostały zalesione, powstały obiekty sportowe, parki i rozległe szlaki turystyczne. Na pierwszy plan wysunęły się coraz bardziej także kwestie planowania regionalnego. I tak, w 1933 roku, w biurze planowania miasta powstało biuro planowania regionalnego. Dzięki nowatorskim tematom, precyzyjnym opracowaniom i ekspertyzom, całościowy plan Czarneckiego oparty na systemie pierścieniowo-klinowym z przestrzeniami krajobrazowymi, wkomponowanymi w przewiewny i rozluźniony organizm miejski,

---

⁴ Władysław Czarnecki, *Wspomnienia architekta*, wybór i opracowanie Hanna Grzeszczuk-Brendel, Grażyna Kodym-Kozaczko, Poznań 2015, s. 223–226.

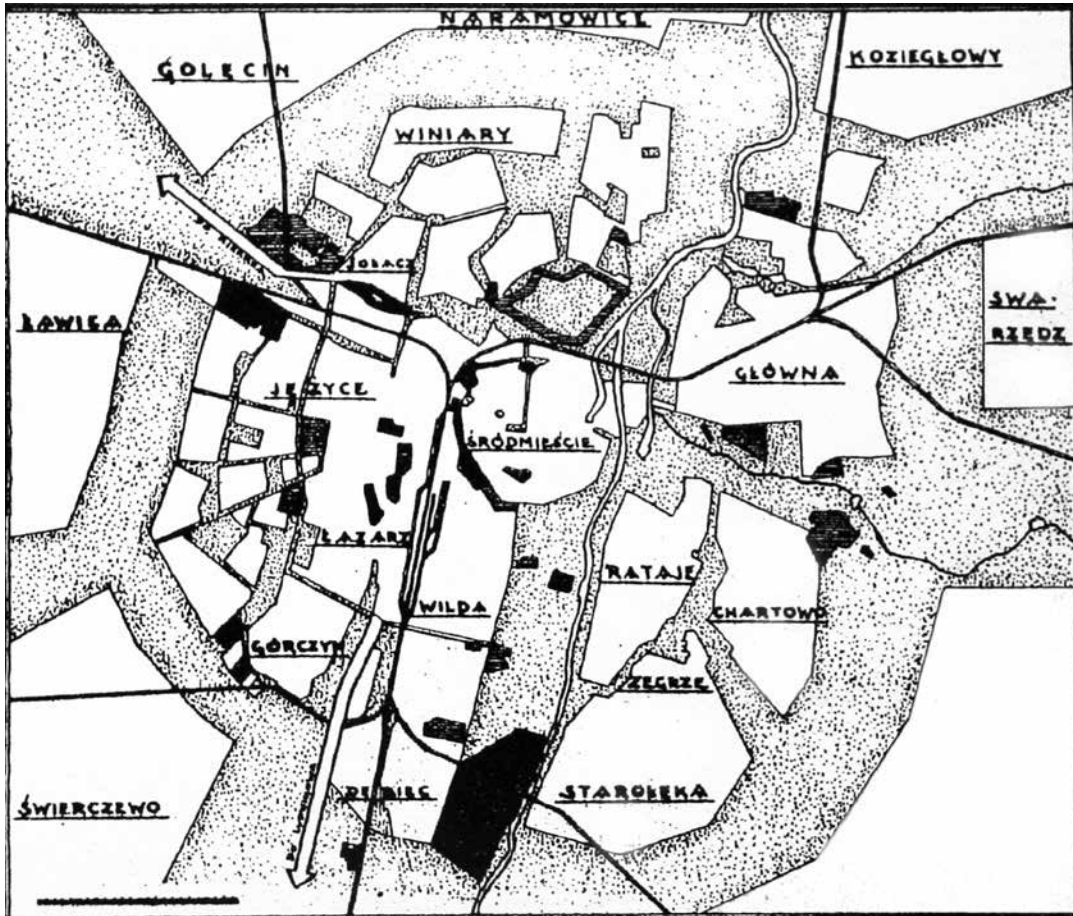
planning in 1913, the first of its kind in the Polish state after 1918. Czarnecki, formed by the Galicia-Vienna school, became familiar with the planning and construction scene of Western Europe thanks to his extensive travels, including to Berlin which, in 1931, hosted the International Housing and Town Planning Congress, in addition to an exhibition of development plans organised by the Association of German Cities.⁴

Ultimately, Czarnecki's plan went far beyond that of Stübgen and pointed to a paradigm shift, which began to take shape, also thanks to his cooperation with the botanist Adam Wodziczko (1887–1948). The spatial structure of the Greater Poznań region combined a network of green boulevards and new ring roads laid out earlier by Stübgen on the line of the Prussian outer fort belt with a wedge-shaped system of green corridors along the Warta River and its right and left tributaries, Cybina and Bogdanka, respectively. The four wedges loosened up the built-up areas and created space for nature and recreation close to the city, including lakes, ponds and watercourses, which reached the actual centre. The prototype of this green wedge and ring system was the radial urban layout system submitted by Rudolf Eberstadt, Bruno Möhring and Richard Petersen to the competition for the “Greater Berlin” in 1910. They stipulated that the metropolis should no longer grow concentrically, but radially along the suburban railways, thus the open spaces between the development corridors in Poznań correspond to Berlin's numerous forests, lakes and watercourses.

By the outbreak of World War II, a masterplan had been drawn up for a modern future metropolis of 600 thousand residents (i. e. approximately the population of Poznań today), equipped with all the necessary functions. The plan foresaw afforested green wedges, sports facilities, parks and extensive hiking trails, all of which were realised. Thus, the concerns of regional planning became increasingly important. In 1933, a regional planning office was opened in the town planning department. Thanks to the innovative themes, detailed studies and expert surveys, Czarnecki's holistic plan based on the wedge and ring system with its landscape areas integrated into an aerated and loosened urban organism proved to

---

⁴ Władysław Czarnecki, *Wspomnienia architekta*, wybór i opracowanie Hanna Grzeszczuk-Brendel, Grażyna Kodym-Kozaczko, Poznań 2015, s. 223–226.

5. Władysław Czarnecki, *Projektowany klinowo-pięścieniowy system zieleni w Poznaniu*, 1932 (Biblioteka Raczyńskich, Poznań)

5. Władysław Czarnecki. *Project for the green wedge and ring system in Poznań*. 1932

okazał się przełomowy zarówno dla planowania urbanistycznego okresu okupacji, jak i powojennego czy współczesnego.

point the way forward for planning during the Nazi occupation and to this day.

Krajobraz miejski i planowanie przestrzenne w czasach II wojny światowej

Problematyka relacji między (historycznym) miastem a krajobrazem była badana przynajmniej od lat 20. XX wieku. Wynikającym z tej relacji sprzecznościom próbowano sprostać na przykład za pomocą modelu „krajobrazu miejskiego” (Stadtlandschaft), czyli aglomeracji bliskiej naturze, z rozległymi dzielnicami o raczej niewielkiej gęstości zabudowy. Prekursorskie koncepcje krajobrazowe były rozwijane

‘Stadtlandschaft’ and regional planning during World War II

The dissolution of the contrast between (historic) city and countryside has been questioned at least since the 1920s, for example in the model of the “Stadtlandschaft” (city landscape), a large city that is close to nature, widely dispersed into neighbourhoods with rather low building density. Pioneering Stadtlandschaft concepts were developed by Rudolf Schwarz (1897–1961) and Hans Bernhard Reichow (1899–1974), including in the annexed territories of France and Poland. Strasbourg-born Schwarz

przez Rudolfa Schwarza (1897–1961) i Hansa Bernharda Reichowa (1899–1974), również na zaanektowanych terenach Polski i Francji. Schwarz, który urodził się w Strasburgu, projektował modelowe plany osadnicze dla całych regionów miejskich w Lotaryngii oraz jako generalny planista Kolonii (Diedenhofen/Thionville, 1942–1943; Kolonia, 1949). Pochodzący z Rogowa na Pomorzu Zachodnim Reichow zdobywał doświadczenie jako dyrektor rozbudowy Szczecina i ekspert w Poznaniu (Szczecin, 1940; Poznań, 1941–1943), a także jako współpracownik w zespole Alberta Speera do spraw odbudowy zombardowanych miast. Te doświadczenia zostały przez niego przedstawione krótko po wojnie w publikacjach, które były przełomowe w dyskursie planistycznym w Republice Federalnej Niemiec, przede wszystkim w *Organische Stadtbaukunst* z 1948 roku⁵.

Inne ważne impulsy pochodziły od geografa Waltera Christallera (1893–1969), który na początku lat 30. XX wieku stworzył teorię „ośrodków centralnych”. Jeszcze do niedawna była ona stosowana w planowaniu regionalnym i krajowym w Niemczech⁶. Swoją teorią Christaller próbował wyjaśnić prawidłowości rozmieszczenia osadnictwa w południowych Niemczech, przy czym w sposób naturalny włączył do swoich rozważań, oprócz północno-zachodniej Szwajcarii, także Alzację-Lotaryngię, zacierając istniejące granice państwowe i narodowe. Jego zdaniem planowanie regionalne powinno uwzględniać oddziaływanie „funkcji rynkowej” danego miasta i w odniesieniu do niej określić spójność obszaru opartego na sieci powiązań między rynkami a zakresem ich oddziaływania. Model Christallera jest mocno zhierarchizowany: miejscowości niższego rzędu zawsze znajdują się w sferze wpływów miejscowości wyższego rzędu, które skupiają podstawowe usługi swojego obszaru i charakteryzują się odpowiednim znaczeniem. Według Christallera najważniejszymi centralnymi lokalizacjami dla rozszerzonego regionu Górnego Renu były Frankfurt, Strasburg, Stuttgart i Zurych.

Teoria „ośrodków centralnych” bazowała na przestrzennym schemacie organizacyjnym, który bezpośrednio łączył się z planowaniem przestrzennym i polityką ludnościową reżimu nazistowskie-

designed exemplary settlement plans for entire urban regions in Lorraine (Diedenhofen/Thionville, 1942–1943) and for Cologne (1949). Reichow, who was from Rogów in West Pomerania, gained similar experience as the director the building department of Szczecin (1940) and as an expert in Poznań (1941–1943). He also worked with Albert Speer’s Task Force for the Reconstruction of Bomb-destroyed Cities and presented his experiences shortly after the war in publications that were ground-breaking for the planning discourse in the Federal Republic of Germany, most notably his 1948 “Organic Urbanism”.⁵

Other important incentives were proposed by geographer Walter Christaller (1893–1969), who in the early 1930s formulated the “central place theory” which was applied in regional and federal spatial planning in Germany until recently.⁶ Using his theory, Christaller tried to explain the regularities of settlement distribution in Southern Germany, in which he also unhesitatingly included Northwestern Switzerland and Alsace-Lorraine, ignoring the existing national borders. In his opinion, state and regional planning was supposed to take into account the influence of a city’s “market function” and use it as point of reference to define the cohesion of an area based on a network of connections between the markets and the extent of their impact. Christaller’s model was strongly hierarchical: the lower-order places were always within the sphere of influence of the higher-order ones, which served as a hub of their region’s central services and had a corresponding surplus of importance. According to Christaller, the most important central locations for the extended area of the Upper Rhine region were Frankfurt, Strasbourg, Stuttgart and Zurich.

The central place theory formed a system of spatial organisation which was directly integrated into the spatial planning and population policy of the Nazi regime. It was implemented by Reichsführer-SS Heinrich Himmler, the Reich Commissioner for the Consolidation of German Nationhood (RKF),⁷ as well as by the planning authorities of the annexed Reichsgaue. In the conquered territories, Germanisation was to be combined with structural

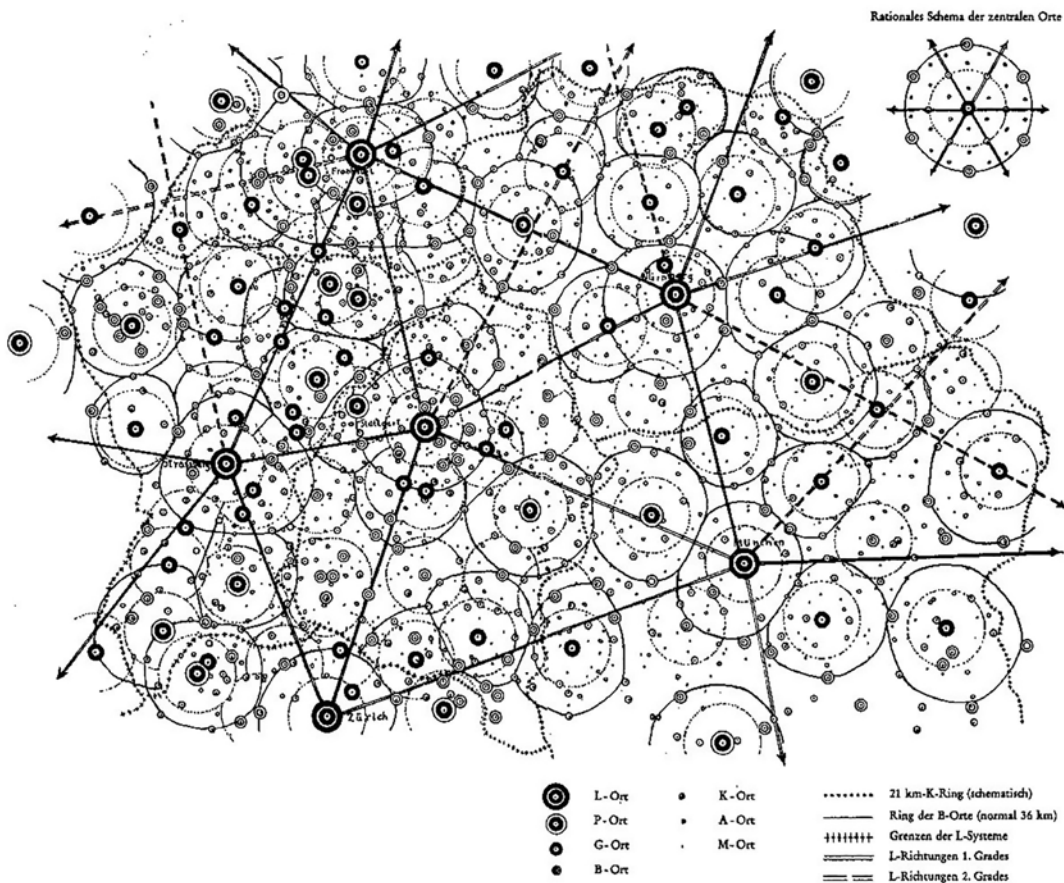
⁵ Hans Bernhard Reichow, *Organische Stadtbaukunst. Von der Großstadt zur Stadtlandschaft*, Braunschweig 1948.

⁶ Walter Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.

⁵ Hans Bernhard Reichow, *Organische Stadtbaukunst. Von der Großstadt zur Stadtlandschaft*, Brunswick 1948.

⁶ Walter Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.

⁷ Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums.

6. Walter Christaller, *Centralne miejsca w południowych Niemczech*, 1933 (Christaller 1933)

6. Walter Christaller. *Central places in Southern Germany*, 1933

go i był realizowany przez Heinricha Himmlera, Reichsführera SS i Komisarza Rzeszy do spraw Umocnienia Niemczyzny (RKF⁷) oraz sztabu planistyczne Okręgów Rzeszy. Na podbitych terytoriach germanizacja miała łączyć się ze strukturalną modernizacją. Na Wschodzie oznaczało to postulat planowania totalnego i ukształtowania zdobytej przestrzeni w najdrobniejszych szczegółach. Z kolei Alzacja-Lotaryngia była uważana przez władzę nazistowską za region zasadniczo niemiecki, dlatego też działania planistyczne ukierunkowano przede wszystkim na odbudowę terenów zniszczonych w 1940 roku. Jednak tutaj także po zakończeniu walk doszło do wysiedleń, deportacji i wyłączeń części miejscowej ludności. Jej miejsce zajęli Niemcy

modernisation. In the east, this necessitated total planning and shaping of the conquered space down to the finest detail. In the west, on the other hand, the Nazi authorities considered Alsace-Lorraine an essentially German region, which was the reason why planning efforts were targeted primarily at rebuilding the regions that had been destroyed in 1940. Nonetheless, here too, after the end of the hostilities much of the local population was displaced, deported or dispossessed. Subsequently, the residents were replaced by German colonists from the "Old Reich", who settled in a network of "German" model farms and villages around main villages as centres of rural life.

Christaller presented his vision of the reorganisation of the annexed "German East" already in 1941. After the attack on the Soviet Union, his concepts were incorporated into the "Generalplan Ost" (Mas-

⁷ Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums.

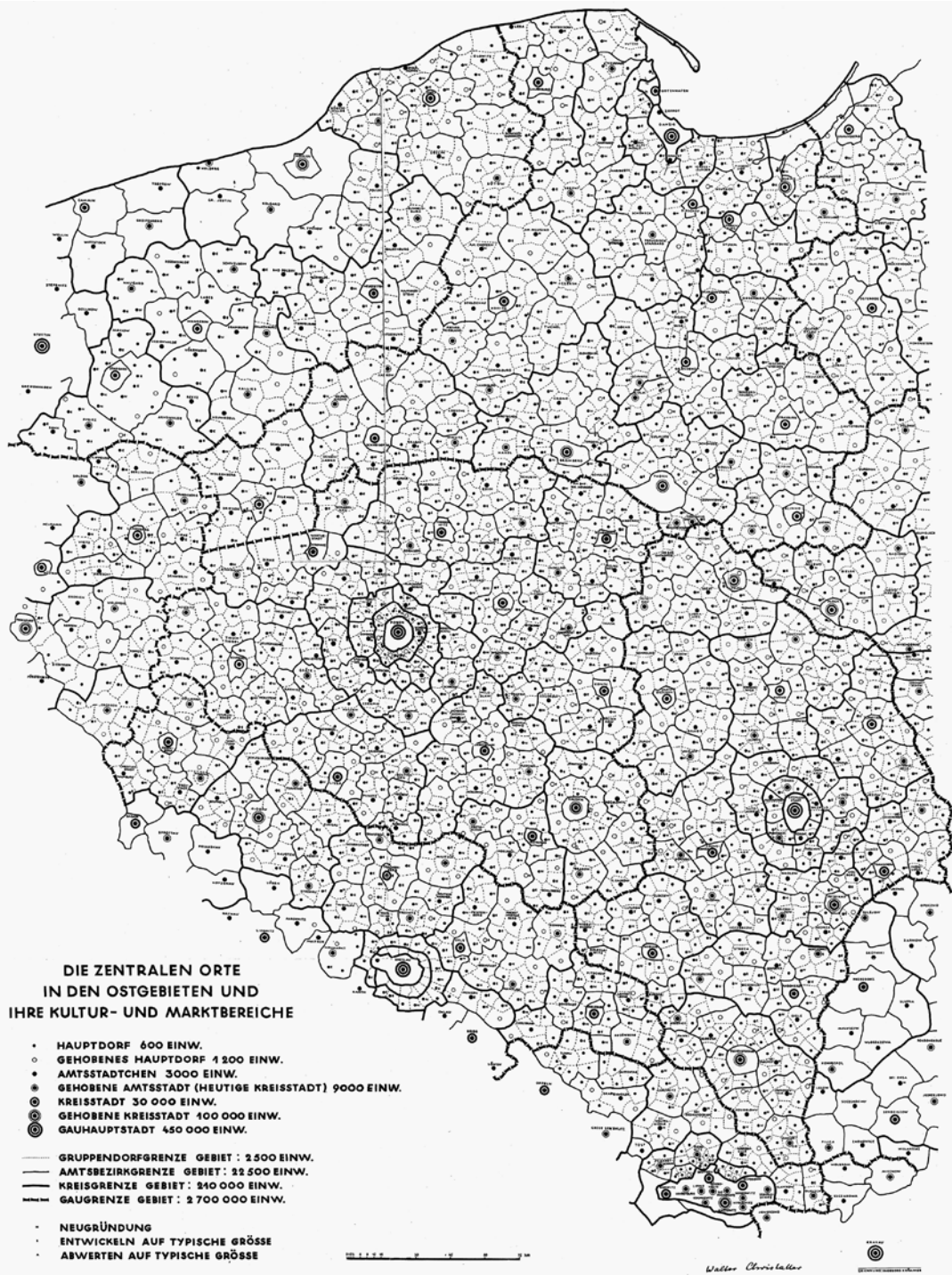
koloniści ze „Starej Rzeszy” (Altreich), którzy mieli stworzyć sieć wzorcowych gospodarstw i wsi.

Wizja Christallera dotycząca reorganizacji anektowanego „niemieckiego Wschodu” została przedstawiona już w 1941 roku. Jego pomysły włączono do „Generalnego Planu Wschodniego”, który powstał w biurze planowania RKF kierowanym przez agronoma Konrada Meyera (1901–1973), po ataku na Związek Radziecki. W obrębie anektowanych zachodnich i północnych ziem polskich Christaller pracował szczegółowo nad strukturą i kształtem nowo utworzonego Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie i Kraju Warty skupionych wokół ich stolic — Gdańska i Poznania. Z woli gauleitera Arthura Greisera (1897–1946) Kraj Warty miał stać się „spichlerzem Rzeszy” i „palatynatem niemieckiego Wschodu”. W biurze planowania RKF specjalny pełnomocnik Himmlera, architekt ogrodów i projektant krajobrazu, Heinrich Wiepking-Jürgensmann (1891–1973) został w 1939 roku głównym projektantem krajobrazu. W 1943 roku objął kierownictwo Wydziału Ochrony Przyrody i Krajobrazu Okręgu Warty w imieniu swojego byłego ucznia Wernera Lendholta (1912–1980), który od 1939 roku kierował Poznańskim Urzędem Ogrodowo-Cmentarno-Leśnym. Propagował on zniemczenie zaanektowanego krajobrazu przez planowe nasadzenia zieleni, zakładanie ufortyfikowanych wsi (*Wehrdörfer*) i gospodarstw rolnych jako wałów granicznych (*Wehrlandschaften*) i „mostów niemieckości” (*Volkstumsbrücken*) prowadzących do rdzennych Niemiec. Celem było stworzenie rozdrobnionego, efektywnego „niemieckiego krajobrazu kulturowego”, w którym „polskie wyspy” z czasem zostaną zgermanizowane. Kompleksowa działalność planistyczna RKF została zaprezentowana szerszej publiczności w 1941 roku na wystawie „Planowanie i budowa na Wschodzie”, najpierw w Berlinie, a następnie w Poznaniu.

Już w 1939 roku architektowi Waltherowi Bangertowi (1905–1945) Speer i Greiser zlecieli zaprojektowanie stolicy okręgu, a w 1940 roku Poznań został uznany za miasto wymagające przekształceń (*Neugestaltungstadt*). Zlecenie to architekt realizował równoległe z planowaniem konkurencyjnego miasta — Łodzi. Bangert był doświadczonym urbanistą, który przez wiele lat współpracował z Hermannem Jansenem. W planie rozwoju Poznania Bangert wraz ze swoim przyjacielem i współpracownikiem Wolfgangiem Draeslem (1912–po 1975) zaproponował typowy dla przekształcanych miast Speera system osi, który miał na celu monumentalizację przestrzeni miejskiej i teatralizację budynków

ter Plan for the East), which was created in the RKF planning office headed by agronomist Konrad Meyer (1901–1973). As far as the western and eastern Polish territories were concerned, Christaller worked carefully on the structure and shape of the newly created regions of Reichsgau Danzig – West Prussia (roughly Gdańsk and Pomorskie Voivodeship) and Reichsgau Wartheland (or Warthegau, roughly Greater Poland and adjacent areas), centred around their capitals: Gdańsk and Poznań respectively. Gauleiter Arthur Greiser (1897–1946) intended to make the Wartheland the “granary of the Reich” and the “palatinate of the German East”. In 1939, the RKF planning office appointed Himmler’s special representative, garden and landscape architect Heinrich Wiepking-Jürgensmann (1891–1973) to the position of chief landscape designer. In 1943, he became the head of the Department for the Conservation of Nature and Land Stewardship in the Warthegau by proxy for his former student Werner Lendholt (1912–1980) who had been the head the Poznań Office for Gardens, Cemeteries and Forests since 1939. Wiepking advocated the “Germanisation” of the annexed landscape through systematic afforestation and planting of hedges. “Fortified” landscapes, villages and farms should form “border ramparts” and “folk bridges” connected to the “Old Reich”. This aimed to create a small-scaled, efficient “German cultural landscape” where “Polish islands” would be germanised over time. The RKF’s comprehensive planning activities were presented to the wider public in 1941 at the Planning and Building in the East exhibition, first in Berlin and later in Poznań.

Already in 1939, architect Walther Bangert (1905–1945) was commissioned by Speer and Greiser to design the capital of the Warthegau, and in 1940 Poznań received the status of a so-called “Neugestaltungstadt” (city requiring transformation). Bangert was an experienced town planner who had worked with Hermann Jansen. Together with his colleague Wolfgang Draesler (1912–post 1975), he proposed a system of axes intended to monumentalise the urban space and theatricalise the state and party buildings, which reflected the usual approach for redesigning Neugestaltungsstädte under Speer’s responsibility. Hence Bangert’s plans envisaged to re-transform Poznań’s “re-Polonised” east-west development axis of the 1920s into an axis running from west to east. Coming from Berlin and the Old Reich in the west and not from Ostrów Tumski in the

7. Walter Christaller, *Centralne miejsca na ziemiach wschodnich oraz ich obszary kulturowe i rynkowe*, 1941 (Christaller 1941)

7. Walter Christaller. *Central places in the Eastern territories and their cultural and market areas*. 1941

8. Walther Bangert i Wolfgang Draesel, *Ogólny plan rozszerzenia Poznania*, 3 maja 1940 r. (Spuścizna Bangerta)

8. Walther Bangert and Wolfgang Draesel. *Spatial development plan for Poznań*. 3 May 1940

państwa i partii. W ten sposób „zrepolonizowana” w latach 20. XX wieku rozwojowa oś Poznania wschód–zachód została w planach Bangerta ponownie przekształcona w oś zachód–wschód. Zaczynająca się na zachodzie Via triumphalis prowadziła przez nowe dzielnice zachodnie, przez dworzec kolejowy i Dzielnicę Cesarską do centrum miasta i dalej na wschód przez Wartę. Problematyczne okazało się miejsce kulminacyjne tej inscenizacji. Planowane Forum Okręgu (*Gauforum*) z Halą Ludową (*Halle des Volkes*), budynkami reprezentacyjnymi i administracyjnymi konkurowało z pałacem cesarskim, co widać w różnych wariantach projektowych rozpatrywanych przez Speera, które ostatecznie nie zostały zrealizowane. Mimo raczej negatywnego stosunku Hitlera

east, the Via triumphalis led through the new western districts, via the railway station and the Imperial District into the city centre and further east across the Warta River. A problem emerged with the pinnacle of these theatrics. The planned “Gauforum”, which featured the “Halle des Volkes” (People’s Hall) and several representative and administrative buildings, competed with the Imperial Castle, which can be seen in the various design options considered by Speer. Ultimately, these were never realised. Despite Hitler’s rather negative attitude towards the late German Empire, it was the remodelling of the Castle in Poznań into the “Führer’s residence”, based on a design by Franz Böhmer (1907–1943), that stood for the German claims to rule over Poland.

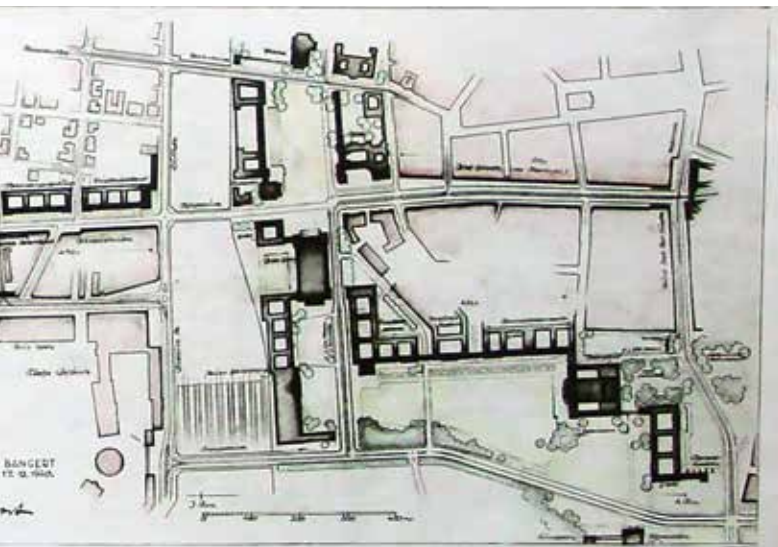

10. Walther Bangert i Wolfgang Draesel, *Widok od zachodu na makietę Forum Okręgu z Halą Ludową jako zakończeniem Schlossfreiheit, po prawej plac defilad z nowym teatrem i dworcem kolejowym w osi Wieży Górnośląskiej*, 1940 (Archiwum Gutschowa)

10. Walther Bangert and Wolfgang Draesel. *View of the Gauforum from the west, with the People's Hall as the ending of Schlossfreiheit, and a parade square, a new theatre and the railway station on the right, on the axis of the Upper Silesia Tower*. 1940

do Cesarstwa zamek w Poznaniu przebudowany na „rezydencję Führera” według projektu Franza Böhmera (1907–1943) miał reaktywować niemieckie roszczenia do władzy nad Polską.

As far as Poznań's spatial structure was concerned, Bangert's overall plan tied in with Czarnecki's ideas. Around the city centre, he envisaged a system of green wedges separating the new urban districts

9. Walther Bangert i Wolfgang Draesel, *Plan trasy: ulica Bukowska – Schlossfreiheit, zachodnia część Via triumphalis*, 17 grudnia 1940 r. (Archiwum Gutschowa)

9. Walther Bangert and Wolfgang Draesel, *Plan of Bukowska Street – Schlossfreiheit, western part of Via triumphalis*, 17 December 1940

W strukturze przestrzennej Poznania ogólny plan Bangerta opierał się jednak na pomysłach Czarneckiego. Wokół centrum miasta zakładał system zielonych klinów oddzielających nowe obszary miejskie rozciągające się aż do pierścienia zewnętrznych fortołów. Tarasy po obu stronach Warty przekształcono w równoległe pasy osadnicze, a na zachodzie Poznania koncentryczny rozwój bazował na terenach zieleni wzdłuż osi wschód–zachód. Nowym projektem infrastrukturalnym było połączenie autostradowe z Rzeszą, biegnące na południe od Poznania przez Wartę. Z kolei Warta, nad której regulacją pracowano w latach 1940–1941, miała zostać przekształcona w port i pas przemysłowy. Podstawowym założeniem projektu Bangerta było połączenie krajobrazu Poznania z przestrzenią wokół miasta. Przy aktywnym wsparciu Lendholta i Wiepkinga, którzy opracowali ogólny plan zieleni dla Poznania, wzdłuż Warty, Cybiny i Bogdanki powstały rozległe obiekty rekreacyjne, tereny sportowe i wodne, wytyczono aleje i ścieżki spacerowe, zasadzono lasy.

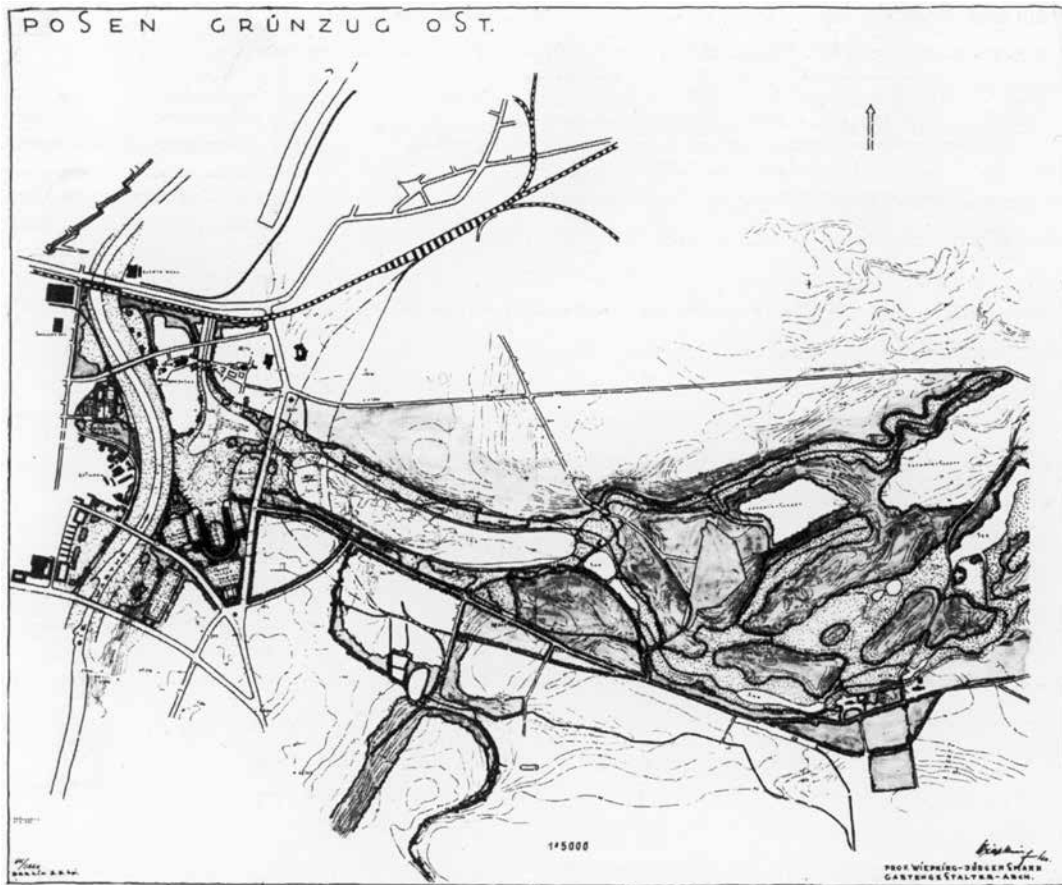
Po ataku na Związek Radziecki w 1941 roku niemiecki przemysł zbrojeniowy został przeniesiony na wschód. W związku z tym Reichow w latach 1941–1943 sporządził raport dotyczący kwestii osadnictwa przemysłowego i handlowego w Poznaniu⁸. Według

stretching up to the ring of the outer forts. The terraces on both sides of the Warta were to be transformed into parallel linear settlement zones, whilst in the west of Poznań the city extension was concentric with green areas along the west-east axis. A new infrastructure project was the connection to the Reich motorway running south from Poznań across the Warta. The river itself which was being regulated between 1940 and 1941, was to be transformed into a linear port and industrial zone. Bangert's basic concept was to connect Poznań's landscape with the surrounding areas. With the active support of Lendholt and Wiepking, who had developed a general landscape plan for Poznań, extensive recreation and sports facilities as well as pools and lakes were created along the Warta and the Cybina and Bogdanka rivers, in addition to hiking paths, tree-lined roads and afforested stretches of land.

Following the attack on the Soviet Union in 1941, the German arms industry was relocated to the east. Subsequently, between 1941 and 1943, Reichow drew up a "Urban planning report on the industrial and commercial settlement in Poznań".⁸ Based on the principle of organic urbanism, the "Stadtlandschaft Posen" was to be built like a living organism that would symbiotically connect and harmonious-

⁸ Raport Reichowa znajduje się w Deutsches Kunstarchiv, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Sign. I, B-190 a–d).

⁸ Reichow's report is available at the Deutsches Kunstarchiv, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Sign. I, B-190 a–d.

11. Heinrich Wiepking-Jürgensmann, *Wschodni pas zieleni w Poznaniu*, 3 marca 1940 r. (Miejski Konserwator Zabytków w Poznaniu [MKZ])

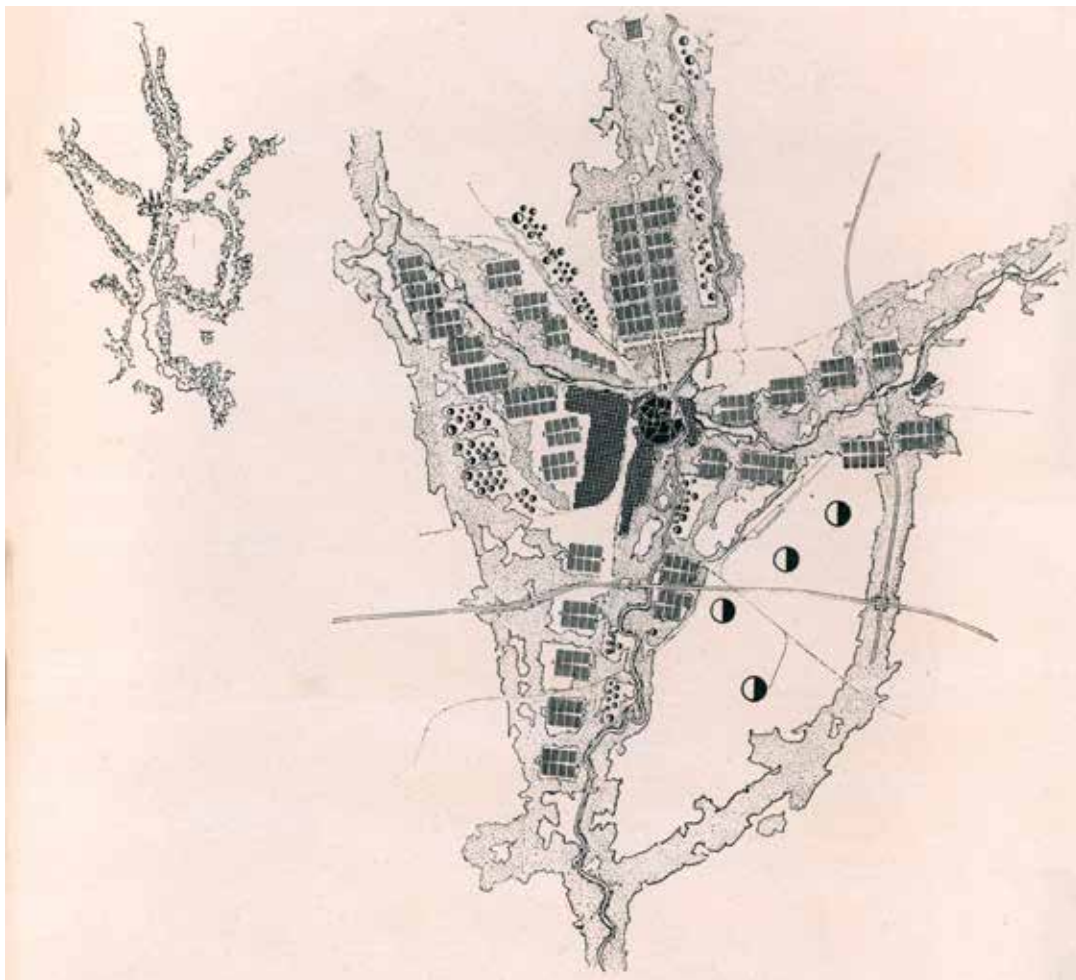
11. Heinrich Wiepking-Jürgensmann. *Green corridor east of Poznań*. 3 March 1940

zasad organicznej architektury miejskiej „miejski krajobraz Poznania” miał być jak żywy organizm i symbiotycznie łączyć się i rozrastać w zgodzie z otaczającym krajobrazem. Począwszy od centrum miasta z głównymi obiektami administracyjnymi, handlowymi i kultury, w krajobraz Poznania wpisywać się miały pasma osadnicze z terenami przemysłowo-handlowymi oraz osiedłami mieszkalnymi. Jak palczaste wypustki miały sięgać w krajobraz i łączyć go z centrum miasta. Reichow zestawiał swoje podejście do krajobrazu z podejściem Wiepkinga i odróżniając swoje dzieło od wielkiego planu Bangerta, uznał je za „dziecko zwarte, nieorganiczne, nieustrukturyzowanego projektu urbanistycznego”⁹. Choć Reichow nie wspominał ani słowem o planach Czarneckiego, jego miejski pejzaż Poznania nawiązywał do niego „w krzyżu [...] ulic,

ly grow with the surrounding landscape. Starting from the city centre and its main administrative, commercial and cultural facilities and institutions, the Poznań city landscape was to incorporate linear settlement ribbons with industrial, commercial and residential areas. Similar to finger-like protrusions, they were to reach into the rural area, whose landscape in return accompanied the settlement fingers to the city centre. Reichow juxtaposed his landscape approach with that of Wiepking and distinguished his work from Bangert’s overall plan which he considered “the child of a compact, non-organic, unstructured urban design”.⁹ Even though Reichow did not mention Czarnecki’s plans, in his Poznań city landscape, “the crossing [...] of streets, the crossing of green and built-up areas” was also based on “the

⁹ Reichow, *Organische Stadtbaukunst*, s. 60–61.

⁹ Reichow, *Organische Stadtbaukunst*, p. 60–61.

12. Hans Bernhard Reichow, *Krajobraz Miejski Poznania, po lewej propozycja Wiepkinga dotycząca zagospodarowania terenu w rejonie Poznania, 1941–1943* (Reichow 1948)

12. Hans Bernhard Reichow. *“Stadtlandschaft Posen” with Wiepking’s proposal for landscape development in the Poznań region. 1941–1943*

krzyżu zieleni i zabudowy z geotopograficznie odwzorowanym krzyżem dwóch dolin polodowcowych”.¹⁰

Z jednej strony miasto powinno być zakorzenione w lokalnym krajobrazie, z drugiej zaś powinno go eksponować, dlatego Reichow zaproponował utworzenie punktu kulminacyjnego dla wspólnoty nazistowskiej, swoistej „korony miasta”, na terenie Fortu Winiary. „Hala Ludowa” (*Halle des Volkes*) w odległości kilku minut od centrum miasta, osiągalna przez wiadukt przecinający dolinę wschód–zachód, miała dominować nad Starym Miastem i miejskim krajobrazem równocześnie.¹¹ Budynek niewinnie nazywany w roku 1948 „Halą

given geo- and topographical crossing of two glacial valleys”.¹⁰

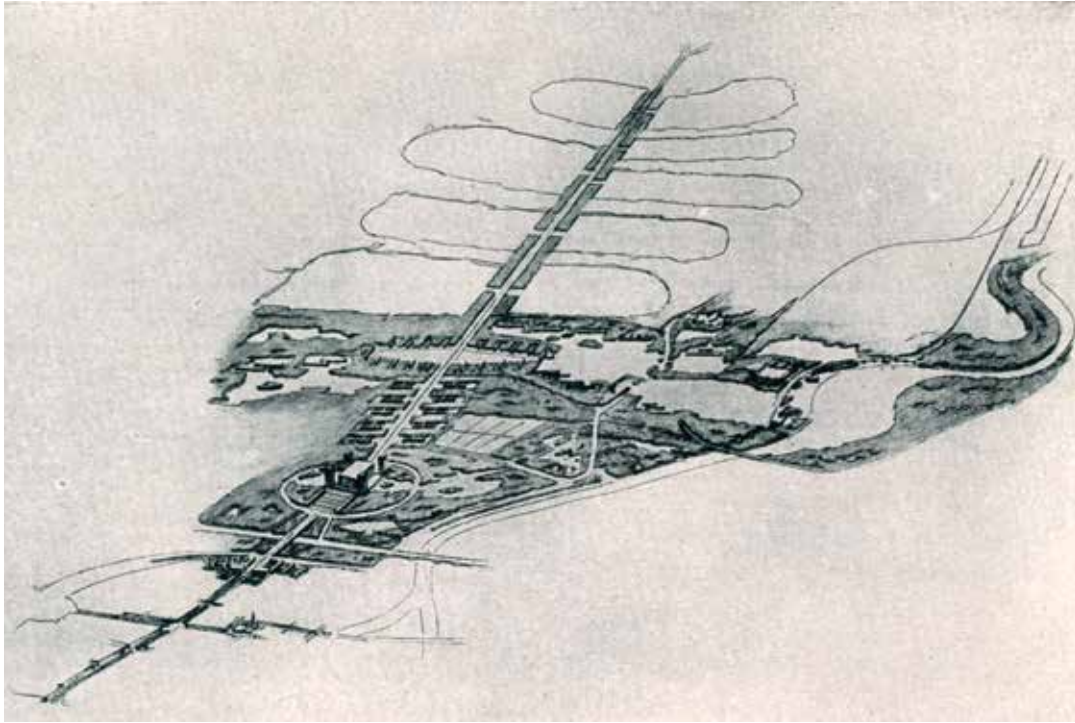
On the one hand, the city was to be rooted in the local landscape, and on the other, it was to emphasise it. Thus, Reichow proposed a focal point of the Nazi community, a specific “crown of the city” on the site of Fort Winiary. A few minutes from the city centre and reachable across a viaduct crossing the east-west valley, the building he unpretentiously renamed “Stadthalle” (City Hall) in his publication of 1948 was to tower above both the Old Town and the city landscape.¹¹ In fact it clearly resembled the “Halle des Vol-

¹⁰ Tamże, s. 201.

¹¹ Tamże.

¹⁰ Ibidem, p. 201.

¹¹ Ibidem.

13. Hans Bernhard Reichow, *Szkic Krajobrazu Miejskiego Poznania wokół korony miasta z Halą Ludową, widok od południowego zachodu, 1941–1943* (Reichow 1948)

13. Hans Bernhard Reichow. *View from the south-east of a part of the "Stadtlandschaft Posen" with the People's Hall. 1941–1943*

Miejską" (*Stadthalle*) miał wyraźnie przypominać Halę Ludową, zlokalizowaną na berlińskiej osi północ-południe w mieście, które Speer miał na rozkaz Hitlera przekształcić w „Światową Stolicę Germanię” (*Welthauptstadt Germania*).

W lutym 1945 roku Armia Czerwona zdobyła Poznań, co położyło kres niemieckiemu panowaniu. Zbiory archiwalne, zawierające plany urbanistyczne miasta, spłonęły w czasie walk o Poznań. Plan Pajzderskiego z 1929 roku i plany Czarneckiego z lat 30. przetrwały jedynie we fragmentach. Nazistowskie plany okresu okupacji nie uległy jednak zapomnieniu. Podczas gdy Reichow ideologicznie dopasował i doprecyzował swoją koncepcję krajobrazu miejskiego na potrzeby odbudowy zachodnich Niemiec, projekty Bangerta i Draesela, których zaniechano w Poznaniu po 1942 roku, odgrywały po wojnie — jak na ironię — ważną rolę, ponieważ przetrwały i wpisywały się w przedwojenne plany Czarneckiego, a tym samym były uwzględniane w planowaniu odbudowy Poznania¹².

¹² Grażyna Kodym-Kozaczko, *Przestrzeń, ludzie, idee. Urbanistyka Poznania w XX wieku*, Poznań 2017, s. 243.

kes” (People’s Hall) on the north-south axis in Berlin, which Speer, by the order of Hitler, was to transform into the “Welthauptstadt Germania” (World Capital Germania).

In February 1945, the Red Army took over Poznań and put an end to the German rule. Nevertheless, the Nazi plans survived. This was important due to the fact the archives containing the planning from the interwar period burned down during the Battle of Poznań and only fragments of Pajzderski’s plan of 1929 and those of Czarnecki from the 1930s remained. Whilst Reichow ideologically prepared and refined his *Stadtlandschaft* concept aligning it to the reconstruction of West Germany, ironically, Bangert’s and Draesler’s designs, abandoned in 1942, played an important role after the war. Being in line with Czarnecki’s earlier blueprints, they were subsequently used in the planning of the post-war reconstruction.¹²

In Strasbourg, following the collapse of the border on the Rhine in 1940, town planning also became

¹² Grażyna Kodym-Kozaczko, *Przestrzeń, ludzie, idee. Urbanistyka Poznania w XX wieku*, Poznań 2017, p. 243.

W Strasburgu, kiedy w 1940 roku upadła granica na Renie, urbanistyka stała się głównym narzędziem nazistowskiej władzy. Podobnie jak w Poznaniu niemiecka władza i tutaj snuła wielkie plany. Adolf Hitler przy okazji wizyty 29 czerwca 1940 roku osobiście zdecydował, że Strasburg należy rozbudować jako „miasto nad Renem”, zwłaszcza że jako nowa stolica okręgu strzegło teraz obszarów po obu stronach rzeki. W efekcie powstały efemeryczne plany „Nowego Strasburga” jako stolicy okręgu Górnego Renu, do którego zostały włączone Badenia i Alzacja z całkowicie już niemiecką rzeką jako elementem spajającym kulturowo, gospodarczo i przestrzennie ten obszar.

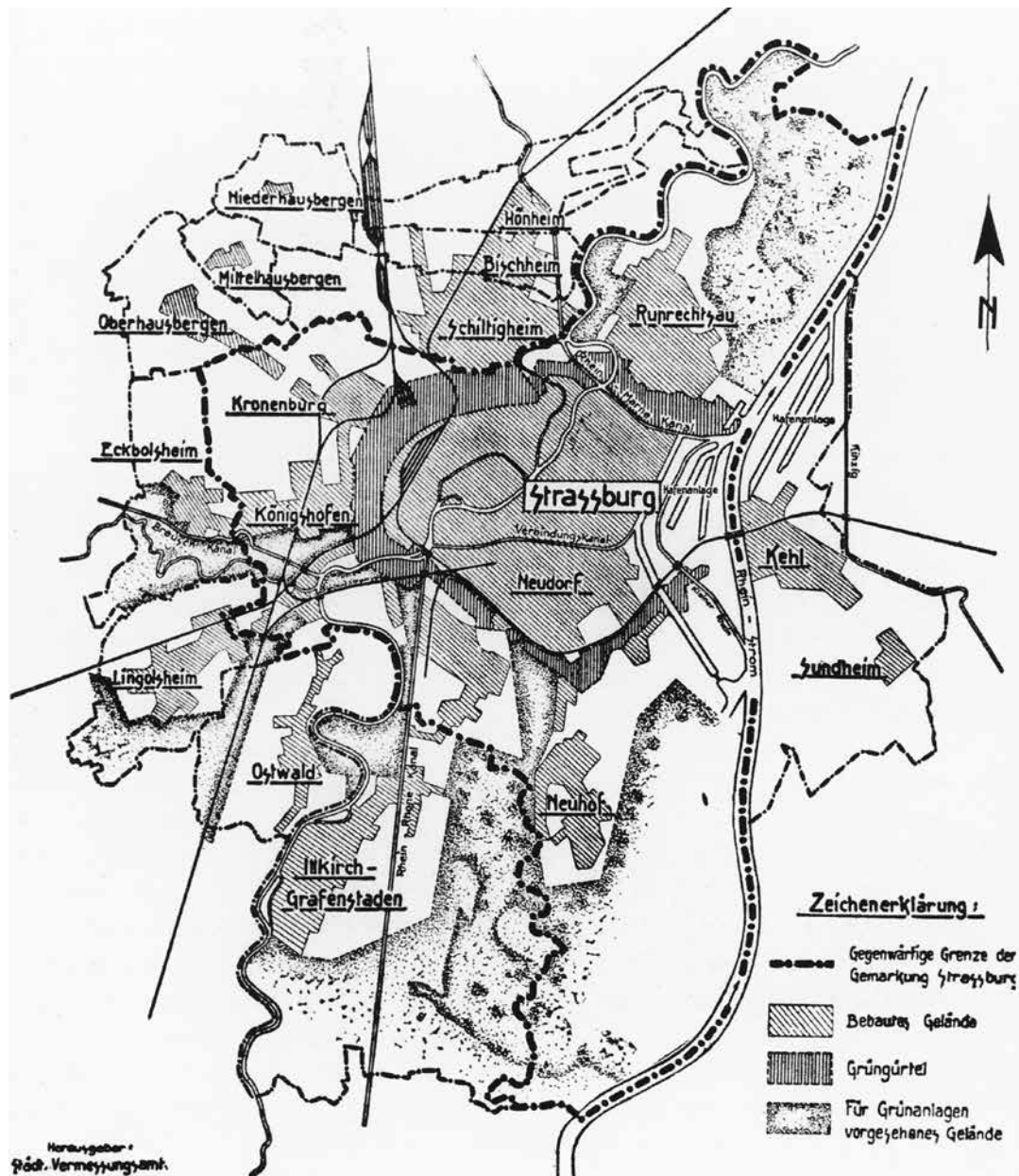
W listopadzie 1940 roku nowo nominowany komisarz miejski Theodor Ellgering (1897–1962) przedstawił pierwszy szkic aglomeracji Strasburga. Ellgering zakładał, że populacja Strasburga podwoi się do 400 tys. w ciągu najbliższych 50 lat i wzywał do gruntownej reorganizacji obszarów osadniczych miasta i okolicznych społeczności. Nacisk położono na oddzielenie terenów przemysłowych i mieszkalnych oraz wzmocnienie terenów zielonych jako elementu rozdzielającego. W zachodniej części Strasburga fortyfikacje miały wreszcie ustąpić miejsca pasowi zieleni planowanemu od lat 20. XX wieku i odseparować centrum miasta od nowych osiedli w typie miast-ogrodów. Kolejne osiedla miały powstać dzięki wcieleniu terenów na lewym i prawym brzegu Renu, a obiekty przemysłowe i portowe Strasburga i Kehl miały zostać połączone.

Za administracyjnym aktem przemocy powinny podążać także urbanistyczne i architektoniczne „wielkie czyny”, których domagał się Hitler, aby sprowadzić Strasburg nad Ren. Sam Hitler zdecydował, że Strasburg i Kehl powinny być połączone ze sobą trzema osiami rozwojowymi w formie litery Y. Wzdłuż nich przewidziano tereny pod wystawy, pod rezydencje urzędników i obszary przeznaczone dla wojska. Na przecięciu trzech osi, w połowie drogi między Starym Miastem Strasburga a Kehl miało powstać, jako serce nazistowskiego miasta, forum polityczne z budynkami państwa i partii okręgu Górnego Renu. Na tej podstawie gauleiter Robert Wagner (1895–1946) ogłosił w styczniu 1941 roku konkurs na projekt Nowego Strasburga, do którego oprócz sześciu architektów z Baden zaproszono dwóch architektów urodzonych w Alzacji (Richard Beblo, Paul Schmitthenner). Wydaje się też, że ani Hitler, ani Speer, którzy mieli rozstrzygnąć konkurs w 1942 roku, nie widzieli zgłoszonych projektów

the main tool of the Nazi power. As in Poznań, the German rulers were making grand plans. During his visit on 29 June 1940, Adolf Hitler personally decided that Strasbourg should be developed as a “city on the Rhine”, particularly as the new Gau capital now guarded the regions on both sides of the river. Subsequently, ephemeral plans were created for the “New Strasbourg” as the capital of the Upper Rhine Gau, to which Baden and Alsace were incorporated with the now entirely “German river” as the regions’ cultural, economic and spatial bonding element.

In November 1940, the newly appointed city commissioner Theodor Ellgering (1897–1962) presented the first outline of the Greater Strasbourg region. Ellgering assumed that the city’s population would double to 400 thousand during the next fifty years, and called for a thorough reorganisation of its settlement areas and surrounding communities. He put an emphasis on separating industrial and residential districts and on reinforcing green spaces as a dividing element. In the western part of Strasbourg, the inner fortifications were to finally give way to the green belt planned since the 1920s, and to separate the city centre from garden city-like extensions. The merging of communities on the left and right banks of the Rhine permitted to develop further settlements and to unite the industrial and port facilities of Strasbourg and Kehl.

This administrative act of violence was to be followed by “great planning and building acts”, which Hitler demanded in order to bring Strasbourg to the Rhine. Hitler himself decided that Strasbourg and Kehl should be connected by three development axes in the shape of the letter Y. The areas along the axes were planned for exhibition grounds, residential districts for civil servants and military facilities. The heart of the Nazi city, the political forum with the state and party buildings of the Upper Rhine Gau, was situated at the intersection of the three axes, half-way between the Old City of Strasbourg and Kehl. On this basis, in January 1941 Gauleiter Robert Wagner (1895–1946) announced a planning competition for the New Strasbourg. Apart from six architects from Baden, two Alsace-born architects submitted their projects, Richard Beblo and Paul Schmitthenner. It appears that neither Hitler nor Speer, who were to judge the plans in 1942, saw the entry projects and models, especially since other priorities arose from the course of the war. Some of the largely preserved designs are excessively monumental, others focus

14. Miejski Urząd Geodezyjny w Strasburgu (red.), *Szkic obszaru Wielkiego Strasburga z obszarem krajobrazowym, pasem zieleni i inkorporacjami*, listopad 1940 r. (*Straßburger Neueste Nachrichten* 11/1940)

14. Municipal Land Surveying Office in Strasbourg (ed.), *Schematic plan of the Greater Strasbourg region with landscape zones, green belt and incorporated communities*. November 1940

i modeli, zwłaszcza że przebieg wojny wymusił zmianę priorytetów. Niektóre z zachowanych projektów są nadmiernie monumentalne, inne przedstawiają reorganizację przestrzenną Strasburga wokół Renu przede wszystkim jako symbol aneksji Alzacji do Trzeciej Rzeszy. Poza Richardem Beblem (1905–1993), który od listopada 1940 roku poszedł w ślady swojego ojca Fritza Bebla jako tymczasowy dyrektor urbanistyki Strasburga i kierował miejskim zarządem budowy, żaden z konkurentów nie zagłębiał się w kwestie urbanistyczne miasta ani w rozwój aglomeracji Strasburga.

Beblo, jako rodowity strasburczyk, najlepiej znał miasto i zamiast figury Y proponował dokończenie ciągłej osi północ-południe, która rozpoczynała się na jeszcze niezabudowanym wschodzie Neustadt. Budynki państwowe i partyjne ustawiono po zachodniej stronie osi, rozszerzającej się w środkowej części jako duży plac, z którego dwie osie drogowe prowadziły przez Ren do Kehl. Architekt przesunął wschodni odcinek linii kolejowej dalej na południe, tworząc tu dwie nowe stacje kolejowe na końcu osi północ-południe i na południowym końcu rozbudowy urbanistycznej Kehl. W ten sposób powiększony na południowym wschodzie Neudorf stał się dzielnicą mieszkalną Nowego Strasburga. Z planu Dopffa z 1926 roku przejął Beblo nie tylko Place de l'Étoile, ale także zielone ciągi wzdłuż linii kolejowej i „Krzywego Renu”. Beblo znacznie poszerzył basen portu Vauban i dzięki temu zabiegowi wprowadził Ren do miasta, bezpośrednio na fronty budynków na osi północ-południe, które stały się nadbrzeżną promenadą. Między tym „spokojnym Renem” a brzegiem Renu w Kehl zaproponował tereny sportowe i parki. W kolejnym projekcie z 1942 roku, dotyczącym ogólnego planu rozwoju obszaru aglomeracji Strasburga, sięgnął po ideę krajobrazu miejskiego, uwzględniając cechy geograficzne Strasburga. Wyznaczył po obu stronach Renu nowe obszary osadnicze, handlowe i przemysłowe oraz rozbudował infrastrukturę na dużą skalę. Dzięki temu Strasburg miał być przyłączony do sieci autostrad Rzeszy, co nie zostało zrealizowane, ale plan Bebla przewidywał lokalizację obecnie istniejącego mostu autostradowego na południu Strasburga.

Równoległe z konkursem planistycznym ekonomista miejski i teoretyk urbanistyki Roman Heiligenthal (1880–1951) opublikował kilka propozycji reorganizacji obszaru Strasburga, które nie doczekały się realizacji. Po pracy w Essen i Berlinie, gdzie w latach 20.

on the spatial reorganisation of Strasbourg around the Rhine, primarily as a symbol of the annexation of Alsace into the Third Reich. Apart from Richard Beblo (1905–1993) who from November 1940 followed in the footsteps of his father Fritz Beblo as the interim director of planning and head of the municipal building department, none of the competitors looked deeper into the issues of planning and development of the Greater Strasbourg region.

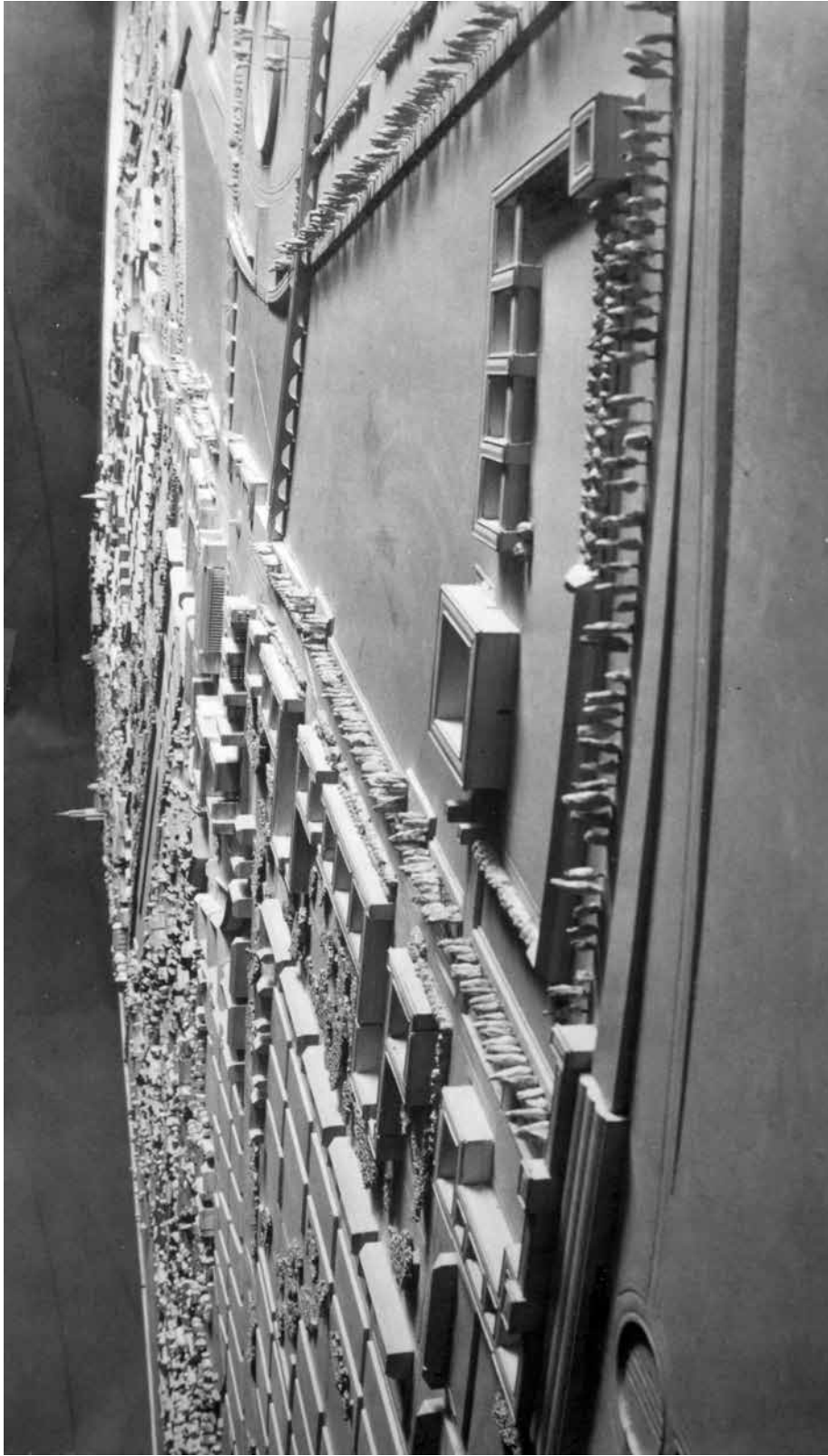
A native of Strasbourg, Beblo knew the city best and, instead of the Y figure, he proposed a continuous north-south axis which started in the still undeveloped eastern part of the Neustadt. The state and party buildings were located on the west side of the axis, which in its central section widened into a large square. From here, two road axes ran across the Rhine to Kehl. Beblo moved the eastern section of the railway line between Strasbourg and Kehl further to the south, creating two new stations at the end of the north-south axis and the urban extension of Kehl. Thus, Neudorf, enlarged in the south-east, would become the New Strasbourg's residential district. From Dopff's plan of 1926, Beblo took over the creation of Place de l'Étoile as well as the green corridors along the railway line and the Krummer Rhein River. Moreover, he widened the Vauban port basin and thus brought the Rhine into the city, directly onto building fronts along the north-south axis, creating a waterfront promenade. Between this “quiet Rhine” and the right riverbank in Kehl, he proposed sports facilities and parks. In 1942, in his project for the spatial development plan of the Greater Strasbourg region, he drew on the idea of a Stadtlandschaft taking into account the city's geographic features. He then designated new settlement, commercial and industrial areas on both sides of the Rhine and developed large-scale infrastructures like the connections between Strasbourg and the Reich motorway network. This did not materialise, but Beblo's plan did foresee the location of the present motorway bridge in the southern part of Strasbourg.

Simultaneously to the abovementioned competition, the urban economist and town planning theoretician Roman Heiligenthal (1880–1951) published several proposals on the ultimately unrealised reorganisation of the Greater Strasbourg region. After working in Essen and Berlin, where in the 1920s he drafted building regulations and the development plan for the Greater Berlin, he became well known at the Karlsruhe Polytechnic as a pioneer of regional

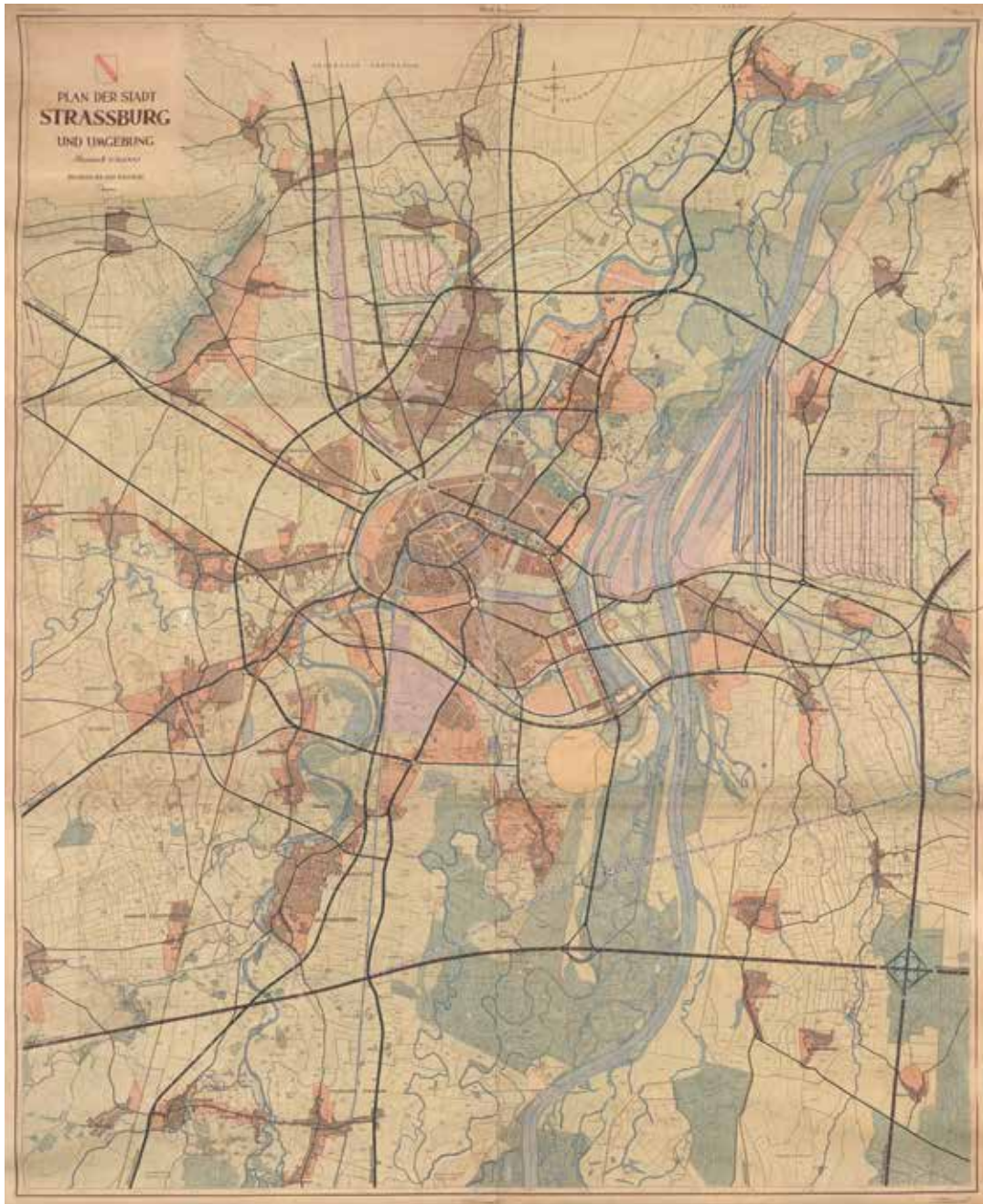
15. Richard Beblo, *Projekt na konkurs „Nowy Strassburg”, plan terenu południowo-wschodniego obszaru pomiędzy centrum miasta a Kehl, 1941–1942. (AVES)*

15. Richard Beblo. *Competition entry for the “New Strassburg”, situation plan of the south-western area between the city centre and Kehl, 1941–1942.*

16. Richard Beblo, *Projekt na konkurs „Nowy Strasburg”, widok od południowego wschodu na model Forum Okręgu nad „spokojnym Renem”, w tle Stare Miasto i katedra, 1941–1942 (AVES)*
16. Richard Beblo. *Competition entry for the “New Strasbourg”, view from south-west on the model of the Gauforum on the “quiet Rhine”, with the Old Town and the Cathedral in the background 1941–1942*

17. Richard Beblo, *Projekt ogólnego planu rozwoju Strasburga*, 1942 (AVES)

17. Richard Beblo. *Spatial development plan for Strasbourg*, 1942

XX wieku tworzył przepisy budowlane i plan rozwoju Wielkiego Berlina, zasłynął na Politechnice w Karlsruhe jako pionier planowania regionalnego nad Górnym Renem. Heiligenthal opowiadał się za ożywieniem gospodarczym wzdłuż dorzecza, które uważał za szlak transportowy i handlowy między północą i południem Europy. Szczególnie wyraźnie widać to w dwóch ostatnich tomach (1941) studiów osadniczych poświęconych odzyskanej Alzacji ze Strasburgiem¹³. Heiligenthal scharakteryzował geografie aglomeracji i udoskonalił koncepcję Ellgeringa. Tereny osadnicze byłyby na nowo aranżowane za pomocą wielkoformatowej struktury otwartej przestrzeni wzdłuż Renu, jego dopływów i łączących kanałów oraz pasa zieleni. W tym zakresie projekt ten sięgał do projektów administracji francuskiej i antycypował prace Bebla nad planem rozwoju Strasburga.

System torów w Strasburgu i główny dworzec kolejowy przesuwano Heiligenthal na zachód i lokował tutaj osiedla małych domów z ogrodami. W rezultacie tworzył więc przestrzeń krajobrazu rzecznej wzdłuż rzeki Ill, która obecnie jako pas zieleni łączy się z zachodnią częścią opuszczonego pierścienia fortecznego miasta. Tereny portowe i przemysłowe były skupione w północnej części miasta po obu stronach Renu, co pozwoliło wyznaczyć „dzielnice administracyjną i reprezentacyjną” między Starym Miastem Strasburga a Kehl. Tutaj, zgodnie z wymogami konkursu, architekt umieścił monumentalne forum polityczne dla zaznaczenia niemieckiego panowania nad Renem. Heiligenthal wprowadził również systemy osiowe zachód–wschód, które biegnęły w kierunku wieży katedry. Oś ta miała stać się „symbolem walk o przeprawę przez Ren [...] drogą narodowych pielgrzymek [...]”¹⁴. W cieniu tej ideologicznie nacechowanej inscenizacji Heiligenthal pracował nad reorganizacją sieci drogowej i kolejowej, którą zajmował się też Beblo. W jednym z wariantów projektu Heiligenthal stawiał pytanie o przyszłą rolę prawego brzegu Renu i rozważał powstanie regionu Ren – Neckar wokół Mannheimu, Ludwigshafen i Heidelbergu jako przykład rozwoju metropolitalnego Strasburga przekraczającego Ren. Uważał, że proces ten został zakłócony przez okupację Nadrenii (1918–1930) i bliskość granicy francuskiej.

¹³ Roman Heiligenthal, *Neubau Straßburgs. Grundlagen und Vorschläge* (Siedlungsstudien 11), jak również *Straßburg unter den Rheinstädten* (Siedlungsstudien 12), Heidelberg 1941.

¹⁴ Heiligenthal, *Neubau*, s. 16.

planning of the Upper Rhine region. Heiligenthal advocated economic revival along the river basin, which he considered a transportation route between the north and south of Europe. This is especially evident in the last two volumes of his “Settlement Studies” issued in 1941 on the recovered Alsace and Strasbourg.¹³ Heiligenthal analysed the geography of the Strasbourg region and refined Ellgering’s concept, rearranging its settlement areas in harmony with a large-scale structure of open space along the Rhine, its tributaries, canals, and the green belt around the city centre. In this respect, the project went back to the plans of the French administration and anticipated those of Beblo.

Heiligenthal moved Strasbourg’s system of railway tracks and the main station to the west, where he also located areas for small housing estates with gardens. Through these measures he created more space for the river landscape along the Ill River, which merged into the green belt on the western part of the former inner fortification ring. The port and industrial zones were united and concentrated to the north of the city on both sides of the Rhine, allowing thus to designate areas for the “administrative and representative district” between the Old Town of Strasbourg and Kehl. Here, according to the requirements of the competition, Heiligenthal situated a monumental political forum to emphasise the German rule over the Rhine. He also introduced a system of axes leading towards the tower of the Strasbourg Cathedral, the “west-east axis” being the “symbol of the battles for passage across the Rhine [...] a road of national pilgrimages”.¹⁴ In the shadow of this ideologically-driven staging, Heiligenthal worked on the reorganisation of the road and railway networks, which was also the focus of Beblo’s efforts. In a variation of his project, Heiligenthal explored the future role of the right side of the river and considered the creation of a Rhine-Neckar region around Mannheim, Ludwigshafen and Heidelberg as a possible model for Strasbourg’s metropolitan development across the Rhine, a process disrupted by the Allied Occupation of the Rhineland (1918–1930) and the proximity of the French border.

Like the other proposals, Heiligenthal’s projects did not lead to any concrete action. The plans for the

¹³ Roman Heiligenthal, *Neubau Straßburgs. Grundlagen und Vorschläge* (Siedlungsstudien 11), and *Straßburg unter den Rheinstädten* (Siedlungsstudien 12), Heidelberg 1941.

¹⁴ Heiligenthal, *Neubau*, p. 16.

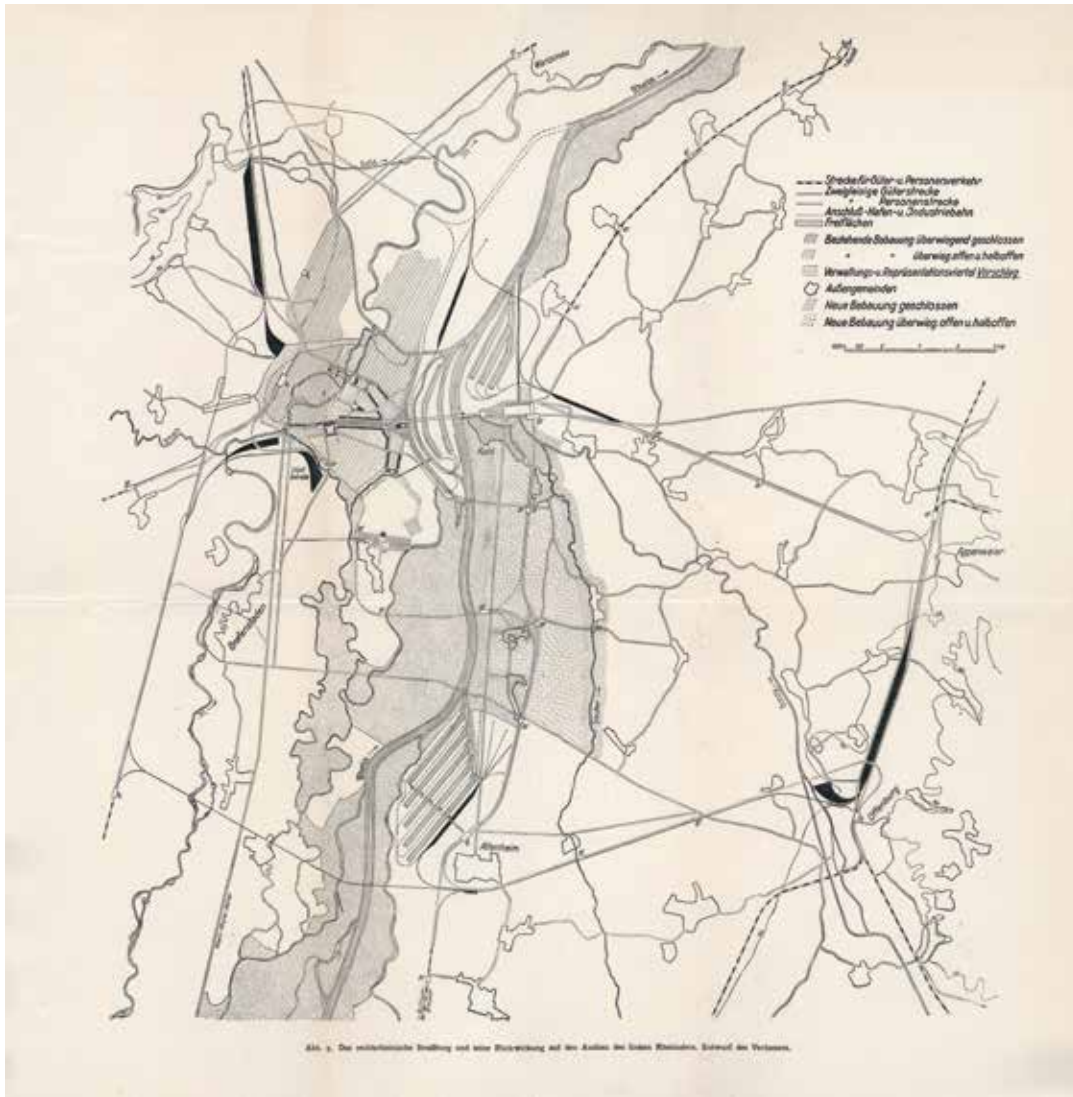

Abb. 9. Die vorgeschlagene Struktur und deren Wirkung auf den Ausbau des linken Rheinufer, Entwurf des Verfassers.

18. Roman Heiligenthal, *Plan reorganizacji obszaru Wielkiego Strasburga, rozszerzenie Strasburga na prawy brzeg Renu i jego skutki*, 1941 (Heiligenthal, *Straßburg*)

18. Roman Heiligenthal. *Plan for the reorganisation of the Greater Strasbourg region; extension of Strasbourg to the right bank of the Rhine and its impact*. 1941

Również propozycje Heiligenthala nie doprowadziły do konkretnych działań. Plany Wielkiego Strasburga znalazły się wprawdzie w szufladzie wraz z wyzwoleniem miasta pod koniec 1944 roku, ale wiele poruszonych w nich kwestii pozostawało aktualnych. Unieważnione po zakończeniu wojny nazistowskie poszerzenie obszaru miasta zostało zakończone pokojowym porozumieniem dopiero w 1967 roku, wraz z utworzeniem „Stowarzyszenia Gmin Strasburga”. Nawet po stu latach realizacja

Greater Strasbourg were called off as soon as the city was liberated in 1944. Still, many of the raised issues remained relevant. The merging of communities by force during the Nazi period had immediately been cancelled after the war; it was then accomplished peacefully in 1967 by the creation of the inter-municipal union of the “Communauté urbaine de Strasbourg”. Even after a century, the realisation of the green belt has not been completed, but Strasbourg, recognised as a “European Capital” by the Council of

całego pasa zieleni nie została ukończona, ale Strasburg, który w 1949 roku został uznany przez Radę Europy za stolicę europejską, dąży nadal w kierunku Renu, gdzie powstały nowe dzielnice miejskie w krajobrazie rzeki, między centrum miasta a Kehl. „Eurometropolia Strasburg”, jak brzmi nazwa Związku Gmin od roku 2015, nabiera kształtów.

Podsumowanie

W Niemczech, Francji i w Polsce architekci, urbaniści i geografowie już od początku XX wieku łączyli w badaniach teoretycznych i w konkretnym planowaniu zagadnienia relacji miasto–teren, rozwoju metropolii i planowania regionalnego, które właśnie ze względu na zmienny klimat polityczny traktowali jako ważne dziedziny aktywności. Dyskursy te były wielokrotnie obciążane ideologicznie i odideologizowane, a narracje dotyczące przestrzeni miejskich podlegają nieustannym zmianom. Mimo to można z pewnością dostrzec ciągłość w konkretnych procesach planowania i działalności budowlanej.

Zarówno w Poznaniu, jak i Strasburgu idee rozbudowy miasta z czasów cesarskich ustąpiły miejsca nowym paradygmatom, najpóźniej pod koniec lat 20. Na pierwszy plan wysunęły się kwestie ruchu drogowego, wzrostu liczby ludności i wzrostu gospodarczego, a także gospodarki gruntami, klimatu miejskiego, relacji między przestrzenią naturalną, obszarami mieszkalnymi a przemysłem itd. Kształtowanie miasta stało się urbanistyką. W przyszłej perspektywie rozwijano wielowarstwowe planowanie, nie tylko przez dalsze tworzenie przestrzeni miejskiej. Zapowiadają to już same plany, które od koncentrycznych modeli miast przechodzą do projektów powiązanych z krajobrazem i koncepcji otwartego rozwoju urbanistycznego, które do dzisiaj odgrywają istotną rolę.

W latach 40. XX wieku plany znalazły się w obszarze władzy Trzeciej Rzeszy, w której zasada porządku była zarówno narzędziem władzy, jak i ideą planowania przenikającą i miasto, i wieś. Modernizacja wielkich miast Poznania i Strasburga oraz germanizacja przestrzeni i ludności szły w parze z planowaniem urbanistycznym miast i wsi przez rządzących, którzy zatajali nawiązywanie do projektów okresu międzywojennego. Dzięki tym „potajemnym” kontynuacjom wcześniejszych planów mogły one, oczyszczone z monumentalnych osi i gaurforów,

Europe in 1949, continues to progress towards the Rhine, where new urban districts have been created within the river landscape between the city centre and Kehl. In 2015, the inter-municipal union became the “Eurométropole de Strasbourg” and since then, the Eurometropolis has been growing strong.

Conclusion

Already in the early 20th century, architects, town planners and geographers in Germany, France and Poland focused their theoretical research and practice on the relationship between the city and its surroundings, the development of metropolises and regional planning. In fact, in the ever-changing political climate they regarded these issues as a major field of their activity. In many instances, the discourse was ideologised and de-ideologised, whilst the narratives concerning urban space were constantly evolving. Despite this, we can certainly see continuity in the specific planning and construction processes.

In both Poznań and Strasbourg, the continuation of the city extensions established during the late German Empire gave way to new paradigms at the end of the 1920s. The issues which came to the fore included traffic, population and economic growth, as well as land management, urban climate, and the relationships between natural space, residential areas and industrial sites. Town planning evolved into spatial planning. Long-term perspectives were now addressed by multi-layer planning and not only through the mere continuing expansion of urban space. This was already foreshadowed in the actual plans which evolved from concentric city models towards design that focused on landscapes and the concepts of open urban development, which still play an important role today.

In the 1940s, these plans came under the sway of the Third Reich, where the principle of order was both a tool of administration and a concept for planning urban and rural areas alike. The modernisation of the Greater Poznań and Strasbourg, as well as the Germanisation of space and population, went hand in hand with the town and regional planning policies enforced by the authorities, who concealed the fact that their projects made a reference to those of the interwar period. Thanks to these “secret” continuities with the earlier projects, the plans of the Nazi period once cleared of monumental axes and Gauforums, fit

wpisać się również w kolejne etapy urbanistyki obu wielkich miast w drugiej połowie XX wieku.

Bibliografia

- Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, red. Teresa Jakimowicz, Poznań 2005.
- Christaller Walter, *Die zentralen Orte in den Ostgebieten und ihre Kultur- und Marktbereiche*, Leipzig 1941.
- Christaller Walter, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.
- Czarnecki Władysław, *Przyszłość Poznania leży na prawym brzegu Warty*, „Kronika Miasta Poznania”, 1949, nr 22(2–3), s. 133–139.
- Czarnecki Władysław, *Wspomnienia architekta*, wybór i opracowanie Hanna Grzeszczuk-Brendel, Grażyna Kodym-Kozaczko, Poznań 2015.
- Gröning Gert, Wolschke-Bulmahn Joachim, *Die Liebe zur Landschaft*, Teil III: *Der Drang nach Osten* (Arbeiten zur sozialwissenschaftlich orientierten Freiraumplanung 9), München 1987.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018 (*Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Berlin – Boston 2018).
- Gutschow Nils, *Ordnungswahn. Architekten planen im ‚eingedeutschten Osten‘ 1939–1945* (Bauwelt Fundamente 115), Basel – Gütersloh – Berlin 2001.
- Heiligenthal Roman, *Neubau Straßburgs. Grundlagen und Vorschläge* (Siedlungsstudien 11), Heidelberg 1941.
- Heiligenthal Roman, *Straßburg unter den Rheinstädten* (Siedlungsstudien 12), Heidelberg 1941.
- Interférences/Interferenzen. Architecture Allemagne – France 1800–2000*, ed. Jean-Louis Cohen, Hartmut Frank, Strasbourg 2013 (*Interferenzen/Interférences. Deutschland – Frankreich, Architektur 1800–2000*, Tübingen – Berlin 2013).
- Kegler Karl, *Deutsche Raumplanung. Das Modell der ‚zentralen Orte‘ zwischen NS-Staat und Bundesrepublik*, Paderborn 2015.
- Kodym-Kozaczko Grażyna, *Przestrzeń, ludzie, idee. Urbanistyka Poznania w XX wieku*, Poznań 2017.
- Planen und Bauen im Grenzraum. Planning and Building in Border Regions* (Innsbrucker Beiträge

into the series of steppingstones of urban planning in both cities up to the second half of the 20th century.

Literature

- Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, red. Teresa Jakimowicz, Poznań 2005.
- Christaller Walter, *Die zentralen Orte in den Ostgebieten und ihre Kultur- und Marktbereiche*, Leipzig 1941.
- Christaller Walter, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.
- Czarnecki Władysław, *Przyszłość Poznania leży na prawym brzegu Warty*, „Kronika Miasta Poznania” 22.1949 2/3, pp. 133–139.
- Czarnecki Władysław, *Wspomnienia architekta*, wybór i opracowanie Hanna Grzeszczuk-Brendel, Grażyna Kodym-Kozaczko, Poznań 2015.
- Gröning Gert, Wolschke-Bulmahn Joachim, *Die Liebe zur Landschaft*. Teil III: *Der Drang nach Osten* (Arbeiten zur sozialwissenschaftlich orientierten Freiraumplanung 9), München 1987.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018 (*Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Berlin – Boston 2018).
- Gutschow Nils, *Ordnungswahn. Architekten planen im ‚eingedeutschten Osten‘ 1939–1945* (Bauwelt Fundamente 115), Basel – Gütersloh – Berlin 2001.
- Heiligenthal Roman, *Neubau Straßburgs. Grundlagen und Vorschläge* (Siedlungsstudien 11), Heidelberg 1941.
- Heiligenthal Roman, *Straßburg unter den Rheinstädten* (Siedlungsstudien 12), Heidelberg 1941.
- Interférences/Interferenzen. Architecture Allemagne–France 1800–2000*, ed. Jean-Louis Cohen, Hartmut Frank, Strasbourg 2013 (*Interferenzen/Interférences. Deutschland–Frankreich, Architektur 1800–2000*, Tübingen – Berlin 2013).
- Kegler Karl, *Deutsche Raumplanung. Das Modell der ‚zentralen Orte‘ zwischen NS-Staat und Bundesrepublik*, Paderborn 2015.
- Kodym-Kozaczko Grażyna, *Przestrzeń, ludzie, idee. Urbanistyka Poznania w XX wieku*, Poznań 2017.
- Planen und Bauen im Grenzraum. Planning and Building in Border Regions* (Innsbrucker Beiträge

- zur Baugeschichte 1), hrsg. Klaus Tragbar, Volker Ziegler, Berlin – München 2019.
- Reichow Hans Bernhard, *Gedanken zur städtebaulichen Entwicklung des Groß-Stettiner Raumes*, Stettin 1940.
- Reichow Hans Bernhard, *Grundsätzliches zum Städtebau im Altreich und im neuen deutschen Osten*, „Raumforschung und Raumordnung“, 1941, 3–4, s. 225–230.
- Reichow Hans Bernhard, *Organische Stadtbaukunst*, Braunschweig 1948.
- Sohn Elke, *Zum Begriff der Natur in Stadtkonzepten anhand der Beiträge von Hans Bernhard Reichow, Walter Schwagenscheidt und Hans Scharoun zum Wiederaufbau nach 1945*, Hamburg 2008.
- Straßburg. *Ort des kulturellen Austauschs zwischen Frankreich und Deutschland. Architektur und Stadtplanung von 1830 bis 1940. Strasbourg. Lieu d'échanges culturels entre France et Allemagne. Architecture et urbanisme de 1830 à 1940*, hrsg. Metacult Gruppe, koord. Tobias Möllmer, Berlin – München 2018.
- Stübben Josef, *Der Städtebau* (Handbuch der Architektur IV, 9), Darmstadt 1890.
- Voigt Wolfgang, *Planifier et construire dans les territoires annexés. Architectes allemands en Alsace de 1940 à 1944* (Recherches et documents 78), Strasbourg 2008 (*Deutsche Architekten im Elsass 1940–1944. Planen und Bauen im annektierten Grenzland*, Tübingen – Berlin 2012).
- Ziegler Volker, *Der Oberrhein, Fiktion und Fabrikation eines Metropolraums*, „Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande“ 2015, nr 47, s. 321–344.
- Ziegler Volker, *Pianificazione urbana nella Renania superiore, dagli anni Venti alla ricostruzione: Karlsruhe, Strasburgo, Friburgo*, „Storia urbana“ 2010, nr 129, s. 171–193.
- zu Baugeschichte 1), Klaus Tragbar, Volker Ziegler (Hg.), Berlin – München 2019.
- Reichow Hans Bernhard, *Gedanken zur städtebaulichen Entwicklung des Groß-Stettiner Raumes*, Stettin 1940.
- Reichow Hans Bernhard, *Grundsätzliches zum Städtebau im Altreich und im neuen deutschen Osten*, „Raumforschung und Raumordnung“ 1941, 3–4, pp. 225–230.
- Reichow Hans Bernhard, *Organische Stadtbaukunst*, Braunschweig 1948.
- Sohn Elke, *Zum Begriff der Natur in Stadtkonzepten anhand der Beiträge von Hans Bernhard Reichow, Walter Schwagenscheidt und Hans Scharoun zum Wiederaufbau nach 1945*, Hamburg 2008.
- Straßburg. *Ort des kulturellen Austauschs zwischen Frankreich und Deutschland. Architektur und Stadtplanung von 1830 bis 1940. Strasbourg. Lieu d'échanges culturels entre France et Allemagne. Architecture et urbanisme de 1830 à 1940*, Metacult Gruppe (Hg.), Tobias Möllmer (Koord.), Berlin – München 2018.
- Stübben Josef, *Der Städtebau* (Handbuch der Architektur IV, 9), Darmstadt 1890.
- Voigt Wolfgang, *Planifier et construire dans les territoires annexés. Architectes allemands en Alsace de 1940 à 1944* (Recherches et documents 78), Strasbourg 2008 (*Deutsche Architekten im Elsass 1940–1944. Planen und Bauen im annektierten Grenzland*, Tübingen – Berlin 2012).
- Ziegler Volker, *Der Oberrhein, Fiktion und Fabrikation eines Metropolraums*, „Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande“ 47 (2015), pp. 321–344.
- Ziegler Volker, *Pianificazione urbana nella Renania superiore, dagli anni Venti alla ricostruzione: Karlsruhe, Strasburgo, Friburgo*, „Storia urbana“ 129 (2010), pp. 171–193.

Piotr Marciniak

Nowoczesne miasto i modernizacje
w Poznaniu na tle Strasburga

*A New Image. Modernisation in Poznań
against the Backdrop of Strasbourg*

Poznań jest od lat uznawany za przykład nowoczesnego miasta, zarówno w oczach jego mieszkańców, jak i odwiedzających gości¹. Symbolem tej nowoczesności, poza warstwą ideową i tożsamościową, wytworami nauki i techniki, rozwojem przemysłu czy działalnością Międzynarodowych Targów Poznańskich, była również przestrzeń miejska. Także Strasburg postrzegany jest jako duże, nowoczesne miasto i silny ośrodek uniwersytecki, siedziba wielu europejskich instytucji. W obu miastach przekształcenia obszarów śródmiejskich były przykładem modernizacyjnych tendencji zachodzących w XX wieku w wielu miastach europejskich. Pomimo wyrazistej warstwy ideowej, symbolicznej i tożsamościowej w przestrzeni Poznania i Strasburga procesy te zachodziły nieco odmiennie. Ich początkiem są przekształcenia strasburskiego Neustadt i dzielnicy uniwersyteckiej oraz poznańskiej dzielnicy cesarskiej wraz z ulicą Święty Marcin².

Omawiane procesy w obu miastach swoimi korzeniami sięgają jeszcze XIX wieku, modernizację obu miast można bowiem łączyć właśnie z powstaniem w nich pruskich kwartałów urbanistycznych. Jeszcze zanim „urbanistyka” stała się około 1880 roku, głównie w świecie niemieckojęzycznym, dyscypliną akademicką, we Francji utworzono École des Beaux-

---

¹ O architekturze i obrazie miasta pisałem w: Piotr Marciniak, *Architektura nowoczesna a tożsamość miasta. O identyfikacji z perspektywy antropologicznej i socjologicznej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej”, 2007, z. 10, s. 85–95. Zob. także: Ryszard Cichocki, Krzysztof Podemski, *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*, Poznań 1999.

² W tekście poruszam zagadnienia modernizacji przestrzeni miasta głównie z poznańskiej perspektywy, traktując przekształcenia przestrzeni w Strasburgu jako punkt wyjścia i odniesienia do tych rozważań.

For many years, Poznań has been considered an example of a modern city, both in the eyes of residents and visitors.¹ Apart from ideological and identity-related contexts, the development of science, technology and industry, as well as the Poznań International Fair, another symbol of Poznań’s modernity is its architecture and urban layout. Similarly, Strasbourg is also perceived as a large, modern city, an important university centre and the seat of many European institutions. Moreover, in Poznań and Strasbourg alike, the transformation of their centres is an example of modernisation trends observed in many European cities in the 20th century.

In both cities, the process in question dates back to the 19th century and the construction of new urban quarters by Prussian authorities. Despite an evident ideological, symbolic and identity-related layer, the process of change in both took on a somewhat different course. The onset of these changes can be associated with the transformations taking place in the Neustadt district and the university campus in Strasbourg, and the Imperial District and Święty Marcin Street in Poznań.²

Even before ‘urban planning’ became an academic field around 1880 (mainly in the German-speaking world) schools that heralded this development were founded in France, Great Britain and on German

---

¹ I wrote about architecture and image of a city in: Piotr Marciniak, *Architektura nowoczesna a tożsamość miasta. O identyfikacji z perspektywy antropologicznej i socjologicznej*, “Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej”, 10/2007, pp. 85–95. See also: Ryszard Cichocki, Krzysztof Podemski, *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*, Poznań 1999.

² The text focuses on modernisation mainly from the perspective of Poznań, treating the transformations in Strasbourg as a point of reference.

-Arts, estd. 1817 i École Polytechnique estd. 1794³. Podobnie działo się w krajach niemieckich. Założono wówczas szkoły architektoniczne w Berlinie oraz w Karlsruhe⁴. Oferowały one specjalistyczne wykształcenie architektom pracującym później zarówno w Poznaniu, jak i Strasburgu⁵.

W Poznaniu modernizacja urbanistyczna rozpoczęła się znacznie wcześniej niż w Strasburgu, zaraz po drugim rozbiorze, w celu skonsolidowania miasta jako centrum nowopowstałej prowincji Prusy Południowe (później przemianowanej na Provinz Posen). Nie komu innemu, lecz Davidowi Gilly'emu z berlińskiej Bauakademie zlecono sporządzenie zarysu nowej dzielnicy administracyjnej, która miała zostać dobudowana na zachód od istniejącego polskiego miasta. Powstał wówczas zarys Alei Marcinkowskiego, późniejszej ul. Święty Marcin, a także centralnie położony Plac Wolności, którego zarys zachował się do dziś. Wkrótce potem Poznań stał się jednak także „miastem-twierdzą”. Pierwsze pruskie plany ufortyfikowania miasta pojawiły się już w 1815 roku, ale dopiero w roku 1828 rozpoczęto ich realizację trwającą do 1869 roku⁶. Budowa Bramy Berlińskiej (Berliner Thor) w latach 1843–1850, a następnie jej poszerzenie pomiędzy 1867 a 1869 rokiem zaowocowały najważniejszym chyba elementem zamykającym ulicę Święty Marcin w kierunku zachodnim, z drogami wychodzącymi w stronę jeżyckiego dworca i dalej w kierunku Głogowa i Berlina⁷. Realizacja nowoczesnej twierdzy i jej późniejsza modernizacja paradoksalnie okazały się elementem anachronicznym urbanistycznie i w istotny sposób ograniczającym możliwości rozwojowe miasta. Decyzja z 1902 roku o jej likwidacji była jednym z najważniejszych impulsów rozwojowych i punktem wyjścia do przekształcenia Poznania w miasto nowoczesne.

Wprowadzony w życie na początku XX wieku plan Josepha Stübgena, jednego z najbardziej znanych urbanistów niemieckich, był w gruncie rzeczy urbanistyczną reformą miasta. Plan ten łączył wiele

territories.³ These offered specialist training to architects who later worked in both Poznań and Strasbourg.⁴

Urban modernisation began much earlier in Poznań than in Strasbourg, directly after the Second Partition of Poland (1795). This aimed to consolidate the city as the centre of the newly established province of South Prussia (later renamed Provinz Posen). Creating an outline of a new administrative district to adjoin the western side of Poznań was commissioned to David Gilly, a promising alumnus of the Bauakademie in Berlin. This was also when the still extant outlines of what is now Marcinkowskiego Boulevard, the centrally situated Wolności Square and Święty Marcin Street were drawn up. However, soon afterwards Poznań began to function not only as a city, but also a fortress.

The first plans to fortify Poznań emerged in 1815, but their implementation did not begin until 1828, and the project was completed in 1869.⁵ The Berlin Gate (Berliner Thor), built on the western perimeter in 1850 and extended in 1869, was the main access point to the city and likely the most important feature closing Święty Marcin Street to the west, with roads leading towards the railway station in the Jeżyce district and continuing in the direction of Głogów and Berlin.⁶ Paradoxically, the construction and subsequent modernisation of the state-of-the-art fortress turned out to be an anachronic urban planning endeavour, which considerably thwarted Poznań's expansion potential. Ultimately, in 1902 the Prussian authorities decided to demolish the fortress. This turned out to be a major incentive and a point of departure for transforming Poznań into a modern city.

In the early 20th century, Joseph Stübgen (one of the most renowned German urban planners) created a new plan for Poznań. This provided for a complete planning reform, combining various new functions in

³ W Anglii — Royal Institute of British Architecture założony w 1837 roku.

⁴ W Berlinie *Bauakademie* założona w 1799 roku, w Charlottenburgu założona w 1879 roku. W Karlsruhe formalnie założona w 1825 roku.

⁵ *Straßburg: Ort des kulturellen Austauschs zwischen Frankreich und Deutschland*, hrsg. Tobias Möllmer, Deutscher Kunstverlag 2018.

⁶ Jacek Biesiadka, Andrzej Gawlak, Szymon Kucharski, Mariusz Wojciechowski, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006, s. 19.

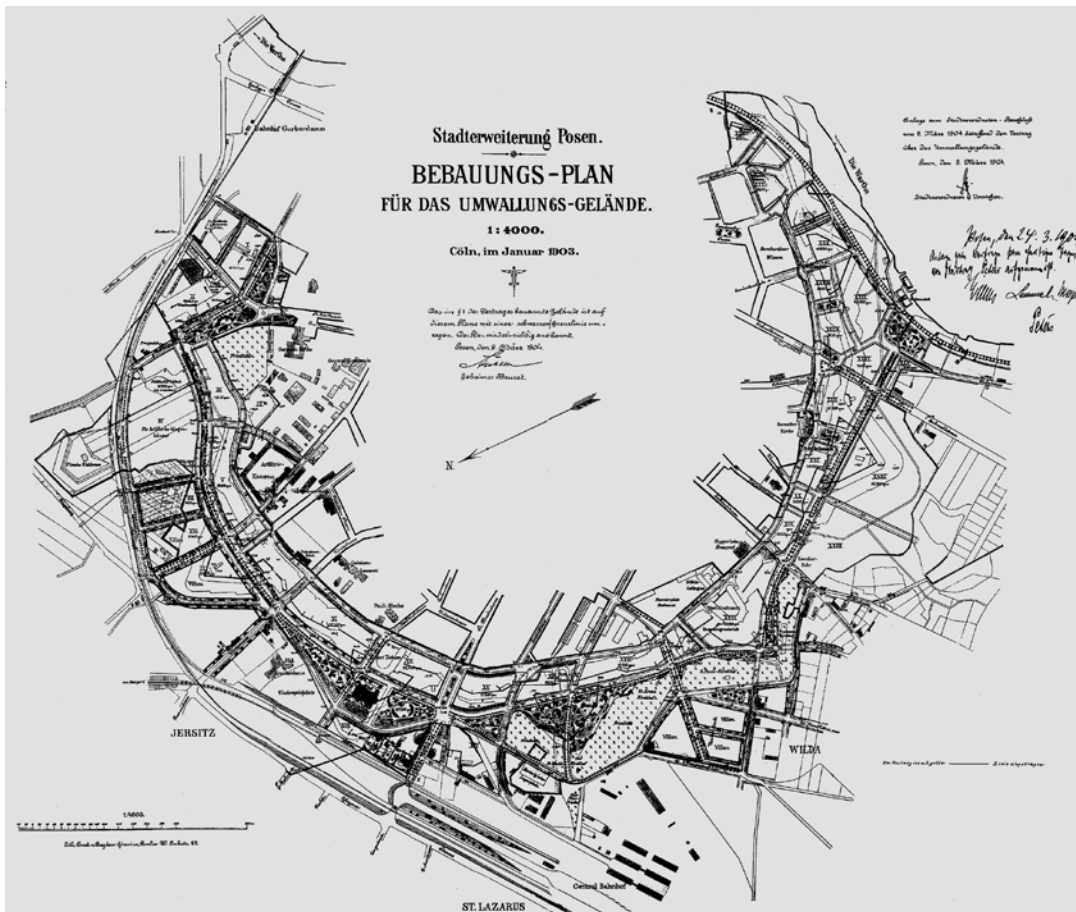
⁷ Tamże, s. 26.

³ The Ecole Polytechnique (1794) and the Ecole des Beaux Arts (1817) in France; the Royal Institute of British Architecture (1837) in Great Britain; the Bauakademie in Berlin (1799), the Technical University of Berlin in Berlin-Charlottenburg (1879) and the University of Karlsruhe (formally founded in 1825) on German territories.

⁴ *Straßburg: Ort des kulturellen Austauschs zwischen Frankreich und Deutschland*, hrsg. Tobias Möllmer, Deutscher Kunstverlag 2018.

⁵ Jacek Biesiadka, Andrzej Gawlak, Szymon Kucharski, Mariusz Wojciechowski, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006, p. 19.

⁶ Ibidem, p. 26.

1. Josef Stübben, plan rozszerzenia Poznania, zabudowa terenów fortecnych, 1903–1904 (APP)
1. Josef Stübben. Plan for the urban extension of Poznań, fortifications development. 1903–1904

różnych funkcji: komunikacyjnych, mieszkaniowych, publicznych, a także rekreacyjnych uwzględniających tereny poforteczne. O jego nowoczesności decydowała jakość rozwiązań układu komunikacyjnego z alejami ringów na zarysie rozebranych fortyfikacji, a przede wszystkim powiązanie z terenami przyległymi. Program reformatorskich założeń mieszkaniowych w przyłączonych dzielnicach: Jeżycach, Wildzie i Łazarzu, projektowanych przez młodych absolwentów uczelni z Berlina-Charlottenburga, stał się impulsem do dalszego rozwoju miasta. Z kolei urbanistyczny projekt dzielnicy cesarskiej wyznaczał ideową rangę Poznania jako miasta rezydencjonalnego, z właściwymi mu funkcjami i cechami takich miast⁸.

⁸ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018.

terms of traffic, housing, public institutions and recreation, located on and around the site of the former fortifications. The modern character of the area manifested in the quality of the traffic system featuring a boulevard of rings on the outline of the demolished fortifications and, in particular, its connection with the adjacent areas. The innovative housing programme in the newly adjoined districts of Jeżyce, Wilda and Łazarz, designed by young alumni of the Technical University of Berlin-Charlottenburg, prompted the further development of the city. Furthermore, the plan for the Imperial District marked the ideological importance of Poznań as a city of imperial residence incorporating all the functions and features typical for such cities.⁷

⁷ Hanna Grzeszczuk-Brendel, *Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, übersetzt. Sandra Ewers, Berlin – Boston 2018.

W Strasburgu, po włączeniu miasta w obszar Cesarstwa Niemieckiego, programem inicjującym procesy modernizacyjne w obszarze śródmieścia, był ambitny plan stworzenia z miasta stolicy regionu Alzacji-Lotaryngii. Plan rozbudowy i modernizacji miasta opracowany w 1878 roku przez Jean-Geoffroya Conratha, absolwenta paryskiej École des Beaux-Arts, ucznia Charles'a Garniera i Henriego Labrouste'a, stał się punktem wyjścia do realizacji dzielnicy Neustadt⁹. Kluczowym elementem nowego centrum miasta był Place de la République łączący Pałac Cesarski, Bibliotekę Uniwersytecką, siedzibę poczty i dalej — poprzez oś Avenue de la Paix — nowy zespół budynków uniwersytetu¹⁰. To właśnie nauka i kultura stały się punktem wyjścia i nadrzędnym hasłem włączania Strasburga w obszar cesarstwa, dlatego też powołano uniwersytet, rozpoczęto budowę biblioteki, galerii sztuki i wielu innych obiektów¹¹. Wyrazem pruskiej dominacji, realizowanej przewrotnie w obszarze nauki i kultury, był pałac uniwersytecki zbudowany w 1884 roku jako „Kaiser-Wilhelms-Universität Strassburg”¹² pod nadzorem młodego Ottona Wartha, podobnie jak ukończony w roku 1888 Pałac Cesarski (obecnie Palais du Rhin) zaprojektowany przez Hermanna Eggerta. Był siedzibą cesarza podczas jego wizyt w Strasburgu, symbolizował przywiązanie miasta do Cesarstwa Niemieckiego, a jednocześnie stał się jednym z najważniejszych elementów zakrojonego na szeroką skalę programu modernizacji miasta. Istotnym, choć pozbawionym ideowego wymiaru elementem tej modernizacji było wzniesienie nowoczesnych obiektów użyteczności publicznej, w tym realizowanego w latach 1904–1910 obiektu Łaźni Miejskich (Bains Municipaux) autorstwa niemieckiego architekta Fritza Beblo, absolwenta uczelni w Berlinie-Charlottenburgu i Karlsruhe.

⁹ *La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.

¹⁰ Benoît Jordan, *Histoire de Strasbourg*, Strasbourg 2006, s. 105.

¹¹ Alexandre Kostka, *The Neustadt in Strasbourg: A Space for Transcultural Identity Building? [w:] Europe — Space for Transcultural Existence?*, ed. Martin Tamcke, Jenny de Jong, Lars Klein, Margriet van der Waal, Göttingen 2013, s. 222.

¹² W latach 1872–1918 znany pod nazwą Reichsuniversität Straßburg, od 1877 roku funkcjonował jako Uniwersytet Cesarza Wilhelma.

In Strasbourg, following its annexation into the German Empire, an ambitious programme was initiated to modernise the central area and transform the city into the capital of the Alsace-Lorraine region. The modernisation and expansion plan was developed in 1878 by Jean-Geoffroy Conrath, an alumnus of the École des Beaux-Arts in Paris and student of Charles Garnier and Henri Labrouste. The plan became the point of departure for the development of the Neustadt district.⁸ A key feature of the new city centre was Place de la République linking the Imperial Castle, the University Library and the Post, and further along the axis of Avenue de la Paix, the new university complex.⁹ As far as the latter is concerned, the Prussian authorities cleverly used science and culture as the reason and point of departure for incorporating Strasbourg into the Prussian Empire. To corroborate this, they provided the city with a university, library, art gallery and numerous other institutions.¹⁰

Subsequently, an expression of the Prussian rule was the university palace erected in 1884 as 'Kaiser-Wilhelms-Universität Strassburg,'¹¹ under the direction of the young Otto Warth. A similar principle applied to the Imperial Palace (now Palais du Rhin), designed by Hermann Eggert and completed in 1888. The palace was the residence of the emperor during his stays in Strasbourg and symbolised the city's affiliation with the German Empire. At the same time, it was one of the most important constituents of the extensive modernisation programme. Another significant (albeit devoid of any ideological connotations) symbol of modernisation encompassed public buildings, including the Municipal Bath (Bains Municipaux) built in 1910 and designed by German architect Fritz Beblo (an alumnus of the Technical University of Berlin-Charlottenburg and that of Karlsruhe).

⁸ *La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.

⁹ Benoît Jordan, *Histoire de Strasbourg*, Strasbourg, 2006, p. 105.

¹⁰ Alexandre Kostka, *The 'Neustadt' in Strasbourg: A Space for Transcultural Identity Building? [in:] Europe—Space for Transcultural Existence?*, ed. Martin Tamcke, Janny de Jong, Lars Klein, Margriet van der Waal, Göttingen 2013, p. 222.

¹¹ Between 1872 and 1918, it was known as Reichsuniversität Straßburg. After 1877, it functioned as the Kaiser-Wilhelms-Universität.

Po włączeniu Strasburga na mocy traktatu wersalskiego do Francji nastąpiło powolne budowanie dobrobytu miasta, jednak bez wyraźnych zmian w jego układzie przestrzennym. Okres dwudziestolecia międzywojennego w Poznaniu to poza podobnym w duchu budowaniem gospodarczej stabilności także akcent położony w dyskusji nad ideowym programem przestrzeni śródmieścia, najbardziej widocznym w „repolonizacji” obecnego Placu Mickiewicza.

Ideowe przewartościowanie i program modernizacyjny widoczny w przestrzeni i skali miasta nastąpiły po II wojnie światowej. Poznań wyszedł z działań wojennych z ogromnymi stratami, zniszczoną dzielnicą staromiejską oraz śródmieściem. Naturalne wydawały się nie tylko odbudowa, lecz także modernizacja miasta, która dawała nadzieję na poprawienie standardów życia wielu jego mieszkańcom. Nowoczesność w PRL to w sensie ideowym także czas, w którym stary porządek próbowano zastąpić nową, „socjalistyczną” rzeczywistością. Komunistyczne władze tuż po II wojnie światowej rozpoczęły z jednej strony odbudowę zespołu staromiejskiego, z drugiej zaś rozwinęły modernizacyjny projekt budowy nowego centrum. Jego autorami byli w większości młodzi, zafascynowani nowoczesnością architektki i urbanisci wykształceni na Politechnice Poznańskiej i Politechnice Wrocławskiej, kierowani przez Tadeusza Gałęckiego.

Model socjalistycznej modernizacji był modelem „totalnym”, który wynikał z rewolucyjnego podejścia mającego na celu odgórne przekształcenie wszystkich sfer życia społecznego¹³. Poza sferą produkcji oraz wieloma innymi dziedzinami życia wśród jej celów była przebudowa przestrzeni miejskich. Jednym z obszarów takich procesów była modernizacja gospodarcza, wskutek której lata 50. i 60. okazały się najistotniejsze w kształtowaniu przestrzeni miejskich. Był to moment w rozwoju socjalistycznego państwa, który można nazwać zrównoważonym czy zharmonizowanym, będący zwieńczeniem budowy w realiach PRL „cywilizacji technicznej”¹⁴.

Kluczowym dla modernizacji przestrzeni miasta był pierwszy zatwierdzony powojenny ogólny plan zagospodarowania przestrzennego miasta Poznania z 1962 roku, który zakładał wzrost liczby mieszkańców w perspektywie roku 1980 do poziomu 600 tys. Na przeło-

Following the reincorporation of Strasbourg into France under the Treaty of Versailles in 1919, the city gradually built its prosperity, albeit without any express changes in the spatial layout. For Poznań, on the other hand, the interbellum was a period when a similar economical process was accompanied by discussions on an ideologically tinted programme for the city centre. This was especially apparent in the ‘re-Polonisation’ of what is now Mickiewicz Square.

After World War II, Poznań’s urban space and scale was modified by an ideological shift and modernisation programme. The city emerged from the war with an utterly destroyed old town and centre. It seemed natural to both rebuild and modernise the city in a way that would improve the living conditions for many Poznanians. In an ideological sense, modernism in the Polish People’s Republic was also a period when the former socio-political order was replaced by a ‘socialist’ reality. Shortly after the war, the communist authorities launched the reconstruction of the old town complex, whilst simultaneously developing a modernisation plan for a new centre. The authors of the latter were mostly young enthusiasts of modernism, namely architects and urban planners educated at the Poznań and Wrocław Universities, supervised in their work by Tadeusz Gałęcki.

In the early 1960s, the culture of modernisation began to suppress any respect for history, going on to become one of the major ideological rudiments of the new urbanisation doctrine and the subsequent architectural solutions.

The socialist was a ‘total’ modernisation model, arising from a revolutionary approach aimed at a bottom-down transformation of all spheres of public life.¹² Aside from the field of production (and many other areas), the goal of these processes was economic modernisation which, in the 1960s and 1970s, strongly influenced the shape of urban space. This was a point in the development of the socialist state which can be described as balanced or harmonised, as well as the pinnacle of ‘technological civilisation’ in the Polish People’s Republic.¹³

A key factor in the modernisation of the urban space in Poznań was the first approved masterplan

¹³ O tzw. modelu sowieckim pisze Wojciech Musiał, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004*, Toruń 2013, s. 163–169.

¹⁴ Por. tamże, s. 194.

¹² The so-called ‘soviet model’ is discussed by Wojciech Musiał, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004*, Toruń 2013, pp. 163–169.

¹³ Ibidem, p. 194.

2. Fragment śródmieścia Poznania; w centrum — PDT Okrągłak architekta Marka Leykama (MKZ)
2. A fragment of the downtown of Poznań; in the center—PDT Okrągłak by Marek Leykam

3. Socrealistyczna wizja ul. Święty Marcin z początku lat 50, propozycja Jana Cieślińskiego (Muzeum Narodowe w Poznaniu)
3. Socrealist vision of Saint Martin Street at the beginning of the 1950s, by Jan Cieśliński

4. Ulica Święty Marcin w 1965 roku (MKZ. Fot. J. Korpal)

4. Saint Marcin Street in 1965

mie lat 50. i 60., w wyniku licznych decyzji politycznych i planistycznych, wybrano koncepcję zakładającą totalną przebudowę śródmieścia Poznania i wykreowanie właśnie nowoczesnego ośrodka usługowo-handlowego bez uwzględnienia spójności i ciągłości rozległego założenia urbanistycznego pochodzącego z przełomu XIX i XX wieku. W ogólnych dyspozycjach przestrzennych planu przewidywano rozszerzenie centrum wzdłuż osi wschód–zachód. Miało ono składać się ze śródmieścia, wyznaczonego przez ramy miasta średniowiecznego i miasta XIX-wiecznego, oraz z planowanego po zachodniej stronie wielkomiejskiego obszaru skoncentrowanych usług, biur i handlu, tworzących rodzaj poznańskiego „city”. Istotną rolę we wspomnianym planie odgrywała koncepcja komunikacji miejskiej polegająca na przeprowadzeniu dróg tranzytowych trasami śródmiejskimi z wielopoziomowymi węzłami i drogami wielopasmowymi, przebiegającymi przez dzielnicę śródmiejską. Z tego względu wyrażono zgodę na wyburzenia istniejącej tkanki miasta, co współgrało z afirmowanymi w tym czasie ideami CIAM¹⁵

¹⁵ Congrès international d'architecture moderne (CIAM), Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej (1928).

of 1962, which assumed a population growth to 600 thousand residents by 1980. In the late 1950s, a series of political and planning decisions resulted in a concept of a total redevelopment of the city centre to create a modern commercial complex, without any consideration for the cohesion and continuity of the extensive urban layout from the turn of the 19th century. The plan's general spatial guidelines foresaw the broadening of the centre along an east-west axis. It was to consist of an area outlined by both the medieval and the 19th-century urban frameworks, and a concentrated business area, a modern 'downtown,' in the west part of the city.

Another important feature of the abovementioned plan was a traffic scheme with major thoroughfares, multileveled junctions and multilane roads across the city centre. To this extent, permission was granted to demolish the existing urban tissue (this reflected the then prevalent proposals of CIAM and the Athens Charter). Subsequently, historic streets and routes were replaced with arterial roads to make way for future motor traffic in the heart of the city.

The redevelopment of the city centre, including what is now Święty Marcin Street, became a con-

i zapisami Karty Ateńskiej¹⁶. Historyczne ulice i ciągi w śródmieściu zamieniono na arterie przelotowe, co stało się zapowiedzią przyszłego wprowadzenia ruchu samochodowego do centrum.

Przebudowa centrum miasta, w tym dzisiejszej ulicy Święty Marcin, stała się jednym z najważniejszych wówczas zagadnień projektowych oraz symbolem dążeń modernizacyjnych nowej władzy, podejmowanych w opozycji do pruskich rozwiązań urbanistycznych. Początek nowego myślenia o śródmieściu wyznaczają takie obiekty jak Dom Towarowy „Okraślak”, hotel Merkur, zmodernizowany węzeł komunikacyjny Rondo Kaponiera czy budynki biurowe na ulicy Piekary. Z pewnością najsilniejszą i najbardziej widoczną ingerencją w historyczny kształt śródmieścia, wynikającą z wprowadzania w życie nowych koncepcji urbanistycznych, była budowa zespołu biurowo-usługowego „Centrum” przy ul. Święty Marcin, tzw. Alfa, zrealizowana w latach 1965–1972 według projektu Jerzego Liśniewicza, Tadeusza Płończaka i Zygmunta Waschki, pracowników państwowego biura projektowego „Miastoprojekt”. Zakładała ona wzniesienie ogromnego kompleksu pięciu wysokich wieżowców połączonych dwukondygnacyjną częścią handlową. Zatwierdzenie planu ogólnego z 1962 roku stworzyło ramy prawne do wywłaszczenia i wyburzenia prywatnych kamienic na obszarze całego śródmieścia. W czasie prac nad zespołem „Centrum” pojawiły się pomysły istotnego zwiększenia skali zabudowy, tak aby nowe obiekty w zdecydowany sposób zdominowały „świadek zaboru pruskiego”, czyli obiekty dawnej dzielnicy cesarskiej, a w szczególności zamek cesarski. Zaproponowano wówczas, widoczną na makietach przebudowy śródmieścia, konstrukcję przy ulicy Święty Marcin 25-kondygnacyjnego wieżowca Wojewódzkiej Komisji Związków Zawodowych zdecydowanie przewyższającego sąsiadujące budynki, do realizacji której jednak nie doszło¹⁷.

Zakrojone na ogromną skalę pomysły urbanistyczno-architektoniczne doskonale współgrały z instrumentalizowaniem architektury, wykorzystywanej przez nową władzę jako element propagandy. Wskazywały jednocześnie na rozmach i siłę ekonomiczną oraz potencjał gospodarczy PRL mający dorównać osiągnięciom świata zachodniego. Nie bez znaczenia była chęć zatarcia mieszczańskiej przeszło-

struction priority, as well as a symbol the socialist authorities' modernisation effort undertaken in opposition to the Prussian planning solutions. This new planning philosophy became apparent in projects like the Okraślak Department Store, the Mercury Hotel, the modernised Rondo Kaponiera traffic junction or the high-rise office buildings in Piekary Street.

Without doubt, the strongest and most evident interference in the historical shape of the city centre, brought about by the new urban concepts, was the construction of Centrum (the so-called 'Alfa'). The commercial complex in Święty Marcin Street, built in 1972, was designed by Jerzy Liśniewicz, Tadeusz Płończak and Zygmunt Waschko of the state-owned architectural agency Miastoprojekt. The project comprised a huge complex of five skyscrapers connected through a two-storey commercial section. The masterplan of 1962 provided the legal framework for the expropriation and demolition of private buildings to make way for the project (as was the case with many other projects and expropriations across the city centre).

As the construction of Centrum progressed, proposals emerged to considerably increase the scale of the development, so that it would dominate over the 'Prussian legacy,' namely the Imperial District and the Imperial Castle in particular. The idea, as can be seen on the existing mock-ups, was to erect a 25-storey building in Święty Marcin Street (to accommodate the Voivodeship Trade Unions Commission), which would evidently tower above the other buildings. Ultimately, the concept was abandoned.¹⁴

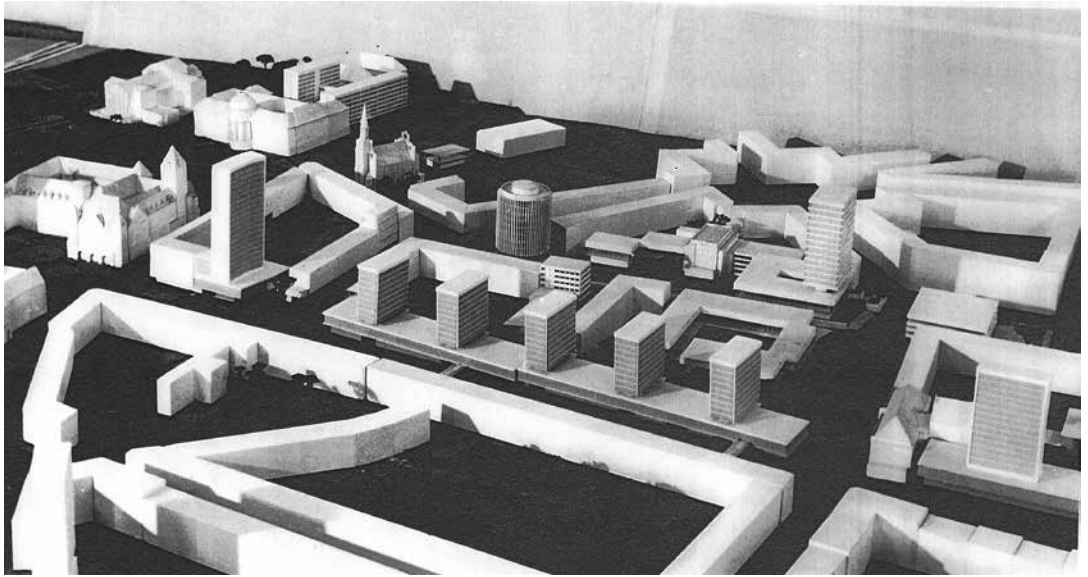
The large scale of the planning and architectural concepts was consistent with the instrumental treatment of architecture by socialist propaganda. The objective was to confirm the economic potential of the Polish People's Republic, which aspired to match the achievements of the western world. Not without significance was the effort to erase Poznań's bourgeois past, and to depart from the historic developments and traditions, as well as to overshadow the former Prussian architectural activity and its permanent remains.

It is likely that at the time no other Polish city (except Warsaw and Lublin) had such extensive plans

¹⁶ Charte d'Athènes — podsumowanie IV kongresu CIAM (1933).

¹⁷ Piotr Marciniak, *Doświadczenia modernizmu. Architektura i urbanistyka Poznania w czasach PRL*, Poznań 2010.

¹⁴ Piotr Marciniak, *Doświadczenia modernizmu. Architektura i urbanistyka Poznania w czasach PRL*, Poznań 2010.

5. Projekt przebudowy śródmieścia i ul. Święty Marcin Jerzego Liśniewicza (MKZ)
5. Design of the reconstruction of the city center and Saint Martin Street by Jerzy Liśniewicz

6. Rondo Kaponiera (dawne Rondo Kopernika) — widok na UAM i Zamek
(Archiwum Wydawnictwa Poznańskiego. Fot. J. Unierzycki)
6. Kaponiera Roundabout (former Kopernik Roundabout)—view
of the Adam Mickiewicz University and the Castle

ści Poznania i odwrót od historycznej zabudowy oraz pielęgnowanej tradycji, a także próba zdominowania pruskiej działalności architektoniczno-budowlanej, która pozostawiła po sobie trwałe ślady w przestrzeni miasta. W początku lat 60. kultura modernizacji zaczęła wypierać szacunek dla historii, stając się w następnych dekadach jednym z najważniejszych elementów ideowych nowej doktryny urbanistycznej i idących za nią rozwiązań architektonicznych.

Chyba w żadnym z polskich miast, może poza Warszawą i śródmieściem Lublina, nie planowano wówczas tak ogromnych ingerencji w historyczny układ urbanistyczny. Wydaje się, że możliwość zmiany jego struktury oraz sposób organizacji przestrzeni były swoistym papierkiem lakmusowym dla ówczesnego klimatu planowania miasta — zarówno przyzwolenia władz, jak i poglądów architektów i urbanistów. Związane to było oczywiście z sytuacją ekonomiczną, w której rolę inwestora zawłaszczają wyłącznie jeden podmiot, tj. państwo. Trend skupiania w jednych rękach całości złożonego procesu inwestowania pojawiał się także w innych polskich miastach. Przebudowa i modernizacja wielu zespołów śródmiejskich rozpoczęta na progu lat 60. opierała się w znacznym stopniu na ustaleniach doktrynalnych Karty Ateńskiej, ale również na wzorcach zachodnich, w tym przebudowie Rotterdamu, Sztokholmu, Coventry czy budowie fragmentu centrum Londynu — Barbican¹⁸. W tym sensie poznański zespół „Centrum” mieści się w głównym nurcie przekształceń urbanistycznych lat 60. i 70. XX wieku. Jego rola wynika nie tylko ze skali i formy całego zamierzenia, lecz także z konieczności jednoznacznego odniesienia się do dziedzictwa przeszłości i historycznie ukształtowanego śródmieścia. Wiele z pomysłów urzeczywistnionych w Poznaniu z powodzeniem realizowano wcześniej w innych miastach zachodnioeuropejskich.

Wspólną cechą wskazanych przykładów jest charakterystyczny osiowy układ urbanistyczny podkreślający wagę i charakter głównej ulicy; wzdłużnie względem niej usytuowany jest niski zespół handlowo-usługowy, zaakcentowany budynkami wysokościowymi (lub o znacznej kubaturze) o funkcji biurowej lub mieszkaniowej (przy próbie wprowadzenia mieszkalności do śródmieścia).

W Strasburgu procesy modernizacyjne w znacznie mniejszym stopniu dotknęły centrum miasta

in place to interfere in the historical urban layout. It seems that the potential for structural and organisational change was symptomatic of the political authorities' specific approach to urban planning, as well as that of architects and planners. Obviously, this was related to the economic situation where the role of developer was appropriated by a sole entity, namely the state.

The trend of concentrating the entire complicated investment process in single hands existed also in other Polish cities. Moreover, the redevelopment and modernisation of many city centres, beginning in the 1960s, was largely based on the Athens Charter, in addition to western models, for example the reconstruction of Rotterdam, Stockholm and Coventry, or the construction of London's Barbican.¹⁵

Many of the ideas implemented in Poznań had already been successfully realised in Western Europe. In this sense, the Centrum complex matched the major transformation trends in urban planning of the 1960s and 1970s. The role it played is evidenced by both its scale and form. These, in turn, resulted from the need to make a clear statement about the legacy of the past and the historically shaped city centre.

The common characteristic of the modern developments is a specific axial layout emphasising the importance and character of the main street. This features a low-rise commercial complex situated longitudinally and accentuated by high-rise or large volume buildings with an office or residential function (the latter in relation to attempts to bring housing into the city centre).

In Strasbourg, modernisation processes affected the city centre to a much smaller extent, resisting ideological references. Despite British and American bombing raids during World War II, the city escaped damage comparable to Poznań. The new urban developments, moderate in scale, were based mainly on functional considerations, and Strasbourg has retained a largely compact structure. A conceptual connection between the 19th century and the modern city was the expansion of the university campus. One of the most important constructions in Neustadt was the monumental main building designed by Otto Warth, which defines the overall appearance of this part of the city, together with the natural science institutes designed by Hermann Eggert.

¹⁸ Manfred Tafuri, Francesco Dal Co, *Architektur der Gegenwart*, Stuttgart 1977, s. 376–377.

¹⁵ Manfred Tafuri, Francesco Dal Co, *Architektur der Gegenwart*, Stuttgart 1977, pp. 376–377.

7. Budowa zespołu handlowo-biurowego „Alfa”, 1968 (MKZ. Fot. M. KucharSKI)
 7. Construction of the shopping and office complex “Alfa”. 1968

8. Zespół DTC „Centrum” ul. Święty Marcin, 1992 (MKZ. Fot. J. Miecznikowski)
 8. DTC “Centrum” complex. Saint Martin Street. 1992

i oparły się ideologicznym odniesieniom. Miasto, pomimo amerykańskich bombardowań, szczęśliwie uniknęło tak wielkich zniszczeń, jakie dotknęły Poznań. Nowe założenia urbanistyczne, choć wyraźnie skromniejsze w skali, oparte zostały głównie na przesłankach funkcjonalnych, a Strasburg zachował w dużej części strukturę miasta zwartej. Ideowym łącznikiem pomiędzy miastem XIX-wiecznym i nowoczesnym stała się rozbudowa uniwersytetu. Jednym z najważniejszych obiektów w Neustadt był monumentalny gmach główny Ottona Wartha, który wraz z instytutami przyrodniczymi, zaprojektowanymi przez Hermanna Eggerta, decyduje do dzisiaj o ogólnym wyglądzie tej części miasta.

Architektoniczna nowoczesność pojawiała się w Strasburgu punktowo, przy okazji przebudowy

Architectural modernity in Strasbourg appeared in specific sites, in conjunction with the redevelopment of smaller parts of the city, for instance Place de l'Homme-de-Fer, where in 1955, architect Charles-Gustave Stoskopf designed five new buildings and the fourteen-storey-high Valentin Sorg Tower.

A spatial equivalent to the expansion of the Poznań city centre was the enlargement of the University of Strasbourg campus, beginning in the 1950s. The new campus, designed by Charles-Gustave Stoskopf and Roger Hummel, was built on 74 hectares of former military grounds. The adjoining Esplanade area, located to the east of the Old Town, is a practical example of functional modernity, and simultaneously a contemporary response to the for-

9. Siedziba Akademii Muzycznej w Poznaniu Jerzego Gurawskiego (Wikimedia Commons, GNU Free Documentation License, CC BY-SA 3.0)

9. The seat of the Music Academy in Poznań by Jerzy Gurawski

mniejszych fragmentów miasta, jak na Place de l'Homme-de-Fer, gdzie w 1955 roku architekt Charles-Gustave Stoskopf zaprojektował pięć nowych budynków z wieżą Valentina Sorga o wysokości czterech kondygnacji.

Przestrzennym odpowiednikiem przebudowy poznańskiego śródmieścia stała się dalsza rozbudowa uniwersytetu w Strasburgu, którą realizowano od lat 50. XX wieku. Nowy kampus uniwersytecki zaprojektowany przez Charles'a-Gustave'a Stoskopfa i Rogera Hummela powstał na 74 hektarach dawnych terenów wojskowych. Wykreowana „Esplanade”, położona na wschód od starego miasta, jest przykładem implementacji idei funkcjonalistycznej nowoczesności, a jednocześnie współczesną odpowiedzią na formułę akademickiego *universum*. Z pewnością wzorem dla

mula of the academic *universum*. Undeniably, the 'new' University of Strasbourg was modelled on the urban campuses of such universities as the Zurich University of Technology, the Berlin-Charlottenburg University of Technology and the University of Vienna. However, it is in Strasbourg that the university became a symbol of modern change in keeping with the existing city structure.

The modernisation processes in the centre of Strasbourg is complemented by the 'Great Street Gap' linking the railway station, Place Kléber and Börsenviertel (the first sections of the project were already in place in 1910, and the last were not finalised until 1960). The winding layout of the streets (or rather arterial roads) is accentuated by new façades, which, based on the guidelines of the city authori-

„nowego” uniwersytetu strasburskiego były miejskie kampusy takich uczelni jak politechniki w Zurychu i w Berlinie-Charlottenburgu czy Uniwersytet Wiedeński. Jednak to właśnie w Strasburgu uczelnia stała się symbolem nowoczesnych przemian wpisujących się w istniejącą strukturę miasta. Uzupełnieniem procesów modernizacyjnych w centrum Strasburga jest „Great Street Gap” — połączenie między stacją kolejową, Place Kléber i Bourse. Pierwsze projekty powstawały już w 1910 roku i zakończyły się dopiero w roku 1960. Zakrzywiony układ ulic, a właściwie arterii komunikacyjnych, podkreślały nowe elewacje, które dzięki wskazaniom urbanistycznym charakteryzują się pewną spójnością i racjonalnością.

W Poznaniu na przełomie XX i XXI wieku dokonała się dalsza modernizacja śródmieścia za sprawą nowo wznoszonych budynków. Ważnym akcentem ze względu na lokalizację na Forum Cesarskim, ale i z powodu kształtu zabudowy, stała się rozbudowa Akademii Muzycznej, mająca nawiązywać do budynku byłego Ewangelickiego Domu Związkowego, która wraz z oszczędną formą sali koncertowej domknęła przestrzeń Placu Mickiewicza. Formy szukające odniesienia do tradycji, i w rozwiązaniach formalnych, i w ogólnych dyspozycjach, wynikały też z panującej w środowisku poznańskim doktryny konserwatorskiej¹⁵. To również przestrzeń, w której ujawnił się społeczny wymiar zmiany znaczenia przestrzeni śródmiejskich zapisanego w świadomości mieszkańców ze względu na robotnicze protesty w 1956 roku, a także późniejsze, propagandowe pochody 1-majowe oraz demonstracje opozycji z lat 80. XX wieku. W tym wypadku mamy do czynienia ze specyficzną „modernizacją” świadomości i pamięci, której zwieńczeniem stała się budowa pomnika Poznańskiego Czerwca 1956 w centrum dzielnicy cesarskiej.

Ostatnim z nowoczesnych akcentów śródmieścia Poznania jest wzniesiony w 2017 roku budynek biurowy „Bałtyk”. Projekt holenderskiej pracowni MVRDV już od momentu swojej prezentacji budził spore emocje i był kreowany jako wydarzenie architektoniczne, jednak niezależnie od stosunku odbiorców został uznany za nową, architektoniczną „ikonę” miasta.

Modernizacja dotykała wiele przestrzeni miejskich i była realizowana na najróżniejsze sposoby. W Poznaniu jej efekty widać szczególnie w dzielnicy cesar-

ties, display a specific consistency and rationality to this day.

In Poznań, at the turn of the 21st century, the modernisation of the city centre continued with new constructions. An important highlight, due to its location in the former Imperial Forum, as well as its form, is the extended Academy of Music, alluding to the shape of the former Evangelical Trade Union House. Together with the minimalist concert hall, the building closes the space of Adam Mickiewicz Square. It is worth noting that forms alluding to tradition in formal solutions, as well as their general character, arose from the local conservation doctrine in Poznań.¹⁶

Adam Mickiewicz Square is also a place where a social dimension came to the fore, changing the public perception of inner-city spaces. This happened after the worker's protests of June 1956. The trend continued with the First May parades aiming to reinforce the socialist propaganda, followed by anti-communist protests in the 1980s. This specific change stands for the 'modernisation' of consciousness and memory, culminating in the construction of the Poznań June Monument situated in the heart of the Imperial District.

The latest modern feature in the Poznań city centre is the high-rise Bałtyk office building, designed by Dutch architects of MVRDV. Since its construction in 2017, it has been promoted as an architectural sensation, in addition to triggering a wide range of responses. Regardless of these, it has come to be seen as an architectural 'icon' of Poznań.

The modernisation of Strasbourg and Poznań affected many central areas and was implemented in many different ways. In Poznań, this was especially apparent in the Imperial District and Święty Marcin Street, which became the city's specific showcase and the site of ideological struggles concerning the ultimate form of the city centre. In Strasbourg, the modernisation process seems to be the most evident in the European Parliament complex and the university district comprising a specific site of learning and, most importantly, new buildings complementing the city's historic space. In Strasbourg and Poznań alike, modernisation brought a breath of

¹⁵ Ich autorem jest Jerzy Gurawski z zespołem. Por. *Atlas architektury Poznania*, red. Janusz Pazder, Aleksandra Dolczewska, Piotr Marciniak i in., Poznań 2008.

¹⁶ They were designed by Jerzy Gurawski and associates: *Atlas architektury Poznania*, red. Janusz Pazder, Aleksandra Dolczewska, Piotr Marciniak i in., Poznań 2008.

10. Budynek biurowy „Bałtyk” autorstwa MVRDV (Fot. J. Sokółowski)

10. Office building “Bałtyk” by MVRDV

skiej oraz na ulicy Święty Marcin, swoistym „salonie” miasta a jednocześnie przestrzeni ideowych zmagania o ostateczny kształt śródmieścia. W Strasburgu procesy modernizacyjne są chyba najbardziej widoczne w zespole budynków parlamentu europejskiego, dzielnicy uniwersyteckiej — tej swoistej przestrzeni wiedzy i nauki — a przede wszystkim w nowych obiektach uzupełniających historyczną przestrzeń miasta. W obu miastach daje się odczuć powiew nowego myślenia o urbanistyce i architekturze wnoszącego trwałe wartości oraz tworzącego funkcjonalne i przyjazne centra nowoczesnych europejskich miast.

Bibliografia

Atlas architektury Poznania, red. Janusz Pazder, Aleksandra Dolczewska, Piotr Marciniak i in., Poznań 2008.

fresh air into urban planning and architecture, contributing lasting values, functionality and a welcoming atmosphere into the centres of two modern cities in Europe.

Literature

Atlas architektury Poznania, red. Janusz Pazder, Aleksandra Dolczewska, Piotr Marciniak i in., Poznań 2008.

Biesiadka Jacek, Gawlak Andrzej, Kucharski Szymon, Wojciechowski Mariusz, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006.

Cichocki Ryszard, Podemski Krzysztof, *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*, Poznań 1999.

Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Eine Stadt zum Leben, Städtebau und Wohnungswesen in Posen in der*

- Biesiadka Jacek, Gawlak Andrzej, Kucharski Szymon, Wojciechowski Mariusz, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006.
- Cichocki Ryszard, Podemski Krzysztof, *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*, Poznań 1999.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna, *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Poznań 2018.
- Jordan Benoît, *Histoire de Strasbourg*, Strasbourg 2006.
- Kostka Alexandre, *The 'Neustadt' in Strasbourg: A Space for Transcultural Identity Building? [w:] Europe — Space for Transcultural Existence?*, ed. Martin Tamcke, Jenny de Jong, Lars Klein, Margriet van der Waal, Göttingen 2013, s. 217–233.
- La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.
- Marciniak Piotr, *Architektura nowoczesna a tożsamość miasta. O identyfikacji z perspektywy antropologicznej i socjologicznej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej”, 2007, z. 10, s. 85–95.
- Marciniak Piotr, *Doświadczenia modernizmu. Architektura i urbanistyka Poznania w czasach PRL*, Poznań 2010.
- Musiał Wojciech, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004*, Toruń 2013.
- Straßburg: Ort des kulturellen Austauschs zwischen Frankreich und Deutschland*, hrsg. Tobias Möllmer, Deutscher Kunstverlag 2018.
- Tafari Manfred, Dal Co Francesco, *Architektur der Gegenwart*, Stuttgart 1977.
- ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, übersetz. Sandra Ewers, Berlin – Boston 2018 [Polish edition: Poznań 2018].
- Jordan Benoît, *Histoire de Strasbourg*, Strasbourg 2006.
- Kostka Alexandre, *The 'Neustadt' in Strasbourg: A Space for Transcultural Identity Building? [in:] Europe—Space for Transcultural Existence?*, ed. Martin Tamcke, Janny de Jong, Lars Klein, Margriet van der Waal, Göttingen 2013, pp. 217–233.
- La Neustadt de Strasbourg. Un laboratoire urbain. 1871–1930*, éd. Marie Pottecher, Hervé Doucet, Olivier Haegel, Lyon 2017.
- Marciniak Piotr, *Architektura nowoczesna a tożsamość miasta. O identyfikacji z perspektywy antropologicznej i socjologicznej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej”, 10/2007, pp. 85–95.
- Marciniak Piotr, *Doświadczenia modernizmu. Architektura i urbanistyka Poznania w czasach PRL*, Poznań 2010.
- Musiał Wojciech, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1918–2004*, Toruń 2013.
- Straßburg: Ort des kulturellen Austauschs zwischen Frankreich und Deutschland*, hrsg. Tobias Möllmer, Deutscher Kunstverlag 2018.
- Tafari Manfred, Dal Co Francesco, *Architektur der Gegenwart*, Stuttgart 1977.

Noty biograficzne

Biographical notes

Hanna Grzeszczuk-Brendel

Dr hab., prof. PP

Wydział Architektury / Faculty of Architecture

Politechnika Poznańska / Poznan University of Technology

Historyczka sztuki, zajmuje się historią architektury i przekształceniami miasta od przełomu XIX i XX wieku z uwzględnieniem kontekstu społeczno-kulturowego. Dotyczy to głównie mieszkalnictwa oraz architektury okresu międzywojennego. Publikacje *Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* (Oldenburg 2018) oraz *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych* (Poznań 2018) zawierają dotychczasowy opis tych zagadnień. Poza działalnością naukową problematyką mieszkania i miasta zajmuje się w ramach ruchów miejskich (*My Poznaniacy, Piękne Jeżyce, Prawo do Miasta*). Uczestniczy w projekcie Dissonant Heritage w ramach Urban Agenda for EU. Aktualne badania koncentruje na problematyce architektury i przekształceń krajobrazu w III Rzeszy i ich perspektyw interpretacyjnych, a także związkach między architekturą Poznania i Strasburga w XIX i XX wieku.

An art historian, her research focus on history of architecture and city transformations from the turn of the 19th and 20th centuries, taking into account the socio-cultural context. This mainly concerns housing and architecture of the interwar period. Her books *Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* (Oldenburg 2018) and *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych* [Apartment in the city. Poznań in the context of European housing and urban reforms] (Poznań 2018) contain the current description of these issues. In addition to her scientific activities, she deals with the issues of living and the city within the framework of municipal movements (*We Poznaniacs, Beautiful Jeżyce, Right to the City*). She participates in the Dissonant Heritage project as part of the Urban Agenda for EU. Now, she works on the issues of architecture and landscape transformations in the *Third Reich* and their interpretative perspectives, as well as on the relations between the architecture of Poznań and Strasbourg in the 19th and 20th centuries.

Alexandre Kostka

Prof. dr

Université de Strasbourg

Professor for German and European cultural history

SAGE

Alexandre Kostka jest profesorem historii kultury niemieckiej i europejskiej na Uniwersytecie w Strasburgu we Francji. Od 2010 roku jest dyrektorem studiów strasburskiej filii programu magisterskiego Erasmus Mundus „Eurokultura”. Studiował w École Normale Supérieure (St. Cloud), Freie Universität w Berlinie oraz w Kolegium Europejskim w Brugii. Otrzymał kilka stypendiów, m.in. Alexandra von Humboldta oraz Paul Mellon senior scholar research grant (CASVA, National Museum, Washington). Jest członkiem Jednostki Badawczej „Sociétés, Acteurs, Gouvernement en Europe” (SAGE, UMR CNRS 7363) na Uniwersytecie w Strasburgu, a także profesorem honorowym w Instytucie Technologicznym w Karlsruhe (KIT), gdzie wykłada na Wydziale Historii Sztuki i Architektury (IKB). Autor licznych publikacji na temat francusko-niemieckich relacji artystycznych w środowisku europejskim. Jego badania koncentrują się na obiegu sztuki w Europie, a także na architekturze jako środka konstytuowania tożsamości narodowej w XIX–XX wieku. Jeden z inicjatorów polsko-niemieckiego projektu badawczego „Powinowactwa cesarskie. Poznań i Strasburg i ich niechciana niemiecka przeszłość”, prowadzi również wspólny francusko-austriacki program badawczy “Engineering nationality” (wspierany przez ANR i FWF). Jest również współkuratorem wystawy „Fritz Beblo, architekt w Strasburgu (1903–1919). Tradycja ponownie wynaleziona”, w Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg (październik–styczeń 2022–2023).

Alexandre Kostka is professor for German and European cultural history at the University of Strasbourg, France. He is since 2010 Director of Studies of the Strasbourg branch of the Erasmus Mundus Master’s Program “Euroculture”. He studied at the École Normale Supérieure (St. Cloud), the Freie University Berlin and at the College of Europe, Bruges, and received several scholarships such as Alexander von Humboldt and Paul Mellon senior scholar research grant (CASVA, National Museum, Washington). Member of the Research Unit “Sociétés, Acteurs, Gouvernement en Europe” (SAGE, UMR CNRS 7363) at the University of Strasbourg, he is also Honorary Professor at the Karlsruhe Institute of Technology (KIT), where he teaches in the Institute for History of Art and Architecture (IKB). Author of various contributions on Franco-German art relations in the European setting, his research focuses on the circulation of art in Europe as well as on architecture as a means for the constitution of national identity in the 19th–20th century. One of the initiators of the Polish-German Research Project “Imperial affinities. Poznan and Strasbourg and their unsolicited German past”, he is also conducting a joint Franco-Austrian Research Program entitled “Engineering nationality” (supported by the ANR and FWF), and is co-curator of the exhibition “Fritz Beblo, an architect in Strasbourg (1903–1919). Reinventing tradition”, at the Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg (October–January 2022–2023).

Piotr Marciniak

Prof. dr hab. inż. arch.

Wydział Architektury / Faculty of Architecture

Politechnika Poznańska / Poznań University of Technology

Architekt, urbanista, historyk architektury oraz pedagog. Studiował architekturę na Politechnice Poznańskiej, teologię i filozofię na Papieskim Wydziale Teologicznym (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), a także konserwację architektury historycznej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 1999

roku obronił pracę doktorską o architekturze polskich Romów. Habilitował się na Politechnice Warszawskiej w 2010 roku, a tytuł profesora uzyskał w 2020 roku. W 2017 roku uzyskał stypendium naukowe w Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung-Institut der Leibniz-Gemeinschaft w Marburgu. Od 2011 roku jest profesorem architektury, historii architektury i konserwacji zabytków na Politechnice Poznańskiej oraz kierownikiem Zakładu Historii, Teorii i Ochrony Dziedzictwa. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na współczesnej architekturze w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, ochronie dziedzictwa kulturowego i technologicznego, architekturze mniejszości narodowych i etnicznych, transgranicznych i międzykulturowych uwarunkowaniach ochrony architektonicznego dziedzictwa współczesności w Europie, a także teorii architektury. Był kierownikiem ze strony polskiej międzynarodowego projektu badawczego „Strasburg i Poznań: różne poglądy na dzielnice cesarskie w epoce Cesarstwa Niemieckiego” realizowanego we współpracy z ENSAS (École Nationale Supérieure d'Architecture de Strasbourg). Jest autorem ponad 140 publikacji, stworzył blisko 200 projektów architektonicznych, urbanistycznych i konserwatorskich. Jest członkiem DOCOMOMO, ICOMOS Poland, European Architectural History Network (EAHN) oraz International Committee for the History of Technology (ICOHTEC).

Architect, town planner, architectural historian and teacher. He studied architecture at the Poznań University of Technology, theology and philosophy at the Pontifical Faculty of Theology (Adam Mickiewicz University) in Poznań, and the conservation of historical architecture at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In 1999 he received his doctorate on the architecture of Polish Roma. He obtained habilitation at the Warsaw University of Technology (2010), and professor title (2020). In 2017, he obtained a scholarship at the Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung-Institut der Leibniz-Gemeinschaft in Marburg. Since 2011, he has been a professor of architecture, history of architecture and heritage protection at the Poznań University of Technology and head of the Department of History, Theory and Heritage Preservation. His research interests focus on contemporary architecture in Poland and Central and Eastern Europe; conservation of cultural and technological heritage; the architecture of national and ethnic minorities, cross-border and intercultural conditions for the protection of contemporary architectural heritage in Europe, as well as the theory of architecture. He was the head of the Polish international research project “Strasbourg and Poznań: different views on imperial districts in the era of the German Empire” carried out in cooperation with École Nationale Supérieure d'Architecture de Strasbourg (ENSAS). He is the author of over 140 publications, he created nearly 200 architectural, urban and conservation projects. He is a member of the DOCOMOMO, ICOMOS Poland, European Architectural History Network (EAHN) and the International Committee for the History of Technology (ICOHTEC).

Małgorzata Praczyk

Dr hab., prof. UAM

Wydział Historii / Faculty of History

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Adam Mickiewicz University in Poznan

Małgorzata Praczyk jest historyczką, zajmuje się studiami nad pamięcią oraz historią środowiskową w XIX i XX wieku. Studiowała na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W trakcie studiów doktoranckich odbyła stypendium naukowe na Notre

Dame University w USA w ramach American-Polish Garstka Fellowship Program (2009–2010). Stopień doktora uzyskała w 2011 roku, a habilitację w roku 2019. Jest autorką publikacji poświęconych badaniom pamięci, w szczególności zagadnieniu upamiętnień, historii środowiskowej i historii miast, a także książek *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”* (Poznań 2018), która uzyskała nagrodę za najlepszą monografię poświęconą problematyce pamięci przyznanej przez Memory Studies Association Poland oraz monografii *Materia pomnika. Studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku* (Poznań 2015) wydanej także w tłumaczeniu na język angielski pod tytułem *Reading Monuments. A Comparative Study of Monuments in Poznań and Strasbourg from the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Berlin 2020). Ponadto jest ona redaktorką kilku książek: m.in. *Pomniki w epoce antropocenu* (Poznań 2017) czy *Poznań w działaniu. Społeczne inicjatywy dawniej i dziś* (Poznań 2017). Jest członkinią Polskiego Towarzystwa Historycznego, a także reprezentantką na region polski i członkinią zarządu European Society for Environmental History (ESEH).

She is a historian, and her research focus mainly on memory studies and environmental history in 19th and 20th centuries. She studied history at the Faculty of History of Adam Mickiewicz University in Poznan. During doctoral studies she was awarded the American-Polish Garstka Fellowship Program at Notre Dame University USA (2009–2010). She finished her PhD in 2011 and obtained the habilitation in 2019. She is the author of books *Environmental Memory in Memoirs of Polish Settlers in the Face of Polish Post-war Border Shifting* (published in Polish in 2018) and *Reading Monuments. A Comparative Study of Monuments in Poznań and Strasbourg from the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Berlin 2020), first published in Polish in 2015. She is also the editor and co-editor of numerous multiauthor books, among others: *Memorials in the Age of the Anthropocene* (published in Polish, 2017) and *Poznań in Action. Social initiatives in past and present* (published in Polish, 2017). Her book *Environmental Memory...* was awarded the best 2018 Polish book in the field of memory studies by the Polish branch of Memory Studies Association and it received the Adam Mickiewicz University Rector award for the excellent scientific achievement. She is the member of Polish Historical Society and European Society for Environmental History.

Volker Ziegler

Assoc. Prof. Dipl.-Ing.

École Nationale Supérieure d'Architecture de Strasbourg (ENSAS)

Architekt, planista i historyk architektury, urodzony w 1965 roku i mieszkający w Heidelbergu. W latach 1987–1995 studiował architekturę i urbanistykę w Karlsruhe i Paryżu, pracował w Paryżu jako architekt i planista. Stypendysta Fulbrighta, został mianowany profesorem nadzwyczajnym planowania i projektowania miast w École Nationale Supérieure d'Architecture (ENSA) w Nancy w 2002 roku, w ENSA Strasbourg od 2006 roku. Jest współodpowiedzialny za francusko-niemiecki program magisterski „Planning and Building in International Contexts” w Karlsruhe Institute of Technology oraz jest członkiem jego jednostki badawczej AMUP. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na architekturze i planowaniu w XIX–XXI wieku (historia i procesy transformacji, teoria i praktyka, transfer kulturowy). Jest członkiem Deutscher Werkbund Saarland oraz European Architectural History Network. Najnowsze książki: *Planowanie i budowanie w regionach przygranicznych* (red. z K. Tragbarem); *Nowa Moguncja? Kontrowersje wokół kształtu miasta po 1945* (z J.-L. Cohenem i H. Frankiem). Ważniejsze wystawy: *Interferenzen, Architektur Deutschland – Frankreich 1800–2000* (z J.-L. Cohenem, H. Frankiem); *Resonanzen, Architektur im Aufbruch zu Europa 1945–1965* (<http://resonanzen.eu/>) redaktor uznanej serii wydawniczej (www.deutscher-werkbund.de/homepage/saarland/).

Architect, planner and architectural historian, born 1965 and living in Heidelberg, studied architecture and city planning in Karlsruhe and Paris from 1987 to 1995, worked in Paris as an architect and planner. A Fulbright research fellow, he was appointed associate professor of city planning and design at the National School of Architecture (ENSA) of Nancy in 2002, at ENSA Strasbourg since 2006. Co-responsible for its Franco-German masters programme “Planning and Building in International Contexts” with the Karlsruhe Institute of Technology and member of its research unit AMUP, his research interests are 19th–21st-century architecture and planning (history and transformation processes, theory and practice, cultural transfer). He is a member of the Deutscher Werkbund Saarland and the European Architectural History Network. Recents books: *Planning and Building in Border Regions* (ed. with K. Tragbar); *Ein neues Mainz? Kontroversen um die Gestalt der Stadt nach 1945* (with J.-L. Cohen, H. Frank). Major exhibitions: *Interferenzen, Architektur Deutschland-Frankreich 1800–2000* (with J.-L. Cohen, H. Frank); *Resonanzen, Architektur im Aufbruch zu Europa 1945–1965* (<http://resonanzen.eu/>), editor of the eponymous book collection (www.deutscher-werkbund.de/homepage/saarland/).

Poznań_Strasbourg
**Imperialne
powinowactwa**